

Pedagógiatörténeti Szemle

*Az MTA Pedagógiai Tudományos Bizottsága
Neveléstörténeti Albizottságának folyóirata*

7. évfolyam
2. szám
2025

Kiadó: Soproni Egyetem Kiadó (9400 Sopron, Bajcsy-Zsilinszky Endre u. 4.)

Felelős kiadó: A Soproni Egyetem rektora (Prof. Dr. Fábíán Attila)

Közreadó: Soproni Egyetem Benedek Elek Pedagógiai Kar

Felelős szerkesztő:

- Prof. Dr. UGRAI János (Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történettudományi Intézet, Miskolc, HU)

Szerkesztőbizottság:

- Prof. Dr. KÉRI Katalin, DSc. (Soproni Egyetem Benedek Elek Pedagógiai Kar Neveléstudományi és Pszichológiai Intézet, Sopron, HU | Selye János Egyetem Tanárképző Kar Óvó- és Tanítóképző Tanszék, Komarno, SK)
- Prof. Dr. NÉMETH András, DSc. (ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Kar Budapest, HU | Selye János Egyetem Tanárképző Kar Óvó- és Tanítóképző Tanszék, Komarno, SK)
- Prof. Dr. PUKÁNSZKY Béla, DSc. (Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, Eger, HU | Selye János Egyetem Tanárképző Kar Neveléstudományi Tanszék, Komarno, SK)
- Prof. Dr. SZABOLCS Éva, PhD habil., professor emeritus (ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Kar, Budapest, HU)

Nemzetközi tudományos tanácsadó testület:

- Prof. Dr. CORIAND, Rotraud (Universität Duisburg-Essen, DE)
- Prof. Dr. CRIBLEZ, Lucien (Universität Zürich, CH)
- Prof. Dr. GRIMM, Gerald (Alpen-Adria-Universität, Klagenfurt, AT)
- Prof. Dr. HOPFNER, Johanna (Karl-Franzens-Universität Graz, AT)
- Prof. Dr. HORN, Klaus-Peter (Georg-August-Universität Göttingen, DE)
- Dr. KASPER, Tomáš (Technická univerzita v Liberci, CZ)
- Prof. Dr. KESTERE, Iveta (Latvijas Universitāte, LV)
- Prof. Dr. MAYER, Christine (Universität Hamburg, DE)
- Prof. Dr. POLENGHI, Simonetta (Università Cattolica del Sacro Cuore, Milano, IT)
- Prof. Dr. PROTNER, Edvard (Univerza v Mariboru, SI)
- Prof. Dr. dr. hc. SKIERA, Ehrenhard (Universität Flensburg, DE)
- Prof. Dr. dr. hc. TENORTH, Heinz-Elmar (Humboldt Universität zu Berlin, DE)

A Beyond Borders: Actors and Canons of Pedagogy rovatvezetője:

- Dr. habil. SOMOGYVÁRI Lajos (Pannon Egyetem Humántudományi Kar, Neveléstudományi Intézet, Veszprém, HU)

Olvasószerkesztő:

- KUSLICSNÉ KLOIBER Alexandra (Soproni Egyetem Benedek Elek Pedagógiai Kar Társadalom-, Szociális és Kommunikációtudományok Intézete, Sopron, HU)

Technikai szerkesztő (tördelés, OJS):

- AMBRUS Attila József (Soproni Egyetem Egyetemi Könyvtár és Levéltár, Sopron, HU)

ISSN 2415-9093 (Online)

Honlap: <https://journal.uni-sopron.hu/index.php/ptszemle>

Szerkesztőségi e-mail: pedtortszemle@gmail.com

Soproni Egyetem Kiadó
Sopron, 2025. november 3.

Pedagógiatörténeti Szemle

MTA200

Németh András tiszteletére

A lapszámot szerkesztette: **Ugrai János**

Ugrai János	
<i>Szerkesztői bevezető</i>	4-5
Pukánszky Béla	
<i>Köszöntő Németh András professzor hetvenötödik születésnapjára</i>	6-7

TANULMÁNYOK / STUDIES

Csorba Dávid	
<i>„Senki sincs hozzá hasonló”. 400 éve született Apáczai Csere János</i>	8-18
Szilágyi Márton	
<i>Irodalmi érdem vagy iskolai végzettség?</i>	
<i>Arany János társadalmi mobilitása mint esettanulmány</i>	19-29
Bárány Zsófia	
<i>„Az iskolák nem arra szánvák, hogy azokban tudósok képeztessenek!”</i>	
<i>Lonovics József oktatásügyi munkálatai a reformkorban</i>	30-44
Viskolcz Noémi	
<i>A Pulszky gyermekek nevelése és tanulmányai</i>	45-56
Dévényi Anna	
<i>Egy MTA elnök viharos fél esztendeje. Kornis Gyula 1945</i>	57-68
Pukánszky Béla	
<i>Szent-Györgyi Albert az egyetem nevelő szerepéről</i>	69-78

HATÁROKON TÚL: A PEDAGÓGIA SZEREPLŐI ÉS KÁNONJAI / BEYOND BORDERS: ACTORS AND CANONS OF PEDAGOGY

Victor Karady	
<i>Peregrinations of Transylvanian Students in the late Dual Monarchy</i>	
<i>A Case Study of Confessional Inequalities in Elite Training</i>	79-93

KÖNYVISMERTETŐ / BOOK REVIEW

Forray R. Katalin	
<i>A pécsi jezsuita Pius Gimnázium története, 1912-1948</i>	94-96

7. évfolyam
2. szám
2025

Szerkesztői bevezető

UGRAI János

PhD Habil., egyetemi tanár | Miskolci Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Történettudományi Intézet

MTMT: 10012621 | ORCID 0000-0001-7200-3006
janos.ugrai@uni-miskolc.hu

Lapszámunk megjelenési dátuma szimbolikus: épp kétszáz évvel ezelőtt, 1825. november 3-án alapították a Magyar Tudományos Akadémiát, azon kevés intézményünk egyikét, amely a sok-sok vita, jogos és méltatlan kritika, s a történetében bekövetkező néhány alapvető fordulat dacára töretlenül őrzi társadalmi presztízsét, tekintélyét. Nem állítható, hogy a bicentenárium elhozta volna az elmélyült és egyben emelkedett ünneplés lehetőségét. Ellenkezőleg: minden jel arra mutat, hogy a folyton gyorsuló ütemben változó világunkban dinamikus módon módosulnak az Akadémia szerepével szembeni elvárások. A tét nem csupán egyetlen intézmény finanszírozása vagy autonómiája, hanem az emberi közösségnek a tudáshoz, a szakértelemhez, az ellenőrzött – bár nyilván új ismeretekkel időnként felülírható – tényekhez való viszonya. Az információszerzés és a kommunikáció csatornáinak robbanásszerű kitágulása és átalakulása nehéz helyzetbe hozza az érveken alapuló, sok-sok szempontot mérlegelő, tárgyilagos eszmefuttatásokban hívó gondolkodót. Miközben a polikrízistől szenvedő világunk sok-sok problémájára a tudósoktól, mérnököktől, orvosoktól várjuk a lehetőleg minél egyszerűbb megoldást, a problémák bonyolult hátterére rávilágító ugyanezen szakemberek hosszabb okfejtésére nem vagyunk kíváncsiak.

A bicentenárium talán alkalmat teremt arra, hogy az MTA sokszínű múltjában kalandozva, régen élt akadémikusok életútját és nézeteit vizsgálva, netán kifejezetten az akadémiai szférához való viszonyára rápillantva összevessük a kétszáz éves múlt tapasztalatait és jelenkorunk kihívásait. Négy írás négy különböző megközelítést alkalmaz: az Akadémia nagy hatású főtájkára, a költő Arany János nemcsak tudományos munkássággal nem rendelkezett, de komolyabb formális iskolai végzettséggel sem – s ehhez képest félórás különbséggel választották előbb levelező, majd rendes akadémiai taggá. Szilágyi Márton társadalom- és irodalomtörténeti elemzése részint arra keresi a választ, hogy mindez miként volt lehetséges, részint pedig arra is, hogy miért fogadta ezt a jelenséget fennakadások nélkül a korabeli társadalom. Arany János vezetőtársa volt az akkor már igazgató tag Lonovics József. A csanádi megyés püspök, később kalocsai érsek, számos fontos pozíciót betöltő Lonovics iskolaszervező tevékenységéről és pedagógiai nézeteiről Bárány Zsófia számol be egyháztörténeti tanulmányában. Gyermekkor-történeti kérdéseket jár körül Viskolcz Noémi. Ő a dualizmus kori művelődés egyik legmeghatározóbb alakjának, a reformkortól akadémikus, a dualizmus idején pedig szintén MTA igazgató tag Pulszky Ferencnek a gyermeknevelési stratégiáját elemzi. Dévényi Anna az egyetlen neveléstudós MTA-elnök, Kornis Gyula hivatali vesszőfutását, rövid életű elnökségét tárja fel az Akadémiának a vészkorszak utáni, pusztító létéért, fennmaradásáért folytatott küzdelem tükrében – s járul hozzá így politikatörténeti tudásunk elmélyüléséhez.

Tematikus számunkat a magyar tudománytörténet két kiemelkedő személyiségéről szóló írásunk keretezi. Nemcsak az MTA kapcsán ünneplünk idén kerek évfordulót. A magyar tudományos gondolkodás egyik úttörője, Apáczai Csere János ugyanis 400 évvel ezelőtt született. Csorba Dávid nagy erudícióról tanúságot tevő rendhagyó esszéje méltó bevezetője az akadémia történeti tanulmányoknak. A blokk végén pedig Szent-Györgyi Albert egyetemről és oktatásról vallott nézeteit foglalja össze Pukánszky Béla. A máig egyedülként itthoni kutatásai alapján Nobel-díjat nyert tudós hatása jelentős mind a szegedi egyetemre és általában a hazai felsőoktatásra, mind pedig az akadémiai mozgalomra – cikkünk az előbbi dolgozza fel.

Nem hallgathatjuk el hiányérzetünket sem. A Pedagogiatörténeti Szemle fontos feladatának tekinti, hogy teret adjon a neveléstudomány Akadémiához fűződő kapcsolatára koncentráló kutatási eredményeknek is. Tudjuk jól, ez a viszony töredezett, hiányos. A neveléstudomány harcol a szilárdabb akadémiai legitimációért, s ennek a küzdelemnek sok-sok olyan aspektusa van, amely szisztematikus elemzésért kiált. Szerencsére a bicentenárium nem egyetlen dátumhoz kötődik: az alapító atyák kétszáz évvel ezelőtti elszánásából öt évvel később lett valóság, s ez talán nekünk is lehetőséget biztosít a következő esztendőben újabb elemzések közzétételére.

E lapszámunk angol nyelvű tanulmányát Karády Victor akadémikusnak köszönhetjük, aki a dualizmus kori erdélyi diákok külföldi tanulmányainak tendenciáit mutatja be részletesen. Az adatokkal alaposan alátámasztott tanulmányból egy igen izgalmas, sokszínű világ külföldi kapcsolatrendszere körvonalazódik – amely nem mellesleg a legfontosabb vidéki akadémiai centrum, Kolozsvár megismerését is segíti. Örömmünkre szolgál, hogy hosszú idő után ismét közölhetünk recenziót – ezt az oly fontos, de létéért küzdő műfajt lapunkban ezúttal Forray R. Katalin ismertetése tartja életben.

80 03

Lapszámunkat Németh Andrásnak ajánljuk. A hazai neveléstörténet-írás egyik legmeghatározóbb kortárs szerzője, a Pedagogiatörténeti Szemle egyik alapítója 2025 októberében ünnepelte 75. születésnapját.

Köszöntő Németh András professzor hetvenötödik születésnapjára

PUKÁNSZKY Béla

DSc, egyetemi tanár | Eszterházy Károly Katolikus Egyetem

MTMT: 10001425 | ORCID 0000-0002-7662-1044
bela@pukanszky.hu

„Maradandó alkotások bizonyítják, hogy az elmúlt évtizedekben hatalmas és sikeres munkát végeztél. Nem csupán legfelső szinteken tanítottál, fiatalokat oktattál, hanem széles körben végeztél tudományos kutatásokat, sok tanulmányt, jelentős számú könyvet publikáltál, s mindezek mellett magas szintű felsőoktatási intézményeket gondos szakértelemmel, teljes felelősséggel igazgattál, irányítottál. Summa summarum: itthon is, külföldön is jól ismert és elismert tekintélyes tudós szakember vagy. 65 év örömeivel és terheivel megelégedéssel tekinthetsz vissza erre a szép, magas csúcsra vivő három évtizedes pályafutásra.”¹

Az akkor nyolcvankilenc esztendő Mészáros István írta ezeket a baráti hangú köszöntő sorokat tíz évvel ezelőtt, Németh András professzor úr hatvanötödik születésnapja alkalmából. Az a Mészáros István neveléstörténész professzor, aki sokunk megbecsült és szeretett tanára volt az Eötvös Tudományegyetemen, az 1970-es években. Az ő személyes hatása, mentori gesztusai inspirálták és segítettek a pedagógiatörténész pálya kezdetein a fiatal Németh Andrást is.

De mindannyiunk által őszintén elismert, immáron négy évtizedes szakmai pályafutáshoz kellett még más is: kezdetben a töretlen elszántság a kitartó szakmai önépítésre, az új kutatási témák és módszerek iránti nyitottság, a nemzetközi tudományos kapcsolatok következetes szervezése. Később pedig kellett a kiérlelt szakmai opuszok sokaságának megjelentetése a nemzetközi tudományos kommunikáció legmértékadóbb felületein, a személyes példaadással alapuló következetes tudományos szervező munka, a tudományos iskolateremtés az eredményes kutatócsoportok létrehozásával. Végül pedig szükséges volt a feltétlen tiszteletet érdemlő szakmai pályához a tehetséges fiatal kutató generációk felkarolása, a támogatásra méltó utódok számára a kibontakozást biztosító szakmai tér biztosítása.

Németh András professzor úr kutatási területe szerteágazó: a modern kori pedagógia története, a neveléstudomány tudománytörténete, a reformpedagógiai irányzatokat, az életreformmozgalmakat feltáró kutatások, valamint a történeti pedagógiai antropológia mind-mind gazdagodtak az ő munkássága által. A klasszikus pedagógiatörténet-írás értékeit megőrizve, de az új történetírás eszköztárát is folyamatosan alkalmazva olyan kutatási programokat indított el, amelyek mára a neveléstörténet határain átvélve, a tudományközi kapcsolatok lehetőségeit kiaknázva hoztak a nemzetközi tudományos térben is elismert eredményeket.

¹ Mészáros István neveléstörténész 2015. október 12-én kézzel írt köszöntő levele Németh Andrásnak hatvanötödik születésnapja alkalmából.

Professzor úr eredményeit számos díjjal és kitüntetéssel ismerték el, többek között a Kiss Árpád-díjjal, a Magyar Felsőoktatásért Emlékéremmel, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Rektorának Kiválósági Különdíjával, a Magyar Érdemrend Tisztikeresztjével, valamint az ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Karának Arbor Vitae díjával.

Németh András tudományszervezői munkássága is kiemelkedő. Az Magyar Tudományos Akadémia Pedagógiai Tudományos Bizottsága Neveléstörténeti Albizottságának elnökeként, valamint számos hazai és nemzetközi tudományos folyóirat szerkesztőbizottsági tagjaként évtizedek óta fáradhatatlanul formálta és szolgálta a tudományos közösséget. Számos sikeres hazai és nemzetközi pályázatot nyert kutatócsoportjával, amelyek kiemelkedő eredményekkel zárultak. A Pedagógiai Történeti Szemle számára is megtiszteltetés, hogy a lap alapítójaként és jelenleg szerkesztőbizottságának tagjaként számíthat szakértelmére.

Németh András professzor úr nem egymagában kutató elme, hanem igazi tudós tanár a szó legnemesebb értelmében. Hivatástudata, a tudomány és a tanítványok iránti elkötelezettsége példaértékű. Az a fajta mester ő, akinek szava gondolatokat ébreszt, és akinek a személyes példája követésre buzdít. Szigorú, de mindig következetesen segítő és útmutató gesztusai fiatal kutatók és pedagógusok generációit indították el a pályán. Tudományos kutatói és oktatói pályafutása elválaszthatatlanul összeforrott az Eötvös Loránd Tudományegyetem Pedagógiai és Pszichológiai Karával. Vezetésével a kar Neveléstudományi Doktori Iskolájának Pedagógiai Történeti Programja a hazai neveléstörténet-képzés legfontosabb műhelyévé vált. A Tanár Úr jelenleg professor emeritusként osztja meg tudását itt az ifjabb generációkkal, de emellett a komáromi Selye János Egyetem emeritus professzoraként is tevékenykedik. Itt is számítanak közreműködésére a határon túli neveléstudomány további fejlesztésében.

Kedves Professzor Úr, Kedves András! Hetvenötödik születésnapod alkalmából a Pedagógiai Történeti Szemle szerkesztősége, szerzői és olvasói nevében szívből kívánunk jó egészséget és erőt a további tudományos munkához! Felejtethetlen tanárunk, Mészáros István szavait parafrázálva kívánjuk, hogy a hetvenöt év örömeit és terheit számba véve megelégedéssel tekints vissza erre a szép, magas csúcsra vivő négy évtizedes pályafutásra!

„Senki sincs hozzá hasonló” 400 éve született Apáczai Csere János

CSORBA DÁVID

PhD Habil., szakigazgató / Debreceni Református Kollégium Múzeuma

MTMT: 10000673
csorba.david@silver.drk.hu

KEYWORDS

- Magyar Encyclopaedia
- Puritanism
- Transylvania
- Golden Age in Holland
- Educational Model of Reformed Colleges in Hungarian Kingdom

KULCSSZAVAK

- Magyar Encyclopaedia
- puritanizmus
- Erdély
- holland aranykor
- református kollégiumi oktatási modell

ABSTRACT

“There’s no one else like him”: János Apáczai Csere was born 400 years ago
János Csere Apáczai was born 400 years ago and today schools, awards and public squares bear his name. He put a programmatic pedagogical plan on the table and, in a modern parallel, wanted to establish a university education and a doctoral school, a specialisation in a particular field of study, on home soil. But he could not realise his dreams, his life’s work remained in torso. This is the general opinion in the writings about him. This paper attempts to present the 17th century scholar in his own context, the choices and roles he chose to play in his career path. And henceforth, my aim is to refine the assessments common in the literature that blame the social historical background or downgrading the encyclopaedia’s creative knowledge.

ABSZTRAKT

Apáczai Csere János 400 éve született, ma iskolák, kitüntetések és közterek viselik a nevét. Teljes pedagógiai koncepciót készített, és modern egyetemi és doktori képzést akart létrehozni hazai földön, álmait azonban nem tudta megvalósítani, életműve torzóban maradt. Ez az általános vélemény a róla szóló írásokban. Ez a dolgozat arra tesz kísérletet, hogy a 17. századi tudóst saját kontextusában mutassa be, a pályáján választott döntésekkel és szerepekkel. És így az is a célom, hogy finomítsam a szakirodalomban elterjedt, a társadalomtörténeti hátteret hibáztató vagy az enciklopédista alkotói tudását leminősítő értékeléseket.

Bevezetés*

Apáczai Csere János 400 éve született, de már 34 évesen eltemették. Néhány évvel később az egyik fiatal tanítványa és tanártársa, Csernátóni Pál a későbbi nagyenyedi tanár rögzítette a neves magyar tudósok és egyházi vezetők katalógusát a svájci diáksága idején egy ottani tanár kérésére. Három tanárról szólt külön: a sárospataki Medgyesi Pál és Tolnai Dali János után említette a tanulmányunk címében szereplő megfogalmazással Apáczait, a példaképét. Az emlékállításhoz közölte annak életrajzát, jelölte sokoldalú és kiemelkedő tudását, tragikusan korai halálát és jellemvonásai közül az emberi kedvességét, kegyességét, melyet „mind a tanulás kedvéért, mind pedig Isten dicsőségének előmozdítása kedvéért” tett.¹

Iskolák, díjak és közterek viselik a nevét, a házsongárdi temetőben emlékoszlopot állítottak a 350. évfordulón az Apáczai-házaspár emlékére, szemelvényes kiadványok jelentek meg a tudós műveiből és válogatott bibliográfia az elmúlt évszázadok értékelő, elemző terméséből (V. Molnár és

* A tanulmány megírását a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal K-145896. számú témapályázata támogatta.

¹ „Joh. Apacaeus (...) h. D. Ill(ustri) Kollegij Claudiopolitani, post Albam Juliam eversam instaurator, Theologus, Philologus, et Philosophus, nulli in Patria n(ost)ra secundus, forte temporum meliori, vitáque diuturn(ae) ore dignus, cum ob eruditionem, tam ob gloriae Dei promovendae zelum.” (Csorba–Mikó, 2017. 249.)

Gazda, 2014). 34 évnyi életút, harmada küzdelmes betegséggel, s közben nyolc év tudományos munka nyolc év családi élet ellenében: mire volt jó ez a küzdelem? Janus Pannonius humanista jelképe az *Egy dunántúli mandulafáról* (1466) című epigrammában mintha ezt szimbolizálná évszázadokkal korábban: „...és íme virágzik a mandulafácska merészen a télben”. És három év – mai szóval – főiskolai oktatás után jutott neki osztályrészüln három év gimnáziumi, ahol csak a kistanárokkal, mai párhuzammal élve a felvételire készülőkkel foglalkozott fakultatíve. És megannyi pedagógiai kísérlet, tankönyv, publikáció, kerettanterv és egyetemalapítási tervezet, ideig-óráig másolatokban, kéziratokban továbbélő iskolai leckék... a többi Áprily Lajos (*Tavasza a házsongárdi temetőben*, 1925) szavával: „tört kövön és porladó kereszten”.

Fiatalon elsorvadó tehetségek – Janus Pannonius, Csokonai Vitéz Mihály, Petőfi Sándor, Kaffka Margit, Radnóti Miklós – sorába illik az ő története. Apáczai hosszú évekig tanult hazai (Kolozsvár, Gyulafehérvár) és külföldi intézményekben (Leiden, Utrecht), és még azon kevesek közé is tartozik, aki doktorált (Harderwijk). Hazatérte után nem kapott elég teret a kibontakozásra, irigyei gáncsolták, az állásából eltávolították, és rövid időt kapva az élettől, fiatalon elhalt. Nem sokkal ezt követően nagy erdélyi nyomdászunk, Tótfalusi Kis Miklós sorsában ismétlődött ez a karrierút: odaát hollandiai megbecsülés, betűmetszésben nemzetközi és interkonfesszionális siker, itthon pedig a vergődés, a pellengérré állítás, a tanok visszavonása, csak a „mentség” marad, s a szélütés (Jakó, 1974). Apáczai programalkotó pedagógiai tervet tett az asztalra, és mai párhuzammal élve egyetemi képzést és doktori iskolát, tudományterületi specializációt szeretett volna hazai földön meggyökereztetni. Mint ahogy tette ezt számos uralkodónk (Nagy Lajos, Zsigmond, Mátyás), erdélyi fejedelmünk (Bethlen Gábor, Rákóczi György, Apafi Mihály): alapítottak intézményt, támogattak tanári életutakat, de ezek egy-két éven belül mind elenyésztek. Apáczai tervét az egyik fejedelem (II. Rákóczi György) elutasította, a másik (Barcsay Ákos) meghallgatta, de fordult a politika, a szerencse kereke, s ez lekerült a napirendről. Mi ez, ha nem a magyar átok? A tehetség méltatlan elfecsérlése. A magyar Ugar.

A szakirodalomban visszhangzanak ezek az értékelések és ítéletek. A társadalomtörténeti kontextust gyakran ellenpárok idézik elénk: a feudális, ortodox, fundamentalista, skolasztikus, maradi hazai tudós világ öregjei közt, s az egyházi és állami apparátus hatalmaskodó, erőszakos elitjében nem talált megértésre a kora modern, puritán, gyakorlatközpontú, újító szándékú fiatalember. Amikor Kazinczyék kora felfedezte, a magyar tehetség, a zseni romantikus pátoszu arca a sötétségben elhunyo gyertyaként jelent meg ítéletükben mint ihletadó forrás. A forradalom előtti erdélyiek elsírátták a fiatal erdélyi tudóst: Descartes-ot, a mai létszemléletünk, a modernség egyik megalapozóját idézte, s ekként mint be nem fogadott prófétát rajzolták elénk a klerikalista, a tudálékos, az előjogaikhoz ragaszkodó ellenfelek gyűrűjében (Benkő, 1985). Míg jó ideje a tanárt – akinek a változó szociál- és oktatáspolitikai körülmények ellenére is jut ideje a tudományt művelni – állítjuk példaként magunk elé.² Minden kor a maga arcát látja viszont a múlt elfolyó sárvizében. Az emlékezőfolyamat ismert eleme ez, mely egyben az emlékezés szépségesen nehéz megszólalását adja: közelinek láttassuk a régmúlt hőseit, magunk elé állítsuk azok megőrzésre méltó értékeit, mint elődeink erkölcsi imperatívuszát.

Kinek állítsunk tehát emléket Apáczai Csere Jánosban? Kit tiszteljünk benne: számos magyar szaknyelv műszavainak a megeremtőjét (Kazinczy Ferenc), a filozófust (Erdélyi János), a termé-

² Apáczai Csere János díj (1973-).

szettudóst (Hanák János), a pedagógust (Imre Sándor), vagy valami nagy nemes eszmének, a magyar művelődésnek az apostolát (Bán, 1958. 557–558)? Az itt következő elemzésben szeretném finomítani az emlékezők 400 év távlatában néha torz tükörben láttatott képleteit, a véleményformálásokban rejtőző metanarratíva mögöttes gondolati sematizmusát, részint a nézőpont tágitásával, részint az ítélet sommásságának az eliminálásával. Nem kérdés mindeközben, hogy a céloom emléket állítani, az elsődleges kontextus megidézésével és a tudós karakterének jellemzésével.

A magyar Ugar

Gyakori Apáczai kapcsán az invenciót blokkoló hazai társadalmi közeg megjelenítése. Amint Németh László *Apáczai* című, 1955-ben készült drámájában a végső értékelést adta a főszereplő önmagáról: „A nagy magyar barbárság, az rántotta magához az én csöpp pallérozottságomat”. Kétségtelenül igaz ez, ha Apáczai erdélyi harcaira gondolunk: mai szóval a tanterveit nem támogatták, a műveltségi viszonyokra tett megjegyzéseit személyeskedésnek vették. Ha egy korszakról, régióról átfogóan rajzolunk ívet, az áttekintés szükségszerűen elfedi a kisebb kiugró szakaszokat. Ekként Erdélyről és a református oktatásügyről is könnyű sémákat leírni.

De azt ki kell emelni, hogy más volt a világ Apáczai diákkorában és ismét más, mire hazaért. Akkor kapott külföldi ösztöndíjat, amikor azt remélhette, hogy Bethlen Gábor és Rákóczi György műveltségeszményének értelmében tanul tovább. Egy prosperáló Erdélyből indult, egy politikailag csendes, háborúmentes korszak felekezetileg, etnikailag, kulturálisan sokszínű világából (Oborni, 2021), s érkezett 1648-ban a szintén aranykorát élő, a nagy vallásháborúk végén új országgént megszületett Németalföldre. Fejedelemségből indult s egy köztársaságba jutott, mindkettő protestáns állami vezetővel, azonos világnézettel, de más és más társadalmi háttérrel, oktatási rendszerrel, egyházi szervezettel, s teljesen különböző gazdasági–politikai lehetőségekkel. Továbbtanulni ment a peregrinus Kelet-Európából az Atlanti-óceán partjára. A Kelet- és Nyugat-Indiai Társaság hajói különlegességekkel árasztották el a holland kikötőkből az európai piacot, különböző, másutt üldözött felekezetek találtak otthonra Amszterdamban. Négy-öt egyetemen lehetett hallgatni teológiai, bölcsészeti diszciplináktól a természettudományos kutatásokig előadásokat, de akár magánsemináriumon egészen speciális témákat, tárgyakat, nyelveket megismerni (Bozzay, 2021).

Apáczai 1648–1653 közt tanult és dolgozott külhonban, s mikor hazatért rétegzett tudással, doktorátussal, holland feleséggel és kisgyermekkel, ezt a miliót és tudást hozta magával, s az ösztöndíjas éveket ezzel kívánta leszolgálni. Addigra azonban lecserélődött a kibocsátó erdélyi közeg: I. Rákóczi György fejedelem helyébe a fia lépett, a kiküldő püspök (Geleji Katona István) helyett is már más szolgált (Csulai György), a korábbi professzorok, tanárok épp ez időben haltak el (J. H. Bisterfeld és Keresztúri Bíró Pál 1655-ben), s a kulturális tanácsadó szerepébe a forradalom idején kivégzett angol király papja, Isaac Basire lépett. Az új rezsim más világnézetet, tudománypolitikát és nemzetközi politikai víziót képviselt, és ennek mélyén más emberi karakterek rejlettek. Az összeütközés borítékolható volt (B. Szabó, 2006).

1657-től a fejedelem külpolitikai hadi fiaskója Erdély pusztulását hozta el, amikor már nem nyílt tér új koncepciók megvitatására (Csorba, 2003). Kortársai közül ez jutott osztályrészül itthon az európai hírű nyomdásznak, Tótfalusi Kis Miklósnak. Másként döntött a korszak híres nyelvtanára,

Jászberényi P. Pál, aki Angliában maradt s ott futott be nemzetközi hírű karriert az angol s latin nyelvkönyvével (Jászberényi, 1664). Igazat adhatunk tehát Bod Péternek, a tudós erdélyi papnak, aki írói lexikonjában ekként értékelte elődjét, Apáczait és korát:

„Ha ez az ember tovább élhetett volna, úgy lehet ítélni, hogy a tudományok-is jobb lábra állottak volna, mivel néki a tanításban nagy földön mássa nem vólt, kivált ha az ország csendességben maradhatott volna.” (Bod, 1766. 14.)

Az elnyomott tehetség

A kora újkori magyar értelmiség előtt több út állt. A Csernátoni Pál tudóskatalógusában Apáczai mellett említett két másik özvegyé más képet mutat. Medgyesi Pál előbb I. Rákóczi György udvari papja volt Gyulafehérváron, majd az özvegyéé Sárospatakon. Lorántffy Zsuzsanna fejedelemasszony a helyi nyomdában adatta ki a beszédeit, és szembement miatta akár a város papjával és a Kollégium tanári karával is. A pártfogó halálával Medgyesinek mennie kellett, s egy korábbi lelkészi szolgálati helyére, Nagybányára tért vissza (Luffy, 2015). Tolnai Dali János a pataki tanárok és diákság közt keltett viszályt téziseivel és életmódjával. Puritán kegyessége miatt távozott három év után, lett miskolci, majd tokaji pap, sőt az egyházmegye az esperesének választotta. Mivel két év után itt is megütköztek viselt dolgain, újra felfüggesztették. Jóakarója, I. Rákóczi György nagyobbik fia, Rákóczi Zsigmond, Sárospatak ura nyúlt utána ismét, és ezzel visszakerült a pataki tanárságába, újabb hét évre (1649–1656). A főúr ugyanebben az időben hívta meg a Kollégiumba pedagógarchának a kor neves tudósát, J. A. Comeniust (1650–1654) – amint erre a morva pedagógus búcsúbeszéde utal – Tolnai Dali tanácsára (Zoványi, 1977. 644–645).

Mindkét esetben közös, hogy a református főúri mecénás segíthette a tehetséget, akár ki is menthette szorult helyzetéből. Mindkét pataki tanár számára fennállt menekülőútnak a lelkészi státus, amivel éltek is. És ne feledkezzünk meg arról, hogy bár puritán (vagy egyéb a források alapján nem belátható) karaktervonásuk miatt az egyik pozícióból kiestek, de a másikban sem kerültek partszélre (a tokaji vagy a nagybányai lelkészség elit helynek számított, gyakran csak a tanult, külföldet járt papokat hívták meg ide). S végül mindegyik szerepükben (iskola, gyülekezet, egyházmegye vagy a fejedelmi udvar lelki vezetőjeként) éveken át szolgáltak, miközben ekkor még a papmarasztás éves felülvizsgálata elvárás volt. Azaz a közösség (presbitérium) vagy a patrónus elbocsáthatta volna, de – az utólagos belevetített elképzelések ellenére – megbecsülték mindkettejük tudását.

Apáczai számára is fennállt több esetben a váltás lehetősége (marosvásárhelyi triviális iskola rektori posztja, vagy lelkészi stallumra jelentkezés), de ő következetesen csak tanári pozíciót fogadott el. Miközben ez az életpálya akkor csak előszobája volt egy komolyabb, adminisztrátori, jogi vagy papi állásnak. Eleve nem fizetett annyit, és csak két-három évre volt szokás szerződni rektorságra, primér módon pénzgyűjtés céljából. Olyan hajmeresztő vállalkozás tehát ez időben a tanári pályához ragaszkodni, mint Csokonai Vitéz Mihály esetében nem elhelyezkedni: ő nem akart debreceni tanár maradni, de más lenni sem tudott, így független értelmiségiként próbált megélni (Orbán, 2025). Az arisztokrata írókat nem számítva egy középosztálybeli értelmiségi számára a hivatal adta a háttérrel a szellemi tevékenységhez: Petrarca pápai titkár, Goethe pénzügyminiszter, Arany János gimnáziumi tanár volt. Nem volt szokás a 19. század előtt sem Apáczai, sem Csokonai

módra dönteni. Petőfi az írásai szerzői díjaiból még éppen, Barabás Miklós azonban a portré- és tájfestészetéből már megélt: korábban erre a szellemi függetlenségre alig van magyar földön példa.

Amikor tehát Apáczai elfogadta a leégett kolozsvári kollégium katedráját is, az visszalépésnek számított: ha bármikor lelkésznek megy, magasabb fizetés, kiszámítható bér és életforma várja. A kolozsvári rektorsággal viszont az lebegett a szeme előtt, hogy a köztanítókkal kipróbálhassa egyetemi modelljét, a „szomszéd várak” mintájára.³ Sárospatak (Tolnai Dali János, Comenius) új szemléletű oktatása, Várad (Tofeus Mihály, Martonfalvi Tóth György és id. Köleséri Sámuel) és Debrecen kollégiumának elitképzése (Komáromi Csipkés György), ahogy a városi értelmiség előtt tartottak teológiai, filozófiai disputákat (Zsengeller, 2022); és az otthoni gyulafehérvári Schola (Keresztúri Bíró Pál) tanárainak példája lebegett a szeme előtt (Varga, 2017). Úgy élt, mint Comenius: iskolafelügyelőként, mai szóval oktatási rektorhelyettesként tervekkel kövacsolt, tankönyveket írt. Úgy tanított, mint Martonfalviék: csak az elittel foglalkozott, szintetikus tudást közvetítve, míg eközben a praeceptorai tartották az órát a kisdíákoknak. Személyes, gyakorlatias, gyors tudást adott át, mint annak idején neki az ő tanára, Keresztúri Bíró Pál.⁴ Bethlen Miklós erdélyi kancellár, történetíró mindkettejüket kiemelkedő pedagógiai talentumnak tartotta és emberi vonásaikat nagyra becsülte (Bethlen, 2000).

Veszélyes modern elméletek

Németalföldön óriási szellemi eredmények és gyakorlati kísérletek születését kísérhette végig az, aki pár évet az egyetemi közegben eltöltött. A 16–18. század közt élt magyar peregrinusok átlagban csak két-három szemeszter erejéig kaphattak ebből a szellemi pezsgésből betekintést, s hagytak hátra maguk után néhány disputát – hazajöve betagozódtak a lelkészi életpálya megszokott modelljébe. És ritkán foglalkoztattak itthon nyomdászt: a tudós pap létük egy jól fizető papi álláshoz volt elegendő (Hegyi, 2021). A külföldre indulók a költségeiket eleve több forrásból fedezték, állandóan pályáztak, ösztöndíjak után jártak, váltókat és ígérvényeket írtak alá, s évekre elkötelezték magukat mecénásaiknál, legyen az egy főúr, városi szenátus vagy egyházmegye. Ritka volt, mint a fehér holló, ha valaki huzamosabb időt töltött kint: a biblia- és zsoltárfordító Szenci Molnár Albert német nyelvterületen élte le élete jelentős részét; Kaposi Juhász Sámuel, a menekült pataki kollégium gyulafehérvári professzora nyolc évet, Tolnai Dali hét évet tanult külföldön. Apáczai Csere János pedig öt évet töltött el így a református püspök, Geleji Katona István támogatásával Németalföldön.

Az 1650-es években a mai Hollandia egyetemén széles volt a tudás tárháza, amiből válogatni lehetett (Po-Chia Hsia és Nierop, 2002). Hágában ülésezett a parlament, s az épület udvari árkádjai alatt biblapolák, könyvkereskedők árulták portékájukat. A városban élt Christiaan Huygens, akit Pascal lelkesített a valószínűségszámítás kutatására, emellett optikai lencsét, távcsövet fejlesztett, s ekkoriban dolgozott az ingaóra szabadalmán. Történeti tanulmányokkal párhuzamosan a teljes világ földrajzi leírásáról is tanultak, és a heliocentrikus világkép, a párhuzamos világok elmélete, Galilei és Francis Bacon írásai borzolták a kedélyeket az egyetemi disputákon. Thomas Hobbes megírta a *Leviathánt* (1651), a jogászok Hugo Grotius elméletét vitatták a háború és béke jogáról. A természet-

³ „A fővebb acedemiák ezek: (...) 11. Erdélyben a fejevári (ha lábra állhatna), kolozvári. 12. Magyarországon a váradi, pataki, debreceni. Noha mind az erdélyi s mind a magyarországi iskolák inkább, mint academiák” (Apáczai, 1976).

⁴ Ilyen művei: *Csecsemő keresztyén* (Keresztúri, 1638), *Szenírásbeli erősségek / Menyország kapuja* (Keresztúri, 1647).

filozófiai órákon fizikai kísérleteket, optikát, mágneses elhajlást vettek és a kettős vérkört, Henricus Regiusnál pedig mindezt anatómiai és asztronómiai ismeretekkel együtt tárgyalták. Apáczai akkor járt Leidenben, amikor Descartes ott élt és adta ki szövegeit az új filozófiai létszemléletről, és a hebraista Johannes Coccejus a biblia új, tipologikus összefüggéseiről tanított. Utrechtben az egyetem rektora és a helyi református gyülekezet lelkésze Gisbert Voetius vitatkozott Coccejus exegetikai téziseiről késhegyig menő harciassággal. A fiatal Johannes Leusden az amszterdami zsidóktól tanulta a hébert és a misztikus szövegértelmezést, ott, ahol ugyanekkor a fiatal Spinoza is képezte magát. És itt, az amszterdami zsidó negyedben lakott ekkor Rembrandt is.

Ez a szellemi pezsgés Apáczait nemcsak megérintette, de tevékenyen vett részt ezekben. Minden vonzotta: Regiusnál hallgatott reáliákat, Descartes filozófiai, Ramus logikai elveit jegyzetelte ki, s még itt, Németalföldön készítette elő a *Magyar Encyclopaediát* (Apáczai, 1655) és a *Magyar logicatskát* (Apáczai, 1654), ezen tudáselemek diákok számára összegzett tankönyveit. Társai sem maradtak el tőle: Tofeus Mihály, a későbbi erdélyi püspök, Enyedi Sámuel, neves orvos is itt tanult, vagy éppen Komáromi Csipkés György itt tartotta meg héber nyelvű beszédét. A református hebraisták nagy korszaka volt ez (Burnett, 2012.; Zsengellér, 2023). Egy jellemző szituáció hadd álljon itt tanulságul. Apáczai a legnagyobbakkal állt ki tudományos vitára: Voetiusnál disputált, Coccejusnál tanult hébert, és kortársával, a fiatal tanárral, Johannes Leusdennel mérte össze a hébertudását az Isten szó helyes ejtéséről (Bán, 1958. 144–151). Többször vitáztak szóban és írásban, végig a jó kapcsolatot fenntartva, egymás megbecsülésével. Társak voltak, egyidőben tanultak, doktoráltak, házasodtak. Vitájuk kulturális kérdés volt: az Isten szó héber kiejtését Apáczai a zsidó hagyományt követve tanította, s nem a szigorúan betűhöz kötött módon, „keresztyéniesítve”, ahogy Leusden elvárta volna. És amikor döntenie kellett az utrechti írásmagyarázó tanszék vezetéséről, a helyi születésű Leusden kapott lehetőséget, akinek az apósa a városvezetés tagja volt, s ezért elnézték neki, hogy szakmai publikációja sem volt. Annak a távolról jött fiatalembernek esélye sem volt, aki beszélt a nyugati nyelveket, és szakmai szinten is jobban felkészült volt a keleti filológia terén: Apáczai tehát hazatért. Leusden pedig sok év rákészülést követően kiadhatta a Héber Biblia ma ismert, első punkált változatát (1660), amit Apáczai már nem ért meg. Látszólag Leusden lett sikeres, de ma is Apáczai felfogásában tanuljuk a héber nyelvet.

Mára mérhető adataink vannak arra, hogy lássuk, miként jelentek meg magyar földön a külhonban érlelődött gondolatok: teológiai irányzatokról (W. Perkins, W. Amesius, J. Coccejus, F. Burmann) éppúgy, mint Galilei, Descartes, Spinoza nagy filozófiai kérdéseinek a hatásáról kimutatható, hogy elég gyorsan eljutottak hazai földre. Az 1650-es évek elejére a magyar felsőoktatásban egy új, doktorátussal rendelkező generáció jelent meg, s állt munkába egy évtized leforgása alatt: Sárospatakon Comenius mellett rövid időre Tofeus Mihály (Leiden, 1649), Gyulafehérváron Bisterfeld mellett Apáczai (Harderwijk, 1651), Debrecenben Komáromi Csipkés György (Utrecht, 1653), Váradon s Enyeden Enyedi Sámuel (Franecker, 1653), Váradon és Debrecenben Martonfalvi Tóth György (Franecker, 1659). Mindannyiukról rögzítette már a szakirodalom a szintetizáló képességüket, a sokoldalú tudásukat és csillogó egyéniségüket. És azt is, hogy nem lépték át a hagyományos kereteket: a teológiai gondolkodást, vagy a történelem- és nyelvszemléletet megújították, de nem lettek forradalmárok, tabudöntőgetők. Megfért az új bor a régi tömlőben.

Maradi megvalósítás

Elmarasztalóan szokás bemutatni ezért azt, ahogyan Descartes gondolatai teológiai köntösben jelennek meg Apáczai székfoglaló beszédeiben (Apáczai, 1655b), és nem a régít teljesen elsöprő filozófiai eszmeként. Orra alá dörgölték már sokszor a kései utódok, hogy a logikában Ramust követte, és az Descartes rendszerével nem homológ, és azt nemsokára leváltotta a világ. Mindkét esetből következik, hogy Apáczai nem tudott újítani, mert teológus maradt. Ezzel szemben a kora újkor másként tekintett ezekre a forradalminak látott nyugati gondolatokra, és ritkán döntött olyan elhatározólag, ahogy a kései utókor elvárna. Erre példa Tolnai Dali János pataki bemutatkozása: a puritán elvek szerinti életet és tudást javasolta, de ez együttjárt a hatalmas méretű Keckermann-féle logikatankönyv kisebbre, egyszerűbbre cserélésével. Az első indulat az oktatási reformmal szemben ellenséges volt, mivel egy bevált modell leváltásával járt: utólag belátható volt a haszna, s visszahívását követően hét éven át tanított még az intézményben a reformer tanár. Apáczai ezzel szemben a régít és az újat is pedagógiai okból együtt mutatta be a beszédeiben, egymást erősítő modellként állította párhuzamba Arisztotelész és Descartes, a biblia és az ókori tudósok kiválasztott tételeit. A tankönyvei viszont már egyértelműen Descartes alapján haladtak: az *Encyclopaediában* (1655) egyszerűbben, alapfogalmakkal, hiszen az – mai szóval – a felsősöknek szólt, a kéziratban maradt *Philosophia naturalis*-ban (1658) magasabb szinten, mely – a mai párhuzammal élve – gimnazista diákok számára készült. A fennmaradt iskolai jegyzetek a korból azt jelzik, hogy a szóban megfogalmazott tanításban az oktató ennél is merészebb vizekre evezhetett.

De a mai elemzésekben megszólaló végső probléma, a modern gondolatokat szembeállítani a kora újkor általános teológiai világnézetével, általában a mai nézőpontot szólaltatja meg, s a kora újkorban nem releváns. Spinoza szembement a saját közössége zsidó világnézetével, s rögtön kitagadták (Israel, 2001). Párhuzamként elég a hazai felvilágosult filozófusokra gondolnunk, akiknek a modernitását kiemeljük, de figyelmen kívül hagyjuk gyakran, hogy azok jelentős része egyházi alkalmazott volt, és komoly hasadást jelentett közöttük a jozefinista és antijozefinista álláspont megmerevedése. Az állami köz- és felsőoktatás meghonosodása előtt a vallástalanság, teológiátlanítás alig jön szóba, a romantika, a liberalizmus nagy gondolkodóinak, filozófusainak a jelentős része teológiai irányából érkezett. Bár zajlott a ráció betörése teológiai nézetek terén is, de Apáczai korában a világ episztéméje még teista alapozottságú.

Aki kezébe vette már az *Encyclopaediát*, tapasztalhatta az ellentmondást, hogy az egyik oldalról új tudományos szaknyelvet talál, a másik oldalról viszont középkori pletykákat (a 365 gyereket szülő nőről) és bestiáriumokat idéző állatleírásokat (a baziliszkusz a nézésével öl). A 26 évesen doktorált tudós mindent olvasott és hűséggel lábjegyzetelve idézett, de egy mai modern műveltségű kutató számára ez vegyes műveltség, és megmosolyogtató. A kora újkori iskolai kiadványokat vagy kézíratos jegyzeteket nem szabad tisztán tudományos elemzésként láttatni, mivel a kor tudáseszménye az ars keretében helyezte el eleve a megszólalást. Egy írásbeli/szóbeli kommunikáció része volt kis részben a szakmai, nagyobb részben egyéb tudáselemek felvonultatása: ókori bölcsélet, humanista szépirodalom, közhelyek, hétköznapi és mitológiai utalások tartalmilag, költői kérdések, ellentétezés, narratív példák, mecénások dicsérete formailag volt alapeleme a szövegnek. Ezért az alapvetően kisebbeknek szánt *Magyar Encyclopaedia* magában foglal modern értelemben vett tudományos és babonás elemeket is, hiszen a kultúráközvetítésben a befogadó közismeretei felől kellett kezdeni a tudásátadást. A *Menyország... kapuja* c. kiadvány kapcsán is megdöbbenő

(RMNY 2172), hogy az egy nagy pedagógus, mint Keresztúri Bíró Pál szellemi műhelyében született, és mégis csak egy adathalmaz: ezzel szemben a korszak alapvető oktatási eszköze éppen az óravázlat készítése volt, a hypotextusok, tabulák, ágrajzok segítségével áttekinteni egy tankönyvet. Még Kálvin *Institutióját* is feldolgozták ekként (Fekete, 2011), és pedig felsősökkel, miközben ez a mai teológusok számára lehetetlen elvárás.

A református kollégiumok oktatási modellje a 16–19. század között nem sokat változott módszertanát tekintve: a kis létszámú professzori kör minden tárgy alapismeretét előadásként leadta, a tógás nagydiákok kiscsapata (kb. 5-10 fős köztanítók köre) pedig ezeket módszertanilag rendezte, magyarázta a kisebbek számára, akik 6-8 fős csoportokban dolgozták ki és tanulták meg a jegyzeteiket. A tankönyvek kiadására ritkán volt pénze a diákönkormányzatnak, a leggyakoribb segítséget a dictátumok, kéziratok jegyzetek és azok másolása nyújtotta. Ekként Apáczai hatását nem abban mérhetjük le, hogy az *Encyclopaedia* második kiadására 150 évet kellett várni, különösen is, hogy Rájnys József is csak azért adta ki (1803), mert ez a Streibig-nyomdának a régi korok emlékét őrző sorozatához illett (Bán, 1958. 320).

Apáczai hatása számos példában érhető tetten. Az *Encyclopaedia* példányaikat gyakran használta az utókor, és egy-egy kötetben a szaktudományos fejezet mellé sűrűn írt margináliák jelzik, hogy az adott részt a következő olvasó miként véleményezte, bővítette vagy korszerűsítette. Apáczai jól képzett diákjai külföldön tartottak a témáiból vitákat, disputáltak és jelentették meg írásaikat (Köpeczi János, Martonfalvi György) (Bán, 1958. 542). A későbbi lelkészemzedék prédikációiban is (Tofeus Mihály, Debreceni Ember Pál, Szathmárnémeti Sámuel) visszaköszönnek Apáczai óráinak szaktudományos fogalmai, számos nyelvi vagy természettudományos világképi eleme (Csorba, 2008. 216–218.; Oláh, 2022). Végül pedig az emberi karakterének emléke is fennmaradt (Csernátóni Pál, Bethlen Miklós, Bod Péter), hiszen a humanista tudós-eszmény értelmében az emlék- vagy történetíró nem feledkezhetett meg a jó tanárok egyre bővülő katalógusát is sorra venni, s ebben Apáczai is az ősök emlékeztetét erősítette.

Ezek alapján tehát a tanításra szánt szövegek, legyenek azok kiadványok vagy kéziratok, tartalmilag tudásösszegző segédanyagok voltak, funkciójukat tekintve pedig egy bizonyos rétegnek szóltak, és ez általában nem a diákság, hanem kiemelten is a diáktanítók rétege volt. Amint a kora újkor prédikációs kötetei és imádságos könyvei sem csak a személyes olvasás felé nyitottak, hanem közösségi olvasásra, felhasználásra születtek (Fazakas, 2012.; Csorba, 2017). Sőt a nyelvkönyvek is közösségi könyvekként voltak használatban, ezért a mai olvasóban erős hiányérzetet keltenek. Ha ezt az olvasástörténeti helyzetet nem vesszük figyelembe az értelmezésben, akkor bizony Komáromi Csipkés György angol nyelvtankönyve alapján kétséges, hogy megtanulható-e a nyelv, csak a kiejtésre, grammatikára koncentrálni, szintaktikai útmutató híján (Komáromi, 2023). A prédikációk elemzésekor pedig a személyességet, a liturgiához vagy a kegyességhez kötött életszerűséget nem találjuk. A tankönyveknél meg mintha megállt volna a világ azzal, hogy évszázadokkal korábbi történetek, ősi káték, római kori nyelvtanok kerülnek ki még a 18. századi nyomdákban is (Csorba, 2011).

Meglátásom szerint Apáczai tudatában volt annak, hogy a világról való tudása kognitív forradalmat hoz, mélyebb és rétegezett szakismereteket, új meglátásokat eredményezhet. Tanárként azonban a régi kereteket bővítve, belülről s alulról kívánt formálni. Sőt a legalsó szinteken szeretett volna ébreszteni, mivel hite szerint csak az oktatás adja az első lépést a belátásra, hogy a sokszínű világ megismerése után a talentumunkat megfelelő módon tudjuk kibontakoztatni. Ehhez a

reformhoz pedig a hazai iskolarendszer sajátosságait alkalmazva a diáktanítók képzésével kívánt áttörést elérni: egy erős csapattal együtt dolgozni. A vágya egy olyan egyetemi képzés lett volna, ami ebből kiindulva, 12 év tanítással, öt szakon, a végén doktori fokozattal záruló tudományos életpályát kínált volna.

Protestáns kollégiumok hatósugara

A 17. századi Erdélyben, Partiumban s Felső-Magyarországon az egész közeg tudása hihetetlen eredményeket termelt ki. Ez a magyar grammatika és helyesírás alapelvei születésének kora: még ha csak Vörösmartyék korában is lett általánosan elfogadottá, Szenci Molnár Albert, Geleji Katona István és Tótfalusi Kis Miklós rendszeréből vezethetők le az azóta is használt helyesírási alapelveink. Apáczai magyar nyelvűsége, a szakfogalmak magyarítása a tanítványainak írásaiban (Martonfalvi, Bethlen Miklós) is visszatér, de Kazinczyék korának harcait követően is kimondható, hogy az elve s a fordítási technikája modell-értékű. A kor tudományos teljesítményei közül elég csak a Csernátoni-, tehát közvetve Apáczai-tanítvány Pápai Páriz Ferenc neurológiai kutatásaira gondolni (epilepszia, kisvérköri pangás, migrén, gutaütés), melyek közül az övé az elsőség a Parkinson-kór leírásában is. A kor számos protestáns tudósának neve köznevesült és lett Károlyi a biblia, Szenci a zoltárkönyv, Geleji Katona az egyházi rendtartás, Apáczai és Pápai Páriz a mindentudó lexikon etalonja, jelképe évszázadokon át.

A magyar református kollégiumok a szegények iskolái voltak: az állami közoktatás 19. századi bevezetése előtt képezték a magyar értelmiséget, felekezeti és etnikai hovatartozás nélkül. A 16. században a mezővárosok biztosították ehhez a háttérrel, a 17. század tudományos vérteliséget hozott, a 18. század a közhasznót helyezte előtérbe. És végül a reformkorban az akadémiai mozgalomban csúcsosodott ki, vált látványossá, hogy a magyarországi társadalomban a protestánsok mind az olvasottság terén, mind a társadalmi jelenlétüket tekintve számarányukhoz képest felülreprezentáltak (Kovács, 2011.; Ugrai, 2020).

Apáczai és kora tudása a saját hitük szerint – mai szóval – egyetemi tankönyvekben lehetett hatékony, vagy a társadalomformáló koncepciók, oktatási vagy tudományos projektek megalkotásakor hasznosulhatott. Bán Imre mértékadó kutatásai alapján tudjuk, hogy Apáczai kiadványait és kéziratok jegyzeteit diákjai olvasták, jegyzetelték, és későbbi korokban is a szaktudományok képviselői az ő összefoglalásait bővítették. Hosszútávon ez a tudástranszformáció mélységében hatott: a világról való tudás mozaikjainak ismerete, logikai keretek közt, s mind együtt az isteni rendben: ezek bizony ideák. S valljuk be, ezek nélkül lehet élni, szomatikus, tisztán testi életet. De aki tovább mer keresni, kutatni, látni, annak szüksége lesz azokra az eszményekre, amiken Apáczai is nevelődött, s főként arra, amit életfeladatának tekintett: a tanultakat minél többeknek átadni. Aki megbecsüli az előtte járókat, az épül ezek tapasztalataiból. Aki büszke az őseire, az adja tovább azok hitét, erejét, tudását a következő nemzedékeket tanítva. S aki tanult, annak kötelessége tanítani: ez Apáczai Csere János pedagógiai öröksége.

Rövidítések

MEK = Magyar Elektronikus Könyvtár

RMK = Szabó Károly és Hellebrant Árpád (1879–1898): *Régi Magyar Könyvtár*. Budapest.

RMNY = Borsa Gedeon, Heltai János et al. (szerk.) (1971–2023): *Régi Magyar Nyomtatványok I–V*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Források

Apáczai Csere János (1654): *Magyar logicatska*. [Eredeti: Gyulafehérvár, 1654.] RMNY 2516.

Apáczai Csere János (1655): *Magyar Encyclopaedia*. [Eredeti: Utrecht, 1655.] RMNY 2617.

Apáczai Csere János (1655b): *Oratio de studio sapientiae*. [Eredeti: Utrecht, 1655.] RMNY 2463.

Apáczai Csere János (1976): *Magyar enciklopédia*. In: Orosz Lajos (szerk., ford.): *Apáczai Csere János válogatott pedagógiai művei*. Tankönyvkiadó, Budapest.

Bethlen Miklós (2000): Bethlen Miklós élete leírása magától. In: V. Windisch Éva (szerk., s.a.r.): *Bethlen Miklós művei*. Neumann Kht., Budapest, MEK-06152. <https://tinyurl.com/c2ymtcde>.

Bod Péter (1766): *Magyar Athénás*. H. n.

Jakó Zsigmond (szerk.) (1974): *Erdélyi féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége*. Kriterion, Bukarest.

Jászberényi, Paul P (1664): *A New Torch to the Latine Tongue*. [Eredeti: London, 1664.] RMK III. 2252.

Keresztúri Bíró Pál (1638): *Csecsemő keresztyén*. [Eredeti: Gyulafehérvár, 1638.] RMNY 1721.

Keresztúri Bíró Pál (1647): *Szentírásbeli erősségek* [Eredeti: Gyulafehérvár, 1647.] RMNY 2102.

Komáromi Csipkés György (2023): *Anglicum Spicilegium / Angol tallózás*. (Balogh Roland József, Starčević Attila és C. Vladár, Zsuzsanna szerk.) ELTE BTK MNyFI – MTAKIK, Budapest.

Felhasznált irodalom*

- B. Szabó János (2006): Erdély katasztrófája 1658-ban. A védelem összeomlásának politikai és pszichológiai okai. *Aetas* 21(2–3), 204–218.
- Bán Imre (1958): *Apáczai Csere János*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benkő Samu (1985): Apáczai Csere János. In: Pozsgay Imre (főszerk.): *Ezer év: Arképek a magyar történelemből*. Hazafias Népfront, Budapest. 93–99.
- Bozzay Réka (2021): Magyar diákok egyetemjárása a közép és kora újkori Európában. In: Pete László és Bozzay Réka (szerk.): *Migráció tegnap és ma*. Egyetemi Kiadó, Debrecen. 9–28.
- Burnett, Stephen G. (2012): *Christian Hebraism in the Reformation Era (1500-1660). Authors, Books, and the Transmission of Jewish Learning*. Brill, Leiden. <https://doi.org/10.1163/9789004222496>
- Csorba Dávid (2003): Az 1657-es év mint a nemzeti történelemszemlélet egyik irodalmi toposza. In: Bitskey István és Imre László (szerk.): *Retorika, interpretáció, szövegértés*. Kossuth Kiadó, Debrecen. 132–154.
- Csorba Dávid (2008): „A sovány lelket meg-szépíteni”: *Debreceni prédikátorok (1657–1711)*. Hernád Kiadó, Debrecen.
- Csorba Dávid (2011): Az 1661–1705 közötti debreceni nyomdászat esztétikai képe. In: Zentai Csilla (szerk.): *Jubileumi könyv- és nyomdatörténeti szimpózium legrégibb folyamatosan működő nyomdánkról. Tanulmánykötet*. Alföldi Kiadó, Debrecen. 45–69.
- Csorba Dávid (2017): „A reformáció által megújított prédikatori megszólalás”. In: (P. Vásárhelyi Judit (szerk.): *A reformáció könyvespolca: Reprezentatív kiadványok Magyarországon a reformáció korából*. Argumentum – OSZK, Budapest. 108–116.
- Csorba Dávid és Mikó Gyula (2017): A református egyház oszlopai Csernátóni Pál leírásában. *Lymbus – Magyarságtudományi Közlemények*. 247–256.
- Fazakas Gergely Tamás (2012): *Síralmas imádság és nemzeti önszemlélet*. Egyetemi Kiadó, Debrecen. https://doi.org/10.5484/siralmas_imadsag
- Fekete Csaba (2011): Kálvin Sárdon és Radnóton. Hazai tananyag volt az *Institutio* 1595-ben. In: G. Szabó Botond (szerk.): *Tanulmányok Kálvinról és magyarországi jelenlétéről*. TTRE Nagykönyvtára, Debrecen. 60–115.
- Hegyí Ádám (2021): Rektorok lelkészi szolgálatai: Református tanítók társadalmi megítélése a 18. században a Dél-Alföldön. In: Bárh Dániel (szerk.): *Papok a 18–20. századi lokális közösségekben. Történetek találkozása*. MTA–ELTE Lendület Történeti Folklorisztikai Kutatócsoport, Budapest. 111–121.
- Hsia, Ronnie Po-Chia és Van Nierop, Henk (eds.) (2002): *Calvinism and Religious Toleration in the Dutch Golden Age*. University Press, Cambridge. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511496769>
- Israel, Jonathan I. (2001): *Radical Enlightenment: Philosophy and the Making of Modernity, 1650–1750*. University Press, Oxford.
- Kovács I. Gábor (2011): *Elitek és iskolák, felekezetek és etnikumok. Társadalom- és kultúrtörténeti tanulmányok*. L'Harmattan, Budapest. <https://tinyurl.com/59bxa4xc>
- Luffy Katalin (2015): „Romlás építőinek fognak neveztetni”. *Prédikatori szerepek és alkalmi beszédek az Erdélyi Fejedelemség válsága idején*. Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Oborni Teréz (2021): *Erdély aranykora – Fejedelmek tündérvirtje*. Rubicon Intézet Nonprofit Kft., Budapest.
- Oláh Róbert (2022): *Miskolci Csulyak István és Tofeus Mihály könyves műveltsége*. Hernád Kiadó, Sárospatak.
- Orbán László (2025): Csokonai anyagi helyzetéről. *Studia Litteraria* 59(1–2), 47–72. <https://doi.org/10.37415/studia/2025/64/15237>
- Ugrai János (2020): Going on Their Own Way. Protestants' Specific Models of Joining the Cultural Elite in 19th-century Hungary. *Espacio, Tiempo y Educación* 7(2), 119–133. <https://tinyurl.com/yurjhpbm>
- V. Molnár László és Gazda István (2014): *Apáczai Csere János műveinek kiadásai és a róla szóló irodalom válogatott bibliográfiája 2002-ig*. Magyar Tudománytörténeti Intézet, Budapest.
- Varga Bernadett (2017): „Hát én Uram, mit szóljak te előtted?” *Keresztúri Bíró Pál és a Mennyei társalkodás*. OSZK, Budapest.
- Zoványi Jenő (1977): *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*. A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest.
- Zsengellér József (2021): Egy 17. századi héber vizsga margójára. Pontosítások és héber carmenek Tofeus Mihály váradi könyve alapján (RMK II. 764). *Egyháztörténeti Szemle* 22(2), 5–28.
- Zsengellér József (2023): Miért éppen a 17. század? In: Koltai Kornélia és Zsengellér József (szerk.): *יחזקאל פשוט שיר ומחולק Héber üdvözlőversek és a peregrináció*. Magyar Hebraisztikai Társaság–L'Harmattan, Budapest. 31–48.

* A tanulmányban előforduló webes hivatkozások utolsó ellenőrzési dátuma: 2025. november 3.

Irodalmi érdem vagy iskolai végzettség? Arany János társadalmi mobilitása mint esettanulmány

SZILÁGYI Márton

DSc, egyetemi tanár | ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet

MTMT: 10002966 | ORCID 0000-0002-3042-3800
szilagyi.marton@btk.elte.hu

KEYWORDS

- Hungarian Academy of Sciences
- János Arany
- school qualifications
- professionalization

KULCSSZAVAK

- Magyar Tudományos Akadémia
- Arany János
- iskolai végzettség
- professzionalizáció

ABSTRACT

Literary merit or academic qualifications? The social mobility of János Arany as a case study | One of the main paradoxes of János Arany's well-documented career is a problem that needs to be solved in 19th-century social and cultural history: how was it possible to become secretary (and later secretary-general) of the Hungarian Academy of Sciences without a school leaving certificate, i.e. without a completed and verifiable qualification? It is not only the phenomenon of „János Arany as academic secretary” that needs explanation, but also why contemporary public opinion accepted this as natural and did not consider the poet's appointment to this position a decline unworthy of the Hungarian Academy of Sciences. To find a possible answer, we need to understand the specific domestic antecedents of 19th-century professionalization and review Arany's earlier career, which led to his membership in the Hungarian Academy of Sciences.

ABSZTRAKT

Arany János jól föltárt életpályájának egyik legfőbb paradoxona a 19. századi társadalom- és művelődéstörténet-írás megoldandó problémája: hogyan lehetett iskolai végbizonyítvány, azaz lezárt és felmutatható végzettség nélkül a Magyar Tudományos Akadémia titkára (majd főtitkára)? S nem is egyszerűen az „Arany János mint akadémiai titkár” jelensége szorul magyarázatra, hanem legalább ennyire az is, hogy az egykorú közvélemény miért fogadta el ezt természetesnek, s miért nem minősítette a Magyar Tudományos Akadémia feladatához méltatlan szintcsökkenésnek a költő pozícióba kerülését? A lehetséges válaszhoz a 19. századi professzionalizáció sajátos hazai előzményeinek megértésére, illetve Arany korábbi, a Magyar Tudományos Akadémia tagságáig emelkedő útjának áttekintésére van szükség.

Bevezetés

Arany János jól föltárt és sok szempontból interpretált életpályájának (Voinovich, 2019; Szilágyi, 2023) az egyik legfőbb paradoxona nem a magyar irodalomtörténet-írás szempontjából rendelkezik érdekességgel, sokkal inkább a 19. századi társadalom- és művelődéstörténet-írás megoldandó problémája (s így természetesen számos más jellegű megközelítés számára is releváns dilemma lehet): hogyan lehetett valaki, jelesül Arany, iskolai végbizonyítvány, azaz lezárt és felmutatható végzettség nélkül a Magyar Tudományos Akadémia titkára (majd főtitkára)? Ráadásul úgy, hogy a tisztségben elődei (Döbrentei Gábor, Toldy Ferenc és Szalay László) nem nélkülözték a tanultság bizonyítékát (azaz rendelkeztek diplomával): Döbrentei Marosvásárhelyen elvégezte a jogot, s ügyvédi vizsgát is tett (most nem is beszélve korábbi, részben külföldi, egyetemi tanulmányairól) (Fórizs, 2023). Toldy Ferenc, még Schedel néven neves orvosprofesszornak számított (Vaderna, 2023; Dávidházi, 2024), Szalay László meg jogász volt, ügyvédi oklevéllel rendelkezett. S nem is egyszerűen az „Arany János mint akadémiai titkár” jelensége szorul magyarázatra, hanem legalább ennyire az is, hogy az egykorú közvélemény – amennyire ez megítélhető – Arany akadémiai titkárrá (majd főtitkárrá) válását miért fogadta el olyannyira természetesnek, s miért nem minősítette a Magyar Tudományos Akadémia feladatához méltatlan szintcsökkenésnek a költő pozícióba kerülését?

A lehetséges válaszhoz a 19. századi professzionalizáció sajátos hazai előzményeinek megértésén keresztül vezethet az út, illetve érdemes röviden és szükségképpen vázlatosan felidézni Arany korábbi, a Magyar Tudományos Akadémia tagságáig emelkedő útját is.

Arany pályafutása

A református, mezővárosi háttérrel és nem nemesi rendi státuszból induló Arany útja a nagyszalontai normaiskolából egyenesen a debreceni kollégiumba vezetett (Szilágyi, 2023. 26–35). Ez természetes módon következett az iskolarendszer helyi hálózatából és hagyományaiból, hiszen Nagyszalonta Debrecen partikulája volt, azaz nemcsak a kollégium vonzáskörzetébe tartozott, hanem az itt alkalmazott tanmenet is a debrecenit követte, mintegy előkészítvén azt, hogy az innen induló tehetségesebb diákok majd Debrecenben folytassák a tanulmányaikat. Arany egész iskolai pályafutása a Debreceni Református Kollégium vonzáskörzetéhez kötődött. Még a kisújszállási rectoria is – amellyel Arany debreceni tanulmányait ideiglenesen megszakította – beleillett ebbe a rendszerbe: itt ugyanis mindig a debreceni kollégiumból mint anyaintézményből érkező diákok tanítottak, Arany idekerülése sem volt tehát meglepő (Szeremley, 1904; Szeremley, 1908). Mint ahogy az sem, hogy Arany rákényszerült egy ilyen típusú munkára, amely anyagi helyzetén javíthatott. S a tanításra képes is volt, hiszen – ahogy erre Vaderna Gábor felhívta a figyelmet –, a

„belépő diákokhoz képest Arany tehetségesnek számított: már eleve fiatalabban végzett el bizonyos osztályokat, ráadásul ő már a retorikai osztályt is elkezdte, mire Debrecenbe ment volna” (Vaderna, 2020. 88).

Ami azonban szokatlan volt Arany ekkori pályaszakaszán, az éppen a debreceni tanulmányok félbehagyása. Ezt először csak ideiglenesen tette meg (az ún. „színészkaland” kedvéért) (Rajnai, 2017), majd a döntés végleges lett, hiszen a vándorszínésznek állás után Arany útja nem vezetett vissza Debrecenbe és a kollégiumba, hanem a hazatérést és az otthon maradást választotta. A színészet felé való tájékozódás komoly jele volt a művészpálya vonzásának – leszámítván persze a rajzolás korábban feléledő vágyát, az ifjúkori zenetanulást és a versírást, amelyről kevés konkrétumot tudunk, mert Arany megsemmisítette ekkori kísérleteit (Voinovich, 2019. 32–33). Ám ez utóbbiak csupán afféle szabadidős elfoglaltságnak voltak tekinthetők, míg a „színészkaland” már egy új, művészi életformába való beilleszkedés kísérlete volt. Arany vándorszínésszé válása alighanem összefüggött az otthontól való távolsággal is, azaz azzal, hogy meggyengültek (vagy legalábbis nemigen látszottak kényszerítőnek) azok a viszonyok, amelyek kötelességére és családi küldetésére emlékeztették, akár papot, akár fiskálist reméltek benne szülei. Merthogy Arany debreceni iskoláztatásában mindkét karrierlehetőség benne volt, még ha a református pappá válás látszik valószínűbb atyai vágnak, legalább Arany utólagos, levélbe foglalt megjegyzése szerint: szerinte a szülei belőle „papot vártak”.¹ A „színészkaland”-nak mint sikertelen – s persze távlattalan – kísérletnek a mélyreható kudarcjellege aztán lelkiismereti kérdés maradt Arany számára, annak ellenére is, hogy a színház iránti érdeklődését egyáltalán nem veszítette el (Paraizs, 2017. 100–104): túl azon, hogy nem sikerült végrehajtania egy vágyott életformaváltást, azzal is szembe kellett néznie, hogy apja reményét játszotta el saját maga társadalmi emelkedéséről.² Ekkor úgy érezte, végleg. Pedig érdemes hangsúlyozni, hogy voltaképpen semmi nem zárult le Arany számára: hiába hagyta ott a kollégiumot végbizonyítvány nélkül, folytathatta volna a tanulmányait, akár még

¹ Arany János Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1855. június 7. In: AJÖM XVI. 558. Kiemelés az eredetiben.

² Ezt a lélektani magyarázatot fogalmazta meg Gyöngyösy László is, amikor Arany szalontai közegét próbálta meg leírni (Gyöngyösy, 1901. 58, 67).

Debrecenben is, ha visszakeri magát diákstátusba, arról nem is beszélve, hogy ott volt a jogi tagozatáról híres sárospataki kollégium is, ahová szintén beiratkozhatott volna (s ahol persze szintén lehetett volna belőle református pap is). Ám a család anyagi helyzetén túl éppen a lelkiismereti háttérű kudarc akadályozhatta meg Aranyt abban, hogy egy ilyen újrakezdésen eltűnődhessen. S mivel így kollégiumi tanulmányainak befejezéséről nem rendelkezett végbizonyítvánnyal, a bizonyítható tanultság híján a rendi értelmű szakszerűsödés útja sem nyílt meg a számára: a társadalmi karrier szempontjából tehát nem változott meg alapvetően a helyzete. Ami számára lehetséges volt, az az, hogy nem nemesi származású értelmiségi, azaz honorácior váljék belőle, s ez is olyan területeken, ahol nem volt feltétel az iskolai bizonyítvány.

S valóban, a mezővárosi honoráciorpálya tipikus színterei határozták meg Arany kezdeti próbálkozásait: segédtanítóként, majd segédjegyzőként is jellegzetesen honoráciorhivatalokat töltött be. Ekkori állapotában Arany pályája a teljes megrekedés (vagy más nézetből: a megérkezés, a följobb már nem mozdulás) jeleit mutatta – különösen úgy, hogy Arany látványosan le akart számolni mindenfajta, az ebbéli helyzetéből kifelé mutató törekvéssel, így a művésszé válás lehetőségével is. Ahogyan ezt sógora, Ercsey Sándor életrajzi visszaemlékezésében megfogalmazta:

„Ő maga pedig úgy az iskolai, mint a színészi pályát félben hagyva, minden hivatás és foglalkozás nélkül, a legsivárabb jövőt látta maga előtt.” (Ercsey, 1899. 17.)

Aranynak ebben a fázisban komolyan felmerülő terve volt az apjától örökölt paraszti gazdaság továbbvitele: önéletrajzi levele szerint számolt ezzel a lehetőséggel, noha nem valósította meg.³ Ez a terv is abba az irányba mutatott, hogy Szalonta lehessen a végleges kerete az életének.

Ez azonban mégsem így lett: a döntő fázist Arany a Nagykőrösre kerülése jelentette, amely nemcsak a lakóhely megváltozásához, hanem életformaváltáshoz is vezetett. Arany ugyanis – alapvetően irodalmi ismertsége és hírneve miatt, amelyet a *Toldi* alapozott meg – egy református gimnázium tanári karába került bele, s tanárként kezdett el dolgozni. Anélkül, hogy ennek a jelentőségét most részletesebben bemutatnám, csak annyit szögeznek le: ez a pályaalakulás volt a legfontosabb előkészítője annak, hogy Arany útja (társadalmi és földrajzi értelemben egyaránt) még innen is továbbvezetett (Szilágyi, 2023. 235–373). A Nagykőrösön eltöltött kilenc év után Arany a családjával együtt Pestre költözött, s ezzel párhuzamosan a költő végleg szakított a tanári pályával is.

Arany Pestre költözése

Arany döntését a távozásról már előkészítette az is, hogy a nyilvános működés jogát végre visszanyerő Akadémia 1858-ban újrakezdhetette a munkát, s az első körben felvett akadémikusok között Arany is ott volt – ráadásul úgy, hogy ugyanazon a napon őt először megválasztották levelező tagnak, majd ezután (fél órával később) rögtön rendes taggá léptették elő.⁴ Ez még nem történt meg egyetlen akadémikussal sem – maga Arany is úgy tudta, hogy korábban erre nem volt példa a Magyar Tudományos Akadémia történetében.⁵ Az Akadémia elnökének, Dessewffy

³ „Szándékom volt gazdaság után látni, mellyhez nem birtam elég ügyességgel, aztán hivatalom apró dolgai folytonos jelenlétemet igényelték a tanácsházánál.” Arany János Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1855. június 7. In: AJÖM XVI. 560.

⁴ Erről lásd azt a két baráti levelet, amelyben értesítették Aranyt a megválasztásáról: Toldy Ferenc Arany Jánosnak, Pest, 1858. dec. 15. In: AJÖM XVII. 257.; Csengery Antal Arany Jánosnak, Pest, 1858. dec. 16. In: AJÖM XVII. 257. Vö. még: Kerényi, 2022. 322.

⁵ „Tudtommal első eset az academia történetében.” Arany János Ercsey Sándornak, Nagykőrös, 1858. dec. 28. In: AJÖM XVII. 265.

Emilnek és titkárának, Toldy Ferencnek a kinevezésről szóló hivatalos értesítése a következőképpen indokolta meg a döntést:

„Tekintse Kegyed e választást az Akademia azon méltánylása nyilatkozatául, melylyel Kegyednek nemzeti költészetünk emelése körüli érdeme iránt viseltetik; s egyszersmind abbéli bizodalma zálogául, hogy Kegyed ezentúl munkássága egyrészt az akadémiai Alapszabályok szellemében s különösen a 16.§., s az ezt bővebben kifejtő akadémiai határozatok értelmében intézetünknek áldozni, hazafiúi s akadémikusi nemes kötelességének fogja tekinteni.”⁶

Azaz az indoklás kizárólag Aranynek a nemzeti irodalom körüli érdemeivel érvelt, s ezt olyannyira nyilvánvalónak tekintette, hogy ezt nem is látta szükségesnek részletezni azzal, mely művek és önállóan publikált könyvek képezik Arany életművét.

Az akadémikussá választás azonban önmagában még nem készthette Aranyt a Pestre költözésre, inkább csak erkölcsi presztízs-növekedést jelentett.⁷ Mintegy a nemzeti irodalom kánonjába való beiktatás újabb, látványos eszközének volt tekinthető. Mindazonáltal Aranyt zavarba hozta a megtiszteltetés, legalábbis a vele együtt szintén megválasztott Gyulai Pálnak első reflexióként a következőt írta:

„Ha már az academiánál vagyunk: én még nem határoztam el magamat. Ha egykori erőm teljes birtokában volnék, azt mondanám, jó: ha múltaddal nem érdemled, igyekezzél jövőre tenni, még belenőhetsz; vedd ne jutalmul, hanem buzdításul. De így?... minek a rohadt tagok számát szaporítani? – Így áll e kérdés nálam, alanyilag. De megint, ha tárgyilag veszem, mennyi ostoba gyanúsításnak adnék fület (aurem praeberere). Egyik azt mondaná: demonstratio akar lenni a kormány, az acad. ellen; zseni pöffeszkedés, Béranger vagy Petőfi-majmolás, kik semmi tagságról nem akartak tudni; a fentcímzett ifjú irodalomnak ezzel is egy argumentuma lenne despiciálni és szidni az academiát, gúnyolni a tudósokat stb. Mind e gondolatok pro et contra keringnek és harcolnak az én szegény agyamban, s még eddig nem tudtam megállapodni.”⁸

A húzódozás és zavarodottság nem szerénykedés volt: Arany még a titkárnak, Toldynak címzett, valamivel későbbi válaszlevelében is célzott arra, hogy hallotta, Pesten vannak, akik nem elégedettek a választással – erről többet nem tudunk, a saját bevallása szerint ekkortájt Nagykőrösről ki nem mozduló, visszavonultan élő Arany esetleges hírforrásairól nincsenek információink, s eddig semmi efféle reflexió nem bukkant föl a korszak kiadott, ismeretes levelezésanyagában. Persze ettől még elképzelhető, hogy Aranyhoz eljuthatott valami ilyen hír is:

„Mert noha a szállongó hír után e kitüntetés rám nézve nem volt meglepő, sokáig nem tudám magamat elhatározni, mit tegyek. Igen jól érzem, hogy eddigi összes írói működésem ily polcz elfogadására nem jogosít, s csak a jövő munkásság reményében volna szabad elfoglalnom a helyet, hol előttem egy Vörösmarty stb. ült. De épen e jövő munkásság az, mely felől, a mint most érzem magamat, kétségbe vagyok esve. S ennek tudata már-már lemondásra birt; de végre győzött a meggondolás, melyet hivatalos válaszomban is érintek, hogy t.i. éretlenség s rossz akarat ily lépésben demonstratiót látna a kinevező hatalom, sőt talán maga az academia ellen. Mert hallottam, hogy sok a szájaló Pesten, kik egyért-másért nincsenek meglegedve a választásokkal: hogy ezek nevemet hurcolják, azt nem akartam.”⁹

Az Akadémia 1859-ben újjáalkotott alapszabályai kimondták a 21. paragrafusban: *„A taggá választást még a legérdemesb tudósoknak is tehetségei elismertetéséről kell várnia; esedezőlevéllel s*

⁶ Dessewffy Emil és Toldy Ferenc Arany Jánosnak, [Pest, 1858. dec. 20.] In: AJÖM XVII. 258.

⁷ Arany Nagykőrösről való távozásának magánéleti okáról lásd: Szilágyi, 2023. 365–371. Valamint: Olosz, 2022. 4–136.

⁸ Arany János Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1858. dec. 22. In: AJÖM XVII. 260–261. Kiemelés az eredetiben. Arany hasonló szellemben írt Tompának is, reagálván gratuláló soraira: Arany János Tompa Mihálynak, Nagykőrös, 1859. febr. 20. In: AJÖM XVII. 275.

⁹ Arany János Toldy Ferencnek, [Nagykőrös, 1859. febr. 23.] In: AJÖM XVII. 278.

utánajárással keresni azt nem engedtetik.” (Toldy, 1861. 49 – kiemelés az eredetiben). A szabályzat a levelező tagok esetében nem írt elő formális kritériumot a megválasztáshoz: „*kik az osztálybeli jeles munkálkodásuk által a tudományok terjesztésére sikeresen hatottak, s ekkép az akadémiai czélok előmozdítására képességet bizonyítottak*” (Toldy, 1861. 51.). A rendes tagoknál azonban már volt elvárás: „*kik egy vagy több szaki munka által a tudomány és irodalom körüli érdemet, s ez által magoknak kitűnő nevet és tekintetet szereztek*” (Toldy, 1861. 51.). Azaz a szakterületbe vágó, publikált könyv feltétel volt – ám megmaradt az irodalmi munkálkodás kiemelt szerepe is. Már csak ezért is feltűnő, hogy az Aranyt értesítő hivatalos levélbe nem foglalták bele azokat a köteteket, amelyek megalapozhatták a költő rendes taggá választását. Persze erre nem is volt szükség: az akadémiasság továbbra is az irodalmi kanonizáció lehetősége maradt, ahogyan ez az alapítása óta megfigyelhető, s éppen Arany példája bizonyíthatja, hogy ezt a funkcióját az Akadémia újraindulásakor is stabilan megőrizte.

Ennek ellenére persze az akadémiassá választás nem csak úgy volt felfogható, ahogy Arany végülis némi tépelődés után fogadta (megtiszteltetésként): amikor Szemere Miklóst néhány évvel később, 1863-ban beválasztották az Akadémiára, ő egy Tompához írott magánlevelében ezt egyértelműen elkésett (s ilyenformán értelmetlen) gesztusnak nevezte, s azon gondolkodott, hogy el sem fogadja a tagságot – s ezt nem tépelődve s olyan érvek alapján akarta megtenni, mint ahogy Arany reakcióiban láthattuk, hanem nyilvánvaló sértődéssel:

„Én, rövid idő mulva rendes tag a halottak közt, – mint tudni fogod, levelező taggá lettem az akadémiánál. Hogy az, ifjura nézve hizelgő; a vénre nem az többé: természetes! Jóakaróim, kik rám szavaztak, nem vevék számításba koromat. Az elnök, gr. Desseuffy levelében csatolt s tegnap estve érkezett t. a. Almanachot lapozgatván ma reggel, kitűnt belőle, hogy még azok is, kiknek velem együtt szinte csak a lapokban s nem önállólag jelentek meg verseik (akkor t. i. midőn levelező taggá lőnek) 25, 28, 30 éves korukban érték el a megtiszteltetést. Azonban ez nem azt teszi: miért nem előbb? csupán ezt: már késő. Vén jurátus szerepét fognék játszani, fiatal jurátusok között. Nőtlenül maradni nem hiba, de vén korban nőszülni, örültség, helyesebben: fiatal leányt venni. – Koromhoz a levelező tagság fiatal leány.”¹⁰

Szemerét a lemondás demonstratív gesztusáról aztán Tompa próbálta meg a válaszlevelében lebeszélni.

Arany esetében azonban a Magyar Tudományos Akadémia döntése egy olyan, átgondoltnak látszó eseménysor egyik lépésének tűnik, amelynek a legfőbb célja a költő Pestre költözésének az elősegítése. Ezt egy egész írói–politikusi kör szorgalmazta (részben olyanok, akik benne voltak az Akadémiában, részben olyanok, akik nem voltak tagok): ezek a személyek Aranyban látták ugyanis a magyar irodalom potenciális új vezérét, mondhatni, azt az osztatlan tekintélyt, akire az ekkor újraalakuló irodalmi intézményrendszer centrális szerepét rá lehetne bízni. Erről leginkább Csengery Antalnak az egyik, Gyulai Pálhoz intézett levele árulkodik:

„Tudasd egyszersmind vele is [ti. gróf Mikó Imrével – Sz. M.], hogy Arany Jánost csakugyan sikerült Pestre hoznunk. Mint a hírlapokból már tudod, igazgatónak tettük a Kisfaludy-Társaságnál. Toldyt, ez állomás elvesztéséért, helyettes elnökséggel vigasztaltuk meg. [...] A számítás eredménye, hogy Aranyt legrosszabb esetben is elláthatjuk oly fizetéssel, mint a minő Kőrösön van. S a Társaság emelkedésével percentekben fog szaporodni jövedelme. Talán különösnek tetszik némelyeknek, hogy mindeneke előtt Arany ellátásáról gondoskodunk. Ez életkérdés a Társaságra, de életkérdés irodalmunkra nézve. Szükségtelen ezt neked fejtegetni. Aranyban egy roppant határu irodalmi központot nyerünk, irodalmunk székhelyén; s lapja által azon kényszerűségbe lesz hozva, hogy elmondja lassanként nézeteit.”¹¹

¹⁰ Szemere Miklós Tompa Mihálynak, [Lasztóc], 1863. febr. 27. In: Tompa, 1964. 12. Szemere irodalmi életben elfoglalt pozíciójáról és megítéléséről lásd bővebben Új, 2021.

¹¹ Csengery Antal Gyulai Pálnak, Pest, 1860. aug. 12. In: Gyulai, 1961. 423–424. Kiemelés az eredetiben.

Csengery a levélben alkalmazott többesszámmal nyilván egy közösségi állásfoglalást akart kifejezni: egy másik levelében, amelyet Aranyhoz intézett, Kemény Zsigmond és Deák Ferenc véleményére is hivatkozott útmutatásként.¹² Összességében tehát nem tűnik túlzásnak a Deák körüli informális írói–politikusi kört sejteni a háttérben (régies s némileg pontatlan, félreértésekre is okot adó terminológiával tehát az „irodalmi Deák-párt”-ot).¹³ Arany Pestre juttatásában kétféle terv jelentkezett, s ezeknek az együttes megvalósítása kecsegtette a költőt a megélhetés lehetőségével: az egyik egy olyan irodalmi lap alapítása, amelynek Arany lenne a főszerkesztője, illetve az ismét működni kezdő Kisfaludy Társaság vezetői pozíciója. Az 1860 táján reaktíválódó, reformkori alapítású irodalmi intézmények új feladat kijelölésében komoly szerepet játszott az az elképzelés, hogy éppen Aranyt kell centrális, irányítói szerepre hozni – aki egyébként alkatilag nem volt alkalmas ilyesféle feladatokra, s húzódozott is tőlük rendesen. Ahogyan Kerényi Ferenc találóan megfogalmazta:

„a gondos–pontos, aggályosan adminisztráló Arany nem annyira irodalompolitikai hatalom lett a Kisfaludy Társaságban, mint a hétköznapi felülmúlhatatlan szorgalmú robotosa” (Kerényi, 2022. 334–335.).

Persze ehhez hozzátehetjük, Arany – akármennyire is ódzkodott tőle – biztosan hatalmi tényező maradt önkéntelen is, s lehetett őt külső nézőpontból úgy tekinteni, mint aki éppen ilyen pozíciót tölt be. Ezt majd néhány évvel később lehetett jól érzékelni: a fiatalabb írók Aranyról kialakuló ítéletében az 1870-es, 1880-as években éppen ez a vonatkozás fog érvényesülni (Korompay, 2019b). Ám az is legalább ennyire fontos, hogy Arany mennyire erősen igyekezett úgy viselkedni, mintha ez a helyzet nem (vagy legalábbis: nem így) létezne: leveleiben folyamatosan és következetesen igyekezett elhárítani, ha valaki ilyen reverenciával szólította meg vagy alázatosan közeledett hozzá. Arany pozíciójának a megszilárdulása amúgy nem egyszerre, egyetlen lépésben történt meg: a Kisfaludy Társaság igazgatói posztját töltötte be évekig, míg 1865. január 26-án megválasztotta a Magyar Tudományos Akadémia közgyűlése titkárnak – ezért aztán február 1-jén mondott le a Kisfaludy Társaságban viselt tisztségéről (Korompay, 2019. 186). Azaz évekkel akadémikussá választása után történt csak meg az a fordulat, amely Aranyt a magyar értelmiség egyik reprezentatív csúcshintézményének irányítójává emelte. Arany is tisztában volt azzal, hogy az, ami vele itt történik, példátlan presztízsemelkedés – de ezt is, legalább leveleiben, anyagi oldalról igyekezett értékelni, azaz abból a szempontból, mennyire teszi lehetővé számára és családjának a pesti megélhetést.¹⁴ Vagyis szándékosan került – legalábbis fennmaradt leveleiben – ennek a megelőlegezett várakozásnak a morális terheivel való szembenézést.

Arany társadalmi státuszában éppen a Pestre kerülés kapcsán mutatkozott meg a legnagyobb újdonság: az 1840-es évek stabil honorácior-helyzetéből az írói siker hatására s az egyértelműen ebből fakadó tekintélynövekedéssel úgy volt képes Arany kimozdulni, hogy immár polgári karakterű intézmények irányításában vállalhatott részt. Talán ez mutatja a legvilágosabban a Magyarországon a 19. század második felében végbemenő hangsúly-áthelyeződést, amely az irodalom megnövekedett társadalmi presztízisében ragadható meg. Persze Arany kivételes pozícióját bizonyítja, hogy éppen az ő esetében mozdultak meg jelentős segítő erők – ellenpontként érdemes arra gondolnunk, hogy Arany jóbarátja, Tompa Mihály esetében nem volt közösségi akarat a vidéki elszigeteltségéből az irodalmi–kulturális centrumba való eljuttatására. Hasonló példa az Erdélyi Jánosé, aki pedig nemcsak költő volt, hanem rendszeres kritikai működése alapján az esztétika szakértőjének és filozófusnak is számított: ő száműzetésnek élte meg sárospataki éveit (még ha kezdetben örült is neki), s minden vágya a centrumba való újbóli bekerülés volt – ez azonban korai halála miatt aztán

¹² Csengery Antal Arany Jánosnak, Pest, 1860. febr. 2. In: AJÖM XVII. 375.

¹³ Az „irodalmi Deák-párt” kifejezés értelmezéséről lásd Szajbó, 2005. 204–209.

¹⁴ Lásd például levelét: Arany János Tompa Mihálynak, Nagykovács, 1860. aug. 10. In: AJÖM XVII. 429–431.

mégis elmaradt (T. Erdélyi, 2015. 511–526). S azt is érdemes mindehhez hozzászámítani, hogy Arany esetében nem volt szükség semmiféle formális és igazolható szaktudásra: Arany ugyanis semmilyen végzettséggel nem rendelkezett, hozzáértése az addig folytatott szakmáihoz (rektor, jegyző, majd gimnáziumi tanár) mind gyakorlati jellegű volt, és önképzésen alapult.

Előzmények és párhuzamok

Ami Arannyal lejátézkodott, az persze nem magyarázható az előzmények ismerete nélkül – még ha korábban nem is történt olyasmi, hogy egy szépíró választottak volna a Magyar Tudományos Akadémia titkárává. Bár ötletként, tervként azért már ez is fölmerült. Még az Akadémia tényleges megindulása előtt, az alapítás hírére Kazinczy Ferenc jelezte a későbbi elnöknek, gróf Teleki Józsefnek, hogy az „örökös titoknokság”-ot hajlandó lenne vállalni; erről Teleki válaszeleveléből értesülhetünk: „A múlt holnap 31d. napjáról írt leveliből örömmel értettem, hogy a felállítandó magyar tudós társaság örökös titoknokságát örömet felválná.”¹⁵ Ez az elképzelés – bármennyire is „örömmel” nyugtázta Teleki – nem valósult meg, sőt, azt sem tudjuk, hogy egyáltalán komolyan megfontolták volna. Nem sokkal később azonban, az Akadémia első körben, 1830. november 17-én megválasztott tagjai közül Kölcsey Ferencben 1834-ben fogalmazódott meg, hogy esetleg jelölteti magát Döbrentei Gábor helyett titkárnak. Az elképzelés már nem maradt egyéni ötlet, mint a Kazinczyé, ami arra mutat, hogy ez nem kizárólag Kölcsey futó gondolata volt: többen ösztönözték és támogatták ezt, valószínűsíthetően maga Széchenyi István is, bár általános, kétségbevonhatatlan többség nem képződött meg a szándék megvalósítására. Még kormányzati aggodalmak is megfogalmazódtak ennek kapcsán: az országgyűlési követként országos hírnevet szerzett ellenzéki politikus ilyen szerepvállalását maga Reviczky Ádám kancellár látta volna jónak megakadályozni. Ám nem emiatt nem lett végül semmi a titkári pozícióból: ahogyan a kérdést áttekintő Mezei Márta fogalmazott, „Kölcsey sokoldalúan és személyesen motivált döntés alapján maga lépett vissza.” (Mezei, 1990. 92.)

Ha Kölcseynek a titkárságra vonatkozó tervét Arany néhány évtizeddel későbbi megválasztása fényében szemléljük, akkor adódik a tanulság: mindkét esetben egy olyan személyről volt szó, aki nem rendelkezett felsőfokú végzettséggel, s a közigazgatásban szerzett tapasztalatát gyakorlati úton szerezte (Kölcsey mint Szatmár vármegyei főjegyző, Arany mint szalontai, azaz mezővárosi jegyző). Csak Kölcsey esetében még nem valósult meg ez a foratókönyv, amely – ezek szerint – nem sokkal az Akadémia hivatalos megindulása után, az elsőnek megválasztott titkár, Döbrentei Gábor új állásba kerülése s a titkárságról való lemondása után már rögtön felmerült. Viszont az újraindulás után ez – egy másik politikai szituációban – lehetséges és kívánatos megoldásnak bizonyult. S ez önmagában is azt mutathatja, hogy az 1860-es években is az az archaikusabbnak tekinthető felfogás érvényesült, amely a Magyar Tudományos Akadémia megalapításakor is megfigyelhető volt.

Hiszen Széchenyi István sokat idézett alapító szavai az 1825-ös országgyűlés alsótábláján a létrehívandó intézményt csak úgy körvonalazták, mint amely a magyar nyelv támogatását (fejlesztését és terjesztését) látná el. Azaz nem egy pánszófikus, a tudományok teljes spektrumát magában foglaló akadémiáról volt szó, hanem voltaképpen egy nyelvművelő intézetről, amelynek az egyik legfőbb feladata a hazai nyelv életképességét a leginkább felmutatni képes irodalom támogatása (Gergely, 1972. 60–61). Ez összhangban volt a nyelvkérdésnek az országgyűlési vitákban való felmerülésekor hangoztatott érvrendszerek főbb tendenciáival is (Völgyesi, 2025). Ezt Kálmán C. György az Akadémia 1857 és 1867 közötti időszaka kapcsán úgy fogalmazta meg, mint a „nemzeti/tudományos” célok szembeállításának a dilemmáját: a testület tudományorientáltsága konfliktus

¹⁵ Gróf Teleki József Kazinczy Ferencnek, Pozsony, 1826. ápr. 21. In: Kazinczy, 1910. 15–16.

tusba került az intézmény „nemzeti” jellegével, mely utóbbi éppen a nyelv- és irodalomközpon-
túságban volt megragadható (Kálmán, 1988. 151–154).

A célok tisztázatlansága legalább 1827-ig meg is maradt (Brisits, 1936. 11–14), de később sem
tűnt el teljesen. Persze a deklarált megalapítástól a tényleges megindulásig eltelt időben sokat
finomodott és árnyalódott az új intézmény szerepfelfogása, ám bizonyos elvek és tisztázatlanságok
konstansnak tekinthetők (Jolsvai, 1989). Így aztán nem csodálható, hogy miközben a Magyar
Tudományos Akadémia első osztálya a nyelvtudományi lett, az ide kinevezett akademikusok legfőbb
érdemei az irodalom világában elért sikerek voltak. A lista ugyanis a következőképpen alakult:
helybeliként, azaz pestiként Kisfaludy Károly, Vörösmarty Mihály és Schedel (azaz későbbi nevén
Toldy) Ferenc, vidéki tagként pedig Kisfaludy Sándor, Kölcsey Ferenc, Horváth Endre és Guzmics
Izidor. Mivel azonban Kisfaludy Károly már november 21-én (tehát a kinevezése után kilenc nappal)
elhunyt (Bánóczi, 1882–1883. II. 362–383), Vörösmarty előrelépett az első helyre, Schedel (Toldy)
pedig a másodikra, s a harmadik hely üresen maradt (1831-ben aztán Szemere Pál töltötte be)
(M.T.T. Évk. 1833. 64). Azaz az első akademikusok egyike sem volt nyelvész, legfőljebb Kölcsey
addigi életművének egy része tekinthető tágran értelmezett nyelvtudományinak (Kölcsey, 2021), bár
ezen írások egy része meg sem jelent ekkor.

Persze a tudományszak kialakulásának lassú folyamata sem tette lehetővé, hogy 1830-ra
szakszerű nyelvészek tömegével lehetett volna számolni, ám láthatólag törekvés sem volt arra, hogy
a nyelvtudomány komolyabb reprezentációval rendelkezzen: az irodalmi teljesítménynek tulajdoní-
tott fontosság minden egyebet pótolni látszott. Ezért lehetett a nyelvtudományi osztály tagságához
való tartozás kritériuma retorikai–stiláris jellegű: a nyelv művészi, poétikai felhasználása kitölthette
a megkívánt kereteket, illetve ez akár másik területre is érvényes lehetett. Hiszen Kazinczy Ferenc
ugyan nem fért bele ebbe az osztályba, de hasonló érdemek és megfontolások alapján a történetu-
dományi osztály tagjává nevezték ki.¹⁶ Ezt a lehetőséget egyébként az ekkor megalkotott rendszabá-
sok, illetve gróf Teleki Józsefnek a tagok előterjesztése során megfogalmazott állásfoglalása
világossá is tette:

*„Az eddig elé legtöbb Írók nevelt nyelvtudomány’ osztályából olyan, kinek más osztályhoz tartozó munkája is
dicsérhető, ezen másba is kinevezethessék; a’ ki tehát aesthetikai értekezéseket is írt, ámbár egyébiránt költő
vagy nyelvtudós, léphet a’ philosophia’ osztályába; ismét költő vagy nyelvtudós, kitől életírás, nyelv’ története’s
egyéb históriai tárgy forog kézen a’ történettudományéba; vagy a’ ki mint Professor más nemben tanít eddig
mutatott munkájáénál, iskolája’ ágazatába is kinevezhető. Az osztályok tulajdon határain belől inkább lévő
írókat az idő majd e’ hézagok’ látása által is később fogja szűlni.” (M.T.T. Évk. 1833. 60.)*

A rendes tagság feltételei pedig amúgyis meglehetősen körvonalazatlanul voltak megfogalmazva
(mint ahogy az is igen nehezen rekonstruálható, hogy az első körben kinevezett tagok után pontosan
kinek a jóvoltából és ajánlására kerültek be az intézménybe újabb rendes tagok) (Ugrai, 2022. 8.):

*„Rendes taggá olyan lehessen, kitől ismeretes tudománya, ’s különösen magyar nyelven már ki is adott érdemes
munkája mellett ezutánra is korához és tüzéhez képest folyvást buzgó munkálódást várhatni, mivel épen azon
tagok sora köteles az egész intézetnek olly díszes fenntartásával, melly a’ nyelvnek munkák által gazdagulását
az országgal évről évre éreztetni.” (M.T.T. Évk. 1833. 60.)*

Láthattuk, az 1858-ban újrafogalmazott feltételek ezen csak csekély mértékben szigorítottak, s igen
kevésbé tették konkrétabbá a bekerülés szabályait.

Ezek a részben gyakorlati okok miatt megfogalmazott kritériumok az Akadémia történetének
1849-ig tartó szakaszában persze változtak és módosultak, viszont az 1858-ban következő

¹⁶ A kinevezésről szóló értesítés: Gróf Teleki József Kazinczy Ferencnek, Pest, 1831. jan. 15. In: Kazinczy, 1911. 21.
452–453.

újraindulás sok szempontból az 1830-as évek elveinek és tudománypolitikai feltételeinek a repríze volt. Az ekkori Akadémia azzal a dilemmával nézett szembe, hogy saját működése kontinuitását kellett a nyilvánosság számára felmutatni egy évtizedes megszakítottság után, s ez magában foglalta az irodalom irányításának és megszervezésének a feladatát is, ahogyan ezt az 1848 előtti időszakban tette. Annál is inkább, mert a másik komoly irodalomszervező civil egyesület, a Kisfaludy Társaság csak később kezdett ismét működni (az újjáalakulás utáni első ülésére 1860. május 24-én került sor) (Kerényi, 2022. 333) – tehát 1858-ban a Magyar Tudományos Akadémia egyedüli centrális nemzeti intézménynek tudta magát, s ehhez mérten határozta meg feladatait (Kálmán, 1988. 152–154).

Mint ahogy az 1850-es években a kortársak eleve gyakran érezhették úgy, hogy a reformkori nemzetépítés felújítására van szükség, azaz nagyon kevésbé mozdult előre a világ az ifjabb éveikben megtapasztaltakhoz képest. Ahogyan ezt például Pákh Albert lakonikus tömörséggel megfogalmazta egy Gyulai Pálhoz írott levelében 1852-ben: „*Irodalom – nincs. Író – nincs. Közönség – nincs.*”¹⁷ S éppen Arany János titkárrá választása mutathatja igen erősen ezt az összefüggést a korábbi folyamatokkal: 1865-ben ugyanis megvalósult az, ami korábban nem történt meg, hogy ugyanis egy szépíró vált a továbbra is arisztokrata vezetés alatt álló Magyar Tudományos Akadémia érdemi irányítójává. Sőt, ez még azzal is kibővült, hogy ez a bizonyos szépíró semmiféle felsőfokú végzettséggel sem rendelkezett (noha természetesen folytatott iskolai tanulmányokat). Ez pedig akár annak jelzéseként is felfogható, hogy a 19. századi professzionalizáció magyarországi folyamatában még ekkor is csak többé-kevésbé volt érvényes a szakszerűségekre való törekvés, illetve a magyar irodalom ekkori társadalmi státusza akkora volt, hogy képesnek bizonyult a dokumentálható iskolai végzettség helyettesítésére is. Persze az azért feltétlenül hozzáteendő mindehhez, hogy Arany beválasztása az Akadémiára azért nem volt atipikusnak tekinthető, hiszen – ahogyan ezt Ugrai János hivatástörténeti vizsgálódásai bizonyították – a Magyar Tudományos Akadémia reformkori tagjai között a legnépesebb csoportnak a református tanárok voltak tekinthetők (Ugrai, 2022. 24), s ennek a mintázatnak Arany tökéletesen megfelelt. S ez alighanem többet nyomott a latban, mint az, hogy a költő végülis nem rendelkezett tanári képesítéssel.

Végző soron azonban Arany János volt az utolsó ilyen háttérű és előéletű hivatalviselője az Akadémiának, az ő pályafutása (s 1882-ben bekövetkezett halála) (Gergely, 1957) mintegy le is zárta ezt, az ekkor, az 1880-as években már némileg archaikusnak számító, de hosszan tartó szemléleti szakaszt a Magyar Tudományos Akadémia történetében.

¹⁷ Pákh Albert Gyulai Pálnak, [Pest], [1852. júl. 27.] In: Gyulai, 1961. 141.

Rövidítések

AJÖM = Sáfrán Györgyi, Bisztray Gyula és Sándor István (s.a.r.) (1982): *Arany János levelezése (1852–1856)*. Arany János Összes Művei XVI. Akadémiai Kiadó, Budapest.

M.T.T. Évk. = *Magyar Tudós Társaság évkönyvei*. Első kötet 1831–1832, Pest, 1833.

Források

Bánóczi József (1882–1883): *Kisfaludy Károly és munkái, I–II*. Franklin-Társulat, Budapest.

Gyulai Pál (1961): *Gyulai Pál levelezése 1843-tól 1867-ig*. S. a. r.: Somogyi Sándor. A magyar irodalomtörténetírás forrásai 4. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Kazinczy Ferenc (1910): *Kazinczy Ferencz levelezése 20. (1826. Április 1. – 1828. Deczember 31.)* S. a. r.: Váczy János. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

Kazinczy Ferenc (1911): *Kazinczy Ferencz levelezése 21. (1829. Január 1. – 1831. Augusztus 20.)* S. a. r.: Váczy János. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

Kölcsey Ferenc (2021): *Nyelvtudományi munkák. Kritikai kiadás. Kölcsey Ferenc Minden Munkái*. S. a. r.: Onder Csaba. Universitas, Budapest.

Szalay László (2022): *Válogatott történeti tanulmányok*. Szerk.: Soós István. Osiris, Budapest.

Toldy Ferenc (1861): A M. T. Akadémia új alapszabályai. In: Toldy Ferenc (kiad.): *Magyar Tudom. Akadémiai Almanach M.DCCC.LXI-re*. Emich Gusztáv, Pest. 45–58.

Tompá Mihály (1964): *Tompá Mihály levelezése II, 1863-tól 1868-ig*. A magyar irodalomtörténetírás forrásai 7. S. a. r.: Bisztray Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Felhasznált irodalom

- Brisits Frigyes (1936): Vörösmarty Mihály és az Akadémia (Első közlemény). *Irodalomtörténeti Közlemények* 46(1), 1–28.
- Dávidházi Péter (2004): *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*. Akadémiai – Universitas, Budapest.
- Ercsey Sándor (1889): *Arany János életéből*. Ráth Mór, Budapest.
- Fórizs Gergely (2023): Az első akadémiai titkok: intrikus vagy hazafi? In: Szilágyi Adrienn (szerk.): *A Magyar Tudományos Akadémia elnökei és főtitkárai*. MTA HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest. 228–234.
- Gergely András (1972): *Széchenyi eszmerendszerének kialakulása*. Akadémiai, Budapest.
- Gergely Pál (1957): *Arany János és az Akadémia*. Akadémiai, Budapest.
- Gyöngyösi László (1901): *Arany János élete és munkái*. Franklin-Társulat, Budapest.
- Jolsvai András (1989): „Írók akadémiaja”: a megalapítástól a megalakulásig. *Irodalomtörténeti Közlemények* 93(5–6), 605–626.
- Kálmán C. György (1988): Az Akadémia irodalmi pályázatairól (1857–1867). In: Németh G. Béla (szerk.): *Forradalom után – kiegyezés előtt: A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában*. Gondolat, Budapest. 151–174.
- Kerényi Ferenc (2022): „Szólnom kisebbség, bűn a hallgatás”. Az irodalmi élet néhány kérdése az abszolutizmus korában In: Kerényi Ferenc: *Vörösmarty – Petőfi – Madách. Tanulmányok*. szerk.: Császtvay Tünde, Gyurgyák János és Szilágyi Márton. Osiris, Budapest.
- Korompay H. János (2019): „»Egy dióhéjban ellaknám« Hamletkint”. A Hamlet-fordítás Arany János életművében. In: Korompay H. János: *„Bénult idegre zsongító hatás”. Arany-elemzések*. Universitas – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, Budapest. 185–197.
- Korompay H. János (2019b): Arany, Reviczky és a költői beavatást kérő levelek. In: Korompay H. János (szerk.): *„Bénult idegre zsongító hatás”. Arany-elemzések*. Universitas – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, Budapest. 237–260.
- Mezei Márta (1990): Kölcsey és az Akadémia. In: Taxner-Tóth Ernő (szerk.): *„A mag kikél”. Előadások Kölcsey Ferencről*. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest – Fehérgyarmat. 82–95.
- Olosz Katalin (2022): „Iszonyu volt a harc mely szívem és eszem közt folyt”. Arany Juliska és Szabó Sámuel kapcsolatának története korabeli levelek tükrében. *Irodalomismeret* 33(3), 4–136.
- Paraizs Júlia (2017): Arany János és a színház. In: Korompay H. János (szerk.): *„Óhajtom a classicus írók tanulmányát”. Arany János és az európai irodalom*. Universitas, Budapest. 97–132.
- Rajnai Edit (2017): „könnyebbnek találtam Thália zászlaja alá esküdni”. Arany János a színházban. In: Cieger András (szerk.): *„Hazám tudósi, könyvet nagy nevének!”*. Arany János pályájának művelődéstörténeti olvasatai. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet – Országos Széchényi Könyvtár, Budapest. 37–66.
- Szajbély Mihály (2005): *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után*. Universitas, Budapest.
- Szeremley Barna (1904): Arany János Kisújszálláson. In: Török Imre (szerk.): *Kisújszállási nagykunmagyarok kalendárioma az 1905-iki közönséges esztendőre*. Szekeres József könyvnyomdája, Kisújszállás. 26–34.
- Szeremley Barna (1908): Relikviák egy nagy költő, meg egy kis költő életéből. In: Szász Károly (szerk.): *Protestáns képes naptár az 1909-ik évre* 55. Méhner Vilmos-féle könyvkereskedés, Budapest. 37–45.
- Szilágyi Márton (2014): *A költő mint társadalmi jelenség. Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*. Ráció, Budapest.
- Szilágyi Márton (2023): *„Az utolsó magyar”. Arany János élete és költészete*. Osiris, Budapest.
- T. Erdélyi Ilona (2015): *Erdélyi János (1814–1868)*. Kalligram, Pozsony.
- Ugrai János (2022): Reformkori akadémikusok foglalkozása, különös tekintettel a papokra és tanárookra. *Korall* 23(90), 5–25. <https://doi.org/10.52656/KORALL.2022.04.001>
- Új Imre Attila (2021): „Dölyf ellen büszkeség”. A polémikus Szemere Miklós irodalmi pályakezdésének és szociokulturális kapcsolatrendszerének filológiai tanulságai. *Irodalomismeret* 32(1), 29–61.
- Vaderna Gábor (2020): *Honnan és hová? Arany János és a nagyszalontai hagyomány*. Reciti, Budapest.
- Vaderna Gábor (2023): A magyar tudomány szorgos munkása. In: Szilágyi Adrienn (szerk.): *A Magyar Tudományos Akadémia elnökei és főtitkárai*. MTA HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest. 236–242.
- Voinovich Géza (2019): *Arany János életrajza*. S. a. r.: Török Lajos. Universitas – MTA Könyvtár és Információs Központ, Budapest.
- Völgyesi Orsolya (2025): A magyar nyelv helyzete és a magyarosító törekvések az 1830-as évek első felében. In: Völgyesi Orsolya: *Excerpták. Tanulmányok a 19. századi magyar történelem és irodalom világából*. HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest. 96–112.

„Az iskolák nem arra szánvák, hogyan azokban tudósok képeztessenek!” Lonovics József oktatásügyi munkálatai a reformkorban

BÁRÁNY Zsófia

PhD, tudományos kutató | Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ – Országos Széchényi Könyvtár
Lipták Dorottya Sajtótörténeti Kutatócsoport

MTMT: 10034406 | ORCID 0009-0005-2343-9336
barany.zsolia@oszk.hu

KEYWORDS

- József Lonovics
- Alajos Mednyánszky
- proposals for education reform
- lyceum of Temesvár
- Diet
- Hungarian Academy of Sciences
- Eger

KULCSSZAVAK

- Lonovics József
- Mednyánszky Alajos
- oktatásügyi reformtervezetek
- temesvári lyceum
- országgyűlés
- Magyar Tudományos Akadémia
- Eger

ABSTRACT

“Schools are not meant to train scientists!” The educational work of József Lonovics in the reform era | József Lonovics, Bishop of Csanád, was elected an honorary member of the Hungarian Learned Society (later: Hungarian Academy of Sciences) in 1843. The Archpriest's commitment to the cause of the Hungarian language played a key role in the decision of the scientific community. The study attempts to explore the work of the academician, politician, diplomat during the reform era in relation to education, touching on topics such as the bishop's family background, the effects of his youth in Eger, his efforts to found a school in Temesvár, his ideas for national educational reform, and his attitude towards school visits abroad.

ABSZTRAKT

Lonovics József csanádi püspököt 1843-ban választották a Magyar Tudós Társaság tiszteleti tagjává. A tudós közösség döntésében kiemelt szerepet játszott a főpap magyar nyelv ügye melletti elkötelezettsége. A tanulmány az egykori akadémiai tag, politikus, diplomata reformkori működését az oktatásügy kapcsán igyekszik körbejárni, olyan tárgyköröket érintve, mint a püspök családi háttere, a fiatalkori egri működésének hatásai, a temesvári iskolaalapítási törekvései, az országos szintű oktatási reformelképzelései vagy a külföldi iskolalátogatáshoz való viszonya.

Bevezetés

A Magyar Tudós Társaság 236 reformkori tagja között 39 személy elsősorban papként, lelkészként azonosítható. Közülük 15-en voltak, akik pályájuk során kizárólag lekipásztorként működtek. Négy főpap sorolható e csoporthoz: a dunántúli evangélikus szuperintendens Kis János; a szepesi püspök, majd egri érsek Pyrker László János; az erdélyi, később pécsi püspök Szepessy Ignác; s a csanádi püspök, idővel egri, végül kalocsai érsek Lonovics József (Ugrai, 2022. 15).

A „nemzeti nyelvünk érdekei mellett” „ritka buzgalommal fáradozó püspök urat”,¹ Lonovicsot 1843. október 7-én választották a Magyar Tudós Társaság tiszteleti tagjává. Húsz évvel később, 1864. január 14-én a Magyar Tudományos Akadémia igazgatósági tagja lett. A tudós közösség döntésében kiemelt szerepet játszott a politikus–főpap magyar nyelv ügye melletti elkötelezettsége (Hamza, 2021). A tanulmány az egykori akadémiai tag reformkori működését a magyar nyelv ügyéhez szorosan kapcsolódó oktatásügy kapcsán igyekszik körbejárni, olyan tárgyköröket érintve, mint például a főpap iskoláztatása, oktatási reformelképzelései vagy a külföldi iskolalátogatáshoz való viszonya.

¹ Temesvárott. Jelenkor 1841. máj. 8. 146.

Az intézményes oktatás előtt: polgári család, pap és orvos testvérek

Lonovics József az anyakönyvi kivonat alapján 1793. január 31-án Miskolcon látta meg a napvilágot polgári származású szülők gyermekeként (Bárány, 2024a. 23; Keszei, 2018. 17–20). Egyik testvére, Lonovics János szintén pap lett, és ároktői plébánosként 1823 decemberében, harminchárom évesen elhunyt. Lonovics János és József csupán a néhány év korkülönbség miatt többé-kevésbé egy időben végezték az egri szemináriumot. Sokatmondó kapcsolatukról, hogy testvére halálos ágyánál végrendeletét a későbbi főpap jegyezte le, illetve ő rendezte a hagyatékát is (Bárány, 2024a. 28).

A másik testvér, Lonovics Ferenc egri káptalani számvevő volt. Az ő fia, József (1824–1902) lett Csanád vármegye későbbi főispánja, aki 1852-ben vette feleségül a nemzet csalogányát, Hollós Kornéliát.² Lonovics Ferenc szintén jó kapcsolatot ápolhatott testvérével, a későbbi főpappal. Kölsönösen támogatták egymást, miként azt a püspöknek köszönhető családi nemesítés³ vagy éppen a kanonoki kinevezésnek örülő, alábbi levél is bizonyítja:

„Kedves Jóskám! Ma regel hét Ora után Söter Posta Mester Úr a Decretumodat hozám hozta, én pedig azt azonnal az Érsek Udvarába viszem, kis édes Jóskám hogy Szombaton v[agy] Vasárnap magadat instaláltathasád, Pálffy Stalumjára vagy kinevezve. [...] Egyébb eránt csokolak, s vagyok Szerető Testvéred Ferencz.”⁴

Jánossal és Ferencsel szemben azonban alig tudunk Lonovics Imre (1775?–1840 k.) és a püspök kapcsolatáról. A főpap testvére, Imre a pesti egyetem egykori orvostanhallgatója volt. Vinnán született, Szentmarjay Ferenc és Szmethanovics Károly vallomása alapján tartóztatták le 1795. március elején a jakobinus mozgalomban való részvételért. Védőjének Madách Sándort, a drámaíró Madách Imre édesapját választotta. Felmentették, május 22-én szabadult. 1797-ben szerezte meg az orvosi oklevelét. Az 1800-as évek elején Nagyváradon élt. Élete végén Bihar vármegye főorvosa volt. Három fiú, Károly, Miklós, Ferenc édesapja, akik közül Miklós később Bihar vármegye seborvosa lett (Bárány, 2024a. 86).

A lánytestvérek, Mária, Anna, Franciska, Terézia,⁵ valamint József kapcsolatáról egyelőre nagyon kevés az ismeretünk. Terézia végrendelete alapján feltételezhető, hogy megkülönböztetett tisztelettel volt paptestvére felé:

„Nem lévén immár kedves testvérem Jósef testi táplálásod általam élvezhető, hívén azomban tiszta lelked fohászeit Isten előtt kedvesnek, kérek légy én nékem holtom után is lelki gyámolóm buzgó imaid által [...]”⁶

² Hollós Kornélia testvére, Mária pedig Lonovics Károlyhoz ment feleségül (Diósszilágyi, 1984. 22.; Tóth, 1996. 13).

³ Bárány, 2024a. 86–87. A rendi társadalom újratermelődését jelző nemességszerző törekvések átöröklődtek a polgári társadalomba (Keszei, 2018. 24).

⁴ MNM KK OSZK Kt. Fol. Hung. 1920. I. Lonovics József iratai. 66. fol. Lonovics Ferenc levele Lonovics Józsefhez. Eger, 1829. febr. 25. „[...] De mivel a Bécsiek [ti. levelek] éppen azok, a melyeket nyughatatlanul vártál, atól az agodástul minil elibb fel menteni tégedet jónak gondoltam, azért [...] volt szolgálmat Dallos Miskát fogadtam meg Várkonyba Levélvivőnek [...]. Igaz és hiv Testvéred Ferencz” MNM KK OSZK Kt. Fol. Hung. 1920. I. Lonovics József iratai. 64. fol. Lonovics Ferenc levele Lonovics Józsefhez. Eger, 1829. febr. 16.

⁵ Nevüket említi: MNM KK OSZK Kt. Fol. Hung. 1920. II. 161–162. fol. Lonovics Terézia végrendelete. Miskolc, 1843. szept. 12.

⁶ MNM KK OSZK Kt. Fol. Hung. 1920. II. 161–162. fol. Lonovics Terézia végrendelete. Miskolc, 1843. szept. 12.

Minta: az egri oktatási intézmények

Lonovics elemi tanulmányait és gimnáziumi éveit Miskolcon teljesítette (Ipolyi, 1873. 8). Tizenöt-éves elmúlt, amikor 1808-ban az egri szemináriumba lépett, ahol filozófiát és teológiát tanult.⁷ Az ifjút már iskolai évei során több tudós, későbbi MTA-tag, illetve későbbi egyházi vezető vette körül. A teológiai tanulmányainak prefektusa volt például a majdani szatmári püspök, kinevezett esztergomi érsek, Hám János, aki morál- és pasztorálteológiai, valamint egyházjogtanári feladatain kívül ekkor az egri főegyházmegyei káptalani konzisztóriumban a szentszéki ügyészi pozíciót is betöltötte. A tanuló évek során a filozófiadoktor, a Kisfaludy Társasághoz köthető Kovács Mátyás prefektus helyettesként, illetve a majdani pécsi és erdélyi püspök, MTA tiszteleti tag, Szepessy Ignác vallásantánaraként irányította az ifjú tanulmányait. Továbbá ugyancsak egri kanonok volt ekkor a több külföldi tudós társaság tagjaként is számon tartott csillagász, matematikus, fizikus Hell Miksa egykori gyakornoka, Madarassy János is (Bárány, 2024a. 25).

Sőt, a későbbi székesfehérvári, váradi, majd nyitrai püspök, Vurum József által vezetett egri líceumban a csillagász Tittel Pál⁸ a bölcelet, valamint a matematika tanáráként oktatott. Carl Friedrich Gauss tanítványa, az 1830-tól akadémiai rendes tag bizalommal lehetett a fiatal pappal, miként személyes hangvételű levele tanúsítja.

„[...] József barátom! [...] de legvégül hátra van még, hogy a kezdeményezésekhez Öexcellenciája részéről kegy járuljon, és hogy ezt elnyerd, Téged barátom, újra és újra igen buzgón kérlek. A kívánt hatáshoz ékesszólásra lesz szükség, ebben mérhetetlen hatalmad van, és a szorgalmas buzgalomra irántam, amelyből, ahogy mindig is tapasztaltam, szilárdan remélem, úgy most sem lesz hiány.”⁹

Ismeretes, hogy a csillagász és párfogója, Fischer István érsek kapcsolata idővel megromlott (Vargha–Kanyó, 1988. 11–12., 41). Érthető tehát, hogy közbenjárói szerepre kérte a tudós az érsek mellett szolgáló, fiatal papot.

Lonovics József 1814-től Fischer István egri érsek mellé került szentszéki jegyzőként, majd érsekségi titkárként. A főpap halála után utódja, Pyrker László János mellett is titkári pozíciót töltött be (Bárány, 2024a. 23). Pyrker 1844-től tiszteletbeli MTA-tag volt, sőt a magyar tudós közösségnek 2000 pengőforintot hagyományozott (Bárány, 2024b. 138). A költőként, a művészetek mecénásaként is ismert új érsek számára az irodalom és a tudományok mellett az iskolaügy szintén kiemelt fontossággal bírt. Már szepesi püspökként foglalkoztatta a téma, miként az önéletrajzából kiderül:

„Egyházmegyém [ti. szepesi egyházmegye] bejárása nem csak vigasztalásul szolgált, hanem egyben hasznomra is vált. Megismertem az ottani lelkipásztorok többségét, ugyanakkor szembeötlött az is, hogy a plébániákon milyen nagy szükség van alkalmas iskolai tanítókra. Szüntelenül foglalkoztatott ez a gondolat, és nem sokkal hazatértem után körlevelet küldtem káptalanomnak és valamennyi lelkipásztornak, amelyben arra kértem őket, hogy támogassák tervezett, rendkívül fontos vállalkozásomat, nevezetesen egy a leendő falusi iskolai tanítók vagy preparandisták számára felállítandó intézményt. Az ehhez szükséges tőke jelentős részét magam ajánlottam föl; kidolgozásra került az intézet terve; [...]” (Pyrker, 2025.)

⁷ Bővebben: Bárány, 2024a. 23–24. A szemináriumi forrásokban jelzett humanitas nagy valószínűséggel a gimnáziumi tanulmányra utal. Ám Lonovics esetében nem elég csupán az intézményi keretekre gondolni: a nemesi értékrendhez szorosan kötődő retorikai műveltsége kiemelkedő volt. Feltehetőleg adottságait kulturális környezete révén olyan készségekben, képességekben tudta kamatoztatni, amelyek különösen is tehetségessé tették őt környezete előtt (Keszei, 2018. 22).

⁸ Az MTA reformkori tagjai között 15 főt lehet elsősorban hivatásos tudósként említeni, közöttük Tittel (Ugrai, 2022. 12).

⁹ „Amice Joseph! [...] at summum restat, ut coeptis Suae Excellentiae accedat gratia, atque ut hanc lucraretur, Te Amice, iterum iterumque impensissime oro. Ad optatum effectum facundia opus erit, hac polles ultra modum, et diligenti studio in me Tuo, quod ut adhuc semper expertus sum, ita nunc quoque haud defuturum firmiter spero.” MNM KK OSZK Kt. Fol. Hung. 1920. I. Tittel Pál levele Lonovics Józsefhez. Eger, 1821. dec. 12.

A főpap kezdeményezése valóban kiemelkedő fontosságú volt, hiszen Magyarországon a reformkor elején csupán három önálló tanítóképző intézet létezett: kettő, Óradon és Zomboron, a görögkeleti egyházhoz tartozóan, egy pedig Szepeskáptalanban Pyrkernek köszönhetően (Bényei, 1994. 290–291).¹⁰

Vállalkozását a főpap nem csupán visszaemlékezéseiben taglalta hosszasan, de beszámolt arról az uralkodónak. I. Ferenc pedig a következőképpen méltatta Pyrker működését:

„Ön apostoli főpásztori hivatalának gyakorlását, igen helyesen a legfontosabb, atyai szívemhez legközelebb álló résszel, nevezetesen a vallási és iskolai oktatás előmozdításával és javításával kezdte meg és ezzel különösen elnyerte a tetszésemet. Várom egyházmegyéjének beutazásáról szóló jelentésének további részleteit, és jelentését az új tanítóképző intézet előrehaladásával kapcsolatban.” (Pyrker, 2025.)

Egy másik levélben pedig ekképpen támogatta az uralkodó a további munkálatokat:

„Az Ön [...] jelentését, a falusi tanítók képzését szolgáló szepességi intézményről, amely az Ön közismert ügybuzgalmának köszönhetően és a székeskáptalan és a lelkipásztorok dicséretes, tevékeny közreműködése révén olyan gyorsan létrejött, különös örömmel veszem tudomásul, s ezzel mindkét félnek kifejezem tetszésemet. Egyébiránt mihamarább várom az új tanítóképző tervét és alapszabályzatát, hogy aztán további kérelmével kapcsolatban, hogy azt közvetlenül a helytartótanácsnak rendeljem alá, meghozhassam döntésemet.” (Pyrker, 2025.)

Nem meglepő, ha Egerben is hasonló kezdeményezései voltak Pyrkernek. Az új érsek megérkezésekor azonban a városban már olyan, az oktatást, a tudományokat szolgáló intézmények léteztek, mint a 18. század elején alapított papnevelő intézet, az Eszterházy Károly püspök által egyetemnek kívánt püspöki líceum, amely az egyetem után az első, jogi képzést nyújtó katolikus intézmény volt (Sasfi, 2013. 80). Megemlítendő továbbá az ugyancsak Eszterházy által alapított érseki könyvtár és csillagvizsgáló, vagy épp a könyvnyomda. Pyrker 1828-ban a líceumhoz kötődően rajziskolát hozott létre az iparostanoncok számára, illetve az alacsonyabb művészeti oktatás céljából. Még ugyanebben az évben megalapította az első magyar nyelvű tanítóképzőt Egerben (Eötvös, 2025. 783–784). 1842-re pedig – az országgyűlés kívánalmaként – öt királyi katolikus tanítóképzőt létesített a kormányzat (Sasfi, 2013. 70.; Mészáros, 1980. 234). Az 1840-es évek első felében az egységes állami tanítóképzés igénye egyre komolyabban foglalkoztatta a közéletet. Hiába nyíltak azonban új intézmények, a tanítójelöltek száma így is elmaradt a szükségestől. Az 1840-es évek második felében tehát a polgári fejlődés sürgető igénye maradt a tanítóképző hálózat fejlesztése (Bényei, 1994. 295–297).

Pyrker egyébként életműve kiemelt részeként nevezte meg a két tanítóképző intézet létrejöttét:

„Az év során [ti. 1829-ben] a Szepességhez hasonlóan Egerben is létrehoztam a leendő falusi tanítók képzésére egy tanítóképzőt, valamint az egri ifjúság számára egy rajziskolát. Mindkettő kiválóan prosperál. A legjobb dolog, amit életemben szerencsém volt létrehozni, az talán a két tanítóképző intézmény felállítása volt, hiszen az azóta eltelt huszonkét év alatt, a szepességi és az egri intézetből, többszáz képzett falusi tanító került ki, és kapott állást. Legyen az Istennek dicsőség és hála mindeztért!” (Pyrker, 2025.)

Érthető, ha Lonovics támogatását is kedvezően fogadta. 1829. április 28-án az egri érsek az alapítandó tanítóképző intézetről szóló beadványában megemlítette, hogy azt az újonnan kineve-

¹⁰ A protestánsoknál általában a gimnáziumi, kollégiumi diákság, illetve leendő papság vállalta az iskolamesteri állást, valamint a görögkeletiéknél is javarészt nagyobb diákok, pópák tanítottak.

zett canonicus theologus 1000 forinttal támogatná (Bárány, 2024a. 32). Köszönetét pedig Lonovicsnak is kifejezte.¹¹

Feltehetőleg az érseki törekvéseket támogató hozzáállás szerepet játszott abban, hogy Lonovics Józsefet 1829. július 1-jén Pyrker az egri szeminárium rektorává nevezte ki. 1832. október 31-ig töltötte be ezt a pozíciót, amely mellett morál- és pasztorálteológiát tanított az egri líceumban. Jóllehet rövid oktatói–rektori időszakról volt szó, úgy tűnik, mégis sikerült a közvetlen tanár–diák kapcsolatokra is időt szakítani. Bizonyítja ezt az a tény, hogy az évfolyam-laudatiókon túl több, hozzá intézett személyes köszöntő is fennmaradt (Bárány, 2024a. 38).

Mozgástér: oktatásügy és a csanádi püspök

Oktatási intézmények alapítása

Kőszeghy László vezetése alatt 1806-ban nyitotta meg kapuit a Csanádi Egyházmegye szemináriuma. Az 1834-ben az egyházmegye élére kerülő Lonovics nem csupán a papnevelde Kőszeghy-féle szabályait módosította – bevezetve az egri szemináriumét az intézetbe –, de az épület átalakítására 1836-ban tervekét készítetett. 1841-ben pedig megnyílt a püspöki líceum, amely 1845-től a két évfolyamú jogi tanulmányoknak is helyet adott (Bárány, 2024a. 81).

1834. szeptember 24-én, Szent Gellért ünnepén került sor Lonovics József csanádi püspökké történő felszentelésére. Úgy tűnik, az oktatásügy rendezése az első teendői között volt. Már 1834 októberében jelezte barátjának, az 1830-tól MTA igazgatósági tag Reviczky Ádám kancellárnak, hogy a szemináriumban megfelelő szabályozás hiányában a növendékeket addig inkább az igazgatók önkénye („*ex rectorum arbitrio*”) szerint nevelték, mintsem egy meghatározott módszer alapján („*ex certa methodo*”). Úgy vélte, szabályokat kell előírni az előjárók számára és részletesen meg kell határozni a fegyelmet.¹² A szeminárium épületének romos állapota kapcsán decemberében arról tájékoztatta másik barátját, Kunszt Józsefet, a későbbi kalocsai érseket, hogy a felújítási munkálatokra kérvényt nyújtott be. 1836-ban pedig nyilvánossá tette líceumalapítási szándékát (Bárány, 2024a. 82).

A líceumalapításhoz a püspök kezdőtőkét ajánlott fel, és felszólította egyházmegyéje rendjeit, hogy pénzbeli, ingatlan- vagy egyéb felajánlás formájában járuljanak hozzá kezdeményezéséhez a „közjó” érdekében. Temes vármegye támogatásáról biztosította a püspököt, s egyúttal az ügy felkarolására kérte a nádort. Lonovics a városi tanácshoz is támogatásért fordult. Nem sokkal később pedig már József főherceg folyamodott az uralkodóhoz, hogy támogassa a tervet, amely nem csupán a bánsági és határmenti terület, de az egész királyság javát is szolgálná. Noha a líceumokban általában csupán bölcséletet oktattak, Lonovics felvetette, hogy a megfelelő pénzügyi keretek mellett a jövőben biztosítsák a filozófiai mellett a jogi tanulmányokat is, amely kapcsán az elméleti és gyakorlati képzést is fontosnak tartotta. A hasonló, magasabb oktatási intézmény példájára egykori főegyházmegyéjét, az egrit említette, ahol szintén líceum és papnevelő szeminárium működött.¹³

¹¹ MNM KK OSZK Kt. Fol. Hung. 1920. I. Pyrker János László levele Lonovics Józsefhez. Eger, 1829. márc. 10.

¹² MNM KK OSZK Kt. Fol. Hung. 1920. I. Lonovics József levele Reviczky Ádámhoz. (Fogalmazvány). S.l., 1834. okt. 4.

¹³ A kizárólag papnevelést célzó szemináriumok mellett a líceumokban már világi hallgatók is tanulhattak (Sasfi, 2013. 68). A korszakban három líceumban – Eger, Pécs és Temesvár – jogot és bölcséletet is tanítottak (Bárány, 2024a. 81).

A püspök filozófiai oktatásra irányuló törekvéseit végül siker koronázta, a temesvári jogi oktatás azonban még váratott magára. E téren a főpap 1845 augusztusában egyházmegyéje lakosainak – földesúr, polgár, „*gazdászati és hadi pályán*” szolgálók – igényeként vázolta a tervet a Helytartótanácsnak. Hivatkozott az egyéb iskolák (Pest, Nagyvárad) távolságára és az év nagyrészt járhatatlan utakra, amelyek következtében „*számtalan jeles tehetségű*” fiatal esik el a megfelelő tanulmányoktól, amelyekkel az uralkodó és a „*haza*” szolgálatára lehetnének. Külön kiemelte a szabad királyi városok lakosait, mivel úgy vélte, a tervezett intézet az 1843–44. évi országgyűlésen „*tárgyalt s elfogadott törvényjavaslat értelmében*” lenne lényeges, azaz hozzájárulna ahhoz, hogy a városi polgárság saját lakosaiból megfelelő számú és képzettségű személyt állítson ki a polgári és büntető perek bíraskodásához.¹⁴

Nem véletlenül hivatkozott erre a javaslatra a csanádi püspök. Közismert, hogy a magyarországi reformellenzék egyik központi kérdése volt az új polgári és büntető-törvénykönyv, illetve a törvénykezés reformja. A polgári jogegyenlőség megteremtése érdekében olyan célokat tűztek ki, mint a jobbágyok felett ítélkező földesúri joghatóság, az úriszék felszámolása, a bűnvádi eljárás egységesítése (Urbán, 1980. 38). Szintén ismeretes, hogy 1843–44-ben a büntetőjogi és a büntető perjogi javaslat megbukott a főrendek és az alsótábla nézeteltérésein. Újabb tervezet az áprilisi törvényekig nem készült. Deák Ferenc igazságügyi miniszterségének volt jelentős szerepe abban, hogy néhány töredékében a hatályos jog részévé vált a törvényjavaslat, amely egyébként Európa-szerte elismerést vívott ki (Varga, 1980.; Mezey, 1998.; Molnár, 2004). Lonovics pedig különösen is jól ismerhette ezt a kodifikációs művet, hiszen tagja volt az 1840:5. tc. büntető- és javító börtönrendszer tervének kidolgozására felkért 45 tagú választmánynak (Bárány, 2024a. 49). De elgondolásában az is szerepet játszhatott, hogy az 1830-as évektől általánossá vált a jogi képzettség a szabad királyi városi főhivatalnokoknál (Sasfi, 2013. 77).

A jogi oktatást célzó intézet pénzerejét biztosítottnak látta, hiszen maradt fenn összeg a bölcseleti iskola korábbi és legújabb, püspöki adományából származó tőke kamataiból, valamint az intézet földszintjén kialakított üzlethelyiségek bérbeadásából. Szükségtelennek vélte ezért a tanulmányi és közalapítványi támogatásokat, sőt a jövőre nézve lemondott azokról. A fennmaradó pénzből további intézeti fejlesztéseket helyezett kilátásba, például egy „*nyugdíji tőke*” alapítását.¹⁵

Érdemes megemlíteni, Lonovicsot tanügyi törekvéseiben a barát, Reviczky Ádám távozása után az új vezetővel rendelkező magyar kancellária szintén támogatta: 1837-ben Pálffy Fidél kancellár rátermettségére, tudására, érdemeire és buzgalmára hivatkozva az első helyre nominálta a püspököt a nagyváradi tankerület főigazgatói jelöltjei között. Az illetékes udvari tanácsos egyetértett a kancellárral: kiemelte Lonovics tudását, ügyességét a felterjesztésekben, bátorságát és energiáját. Végül az új főigazgatót 1838 januárjában a csanádi püspök személyében jelölte ki az uralkodó (Bárány, 2024a. 82).

Ez irányú működése kapcsán egyelőre keveset tudunk, de feltehetőleg nem volt problémamentes a feladatkör, miként azt Fogarasy Mihály, akadémiai prodirektor (aligazgató) alábbi levele tanúsítja:

„*Probatételeink nagyrésztben rosszul, sőt a keresztényhittanból, természet tanból, és magyar nyelvből oly silányul ütöttek ki, hogy szánakozni kell a nyilvános nevelés és oktatás ezen satyrain [...]*”¹⁶

¹⁴ MNM KK OSZK Kt. Fol. Hung. 1920. II. 210–211. fol. Lonovics József levele a Helytartótanácsnak. (Másolat). S.l., 1845. aug. 21.

¹⁵ MNM KK OSZK Kt. Fol. Hung. 1920. II. 210–211. fol. Lonovics József levele a Helytartótanácsnak. (Másolat). S.l., 1845. aug. 21

¹⁶ MNM KK OSZK Kt. Fol. Hung. 1920. II. 198–199. fol. Fogarasy Mihály levele Lonovics Józsefhez. Nagyvárad, 1845. febr. 27.

A bécsi Augustineum egykori rektora, a későbbi erdélyi püspök úgy vélte, a gond a tanári karban nem pedig a diákságban keresendő. Megköszönte egyúttal a püspök érélyes kiállását, személye iránti támogatását egy – további kutatásokat igénylő – konkrét ügy, valamint országgyűlési szereplése kapcsán (Bárány, 2023. 1047–1065):

„Illy édesded illy atyai összefüggés nélkül, nekem [...] lehetetlen lett volna ki állani azon bokros lelki fájdalmakat, melyeket az akademia megtekintise bennem mindannyiszor feléleszt.”¹⁷

Oktatási reformtervezetek

1845 őszén – feltehetőleg József nádor felkérésére – a csanádi püspök tervezetet készített Mednyánszky Alajosnak a középtanodákat taglaló, 1842. évi munkájára reagálva (Bárány, 2024a. 233). Lonovics jól ismerte a dokumentumot, hiszen a Helytartótanács tanulmányi bizottságának elnöke egykori reformtervezetéhez nem csupán a tanulmányi bizottság szakértőinek, hanem Lonovics és Grosser János piarista rendfőnököknek a tanácsát is kikérte (Kornis, 1927. 44).¹⁸ Éppen ezért a püspök – megfogalmazása szerint – csak „*okszerű javításokkal*” élt az egykori MTA igazgatósági, majd tiszteleti tagjának írásával kapcsolatban.

Lonovics nem „*ohajtónak*”, hanem szükségesnek vélte például, hogy kormányzati okokból, valamint a könnyebb átjárhatóság¹⁹ miatt minél jobban összehangolják az örökös tartományokbéli és a magyarországi iskolai osztályzatokat és tanulmányokat. Ugyanezen elv alapján,²⁰ valamint egyéb külföldi mintákra (pl. Anglia, Galícia, Holstein, Elzász) hivatkozva érvelt az ógörög rendes gimnáziumi tárgyként történő oktatása mellett. Szemben az eredeti tervezettel, úgy vélte, a latin nyelvtudásra épülő ógörög oktatás nem jelentene túlterheltséget a további három nyelv (latin, német, magyar) mellett, illetve a középtanodák „*humanisticus*” célját is ez szolgálná.²¹ A javarészt teológiában jártas, egyházi oktatókkal pedig megoldható a tanárság kérdése.²²

Az eredeti tervezettel összhangban javasolta a német nyelv rendes tantárgyként történő oktatását. Lonovics úgy vélte, az 1843–44. évi országgyűlés²³ előtt nem alaptalanul tartottak a Helytartótanácsban attól, hogy a német nyelv rendes tantárgyként történő oktatása a „*honszerte*” uralkodó „*magyar nyelv iránti féltékenység*” miatt visszatetszést fog eredményezni. Ez azonban már nem szempont, ellenben e nyelv hasznossága vitathatatlan. Míg a dikasztérium szerint kevés volt a németül tudó szerzetes tanár, addig a püspök feltételezte, hogy az érintettek javarészt megfelelő nyelvismerettel bírnak. Felvetette továbbá, hogy ha a magyar nyelv esetében csak a diákságra voltak tekintettel, akkor a német esetében sem lehet akadály „*egy két szerzetes tanítónak egyébként alig menthető tudatlansága*”. Ám csupán azok számára vélte kötelezőnek, akiknek szülei kérték az év elején.²⁴

¹⁷ MNM KK OSZK Kt. Fol. Hung. 1920. II. 198–199. fol. Fogarasy Mihály levele Lonovics Józsefhez. Nagyvárad, 1845. febr. 27.

¹⁸ A bizottsági elnök és a püspök együttműködésére a későbbiekben is sor került: a pozsonyi négyosztályos reáliskola tervét Mednyánszky és Lonovics tanulmányozták át (Kornis, 1927. 396–397).

¹⁹ Az eltérés kérdése különösképpen jelentkezett az egyetemenél: még 1846-ban is megtagadta az udvar a pesti és bécsi orvosi diplomák diszparitásának megszüntetését (Bényei, 1994. 200).

²⁰ A püspök megemlítette, hogy az örökös tartományokban rendes tantárgy volt, s marad az ógörög.

²¹ Vö. Az iskolai nevelés „humanisztikus irányának” folytatását a reformpolitikuskok – Széchenyi István, Wesselényi Miklós, Kossuth Lajos – is támogatták (Borzsák, 1990. 23–25).

²² EPL. Kop. Cat. 41. fasc. 2. (1269.) Lonovics József tanulmánya a gimnáziumi oktatás reformjairól. Temesvár, 1945. nov. 8.

²³ 1844: 2. tc.-ben ugyanis a diéta többek között arról határozott, hogy a kapcsolt részek fő- és középiskoláiban rendes tárgyként fogják tanítani a magyart, amely Magyarországon a közoktatás nyelve lesz.

²⁴ EPL. Kop. Cat. 41. fasc. 2. (1269.) Lonovics József tanulmánya a gimnáziumi oktatás reformjairól. Temesvár, 1945. nov. 8.

A püspök úgy vélte, jóllehet az itáliai és osztrák területeken a két nyelvre nem volt külön tanítási óra meghatározva, a „*honi nyelv mint rendes tanulmány kitűnő helyet*” foglaljon el. A korábbi magyar törvényekre hivatkozva, illetve összehasonlítva a magyar nyelvet a német és az olasz nyelv állapotával indokolta véleményét: „*a magyar nyelv további kiművelését s terjedését főleg az iskoláktól várja*”.

„*E szerint szükségesnek vélem, hogy a' mi eddig »litteratura hungarica« nevezet alatt a' Bölcsészeti iskolákban tanították, a' közélettanodai három felsőbb osztályokba vitessék át, [...] 's az ifjuság a' jelesb prósa s' költészeti munkák olvasása mellett írásbeli feladatok kidolgozásában is gyakoroltassék [...]*”²⁵

– vélekedett e téren a főpap Megjegyezte továbbá, hogy bármely új rendszernek csak abban az esetben lesz „*becse, érdeme, kedvessége*” Magyarországon, ha a magyar nyelv rendes tantárgy lesz.

Úgy tűnik, a magyar nyelv Lonovics oktatásügyi törekvéseiben kiemelt helyet foglalt el. Vagy arról lehetett olvasni a sajtóban, hogy elrendelte a pasztorálteológia magyar nyelvű oktatását a szeminaristáknak,²⁶ vagy a temesvári líceum „*nemzeti irányáról*”, amelyet egyebek mellett

„*az intézet felállításában ritka buzgalommal fáradozó püspök urnak nemzeti nyelvünk érdekei mellett minden alkalommal tanúsított törekvései*”²⁷

biztosítottak. De arra is akadt példa, hogy a főpap gimnáziumi és líceumi tanulóknak fejtette ki, miért kívánatos a latin helyett mihamarabb magyarul oktatni a tudományokat.²⁸ A Temes vármegyében létrehozandó magyar iskolák kapcsán pedig – többek között – Lonovics azon intézkedéséről számolt be a sajtó, miszerint főigazgatóként

„*azonnal felszólítja a' hatása alá tartozó tanítókat, hogy honi nyelvünket figyelembe vevén, ennek ápolásán 's szorgalmas tanításán igyekezzenek*”.²⁹

Nem meglepő, ha az 1840-es évekre általánosságban pozitív közéleti megítélés övezte a főpap kezdeményezéseit.

„*A' magyar akadémia nem képes munkás tagjainak módot nyújtani, hogy függetlenül csak hivatásuknak éljenek, sőt fizetni sem mindenikét; nem képes könyvtára' nyomós öregbítésére, sőt minden szükséges folyóirat' jártatására is; nincs tulajdon háza.*”

– fakadt ki például egy alkalommal idősebb Zeyk Dániel, kormányiszéki tanácsos, Fejér vármegye országgyűlési követe a különböző gazdasági és szellemi fejlődést célzó intézetek hatékonyabb támogatása érdekében (Zeyk, 1840). Néhány főpapot, köztük Lonovicsot, azonban jó példaként említett az iskolák és szociális intézetek létrehozása kapcsán. Sőt, az 1843-ban akadémiai taggá

²⁵ EPL. Kop. Cat. 41. fasc. 2. (1269.) Lonovics József tanulmánya a gimnáziumi oktatás reformjairól. Temesvár, 1945. nov. 8.

²⁶ Kevermes. Jelenkor 1840. okt. 3. 318.

²⁷ Temesvárott. Jelenkor, 1841. máj. 8. 146. „[...] a' temesvári nemzeti iskola' növendékeinél magyar ének hangzik, 's bizton remélhetni, hogy nemsokára Lippán 's Csákováron is a' magyar egyházi beszéd 's ének életbe jutásul, a' másajku helységekben létező csekélyebb számú honfitársaink, addig is magyar tanítókkal levén ellátva, a' nemzetiség' virágzására legyen elég azt mondanunk, hogy minden a' fentiszelt, méltóságos püspök úr' kormánya alatti iskolában, a' növendékek magyar írásra, olvasásra és számvetésre, nagy sikerrel taníttatván, nem is foglalandja el ezekben a' tanítói széket más, mint kinek a' magyar nyelv tulajdona.” (Böjtös, 1838. 333.)

²⁸ Szeged. Pesti Hírlap 1841. nov. 11. 832–833.

²⁹ Temesmegyei: Jelentés a' Temes megyében felállítandó magyar iskolákról. Társalkodó 1839. szept. 21. 301–302.

választott csanádi püspök arcképe az első között kapott helyet³⁰ az 1842-ben induló, a felvilágosult, hazafias eszméket képviselő politikusok portrészorozatában (Révész, 2021. 405).³¹

Ismeretes, hogy a reformkor egyik legjelentősebb diétai egyházi szónokának komoly tapasztalatai voltak a vallásügyi viták, illetve azok rendezése terén, elég csak az 1840–1841. évi római misszióra gondolni. Nem meglepő, hogy a gimnáziumok megreformálását célzó javaslatában az az országgyűlési fejlemény is szerepet játszott, miszerint engedélyezték a szabad áttérést a katolikusoknak (1844: 3 tc.). Lonovics úgy gondolta, hogy a hazai „társaság miveltebb osztályi közt” egyre terjed a vallási közömbösség, ami az egyháztörténeti hiányosságokból fakad. Ezzel párhuzamosan a „vallásos érzés világszerte fölébredt”, s az „emberek a religióval s az ezt érdeklő tudományok s vitatkozásokkal többet foglalatostkodnak mint valaha”. A főpap úgy látta, szükséges biztosítani az ifjaknak, „kik hivatva vagynak egykor a társaság élén állni”, rendes tárgyként a hazai és egyetemes egyháztörténeti tanulmányokat.³²

Nem hagyta szó nélkül a reáltudományok oktatásában tapasztalható hiányosságokat, amelyek véleménye szerint a szükséges fejlesztésekhez nélkülözhetetlen mérnökképzésben éreztették leginkább kártékony hatásukat:

„[...] Europa miveltebb országa közt egy sincs, mellyben a' mathematicai isméretek olly kevésé volnának mint nálunk, elterjedve [...]. Pedig miután hazánk is a javítások practicus terén kezd mozogni, s miután el lévén közönségesen ismérve a víziszabályozások, vasutak s egyéb közlekedési módok eszközésének szükségessége [...] nem lehet nem buzgón ohajtani, miszerint a javított iskolai tanítás útján a mathematicai isméretek hazánkban mind inkább (!) terjedjenek.”³³

Erről személyes tapasztalattal is rendelkezhetett, hiszen még 1839-ben – Széchenyi javaslatára – Lonovicsot nevezték ki a Duna és a Tisza közötti csatorna tervéről a nádornak referáló bizottság élére.³⁴ Jóllehet, az uralkodó „az örökös tartományokra nézve a' mértannak a' középtanodai tanulmányok közüli kihagyását” rendelte el, Lonovics felvetette, hogy kérelmezzék azt mégis. Mednyánszky tervének megfelelően a fizikai és természetrajzi ismereteket is kívánatosnak vélte a középfokú iskolákban. Utóbbiakat azonban az uralkodó a bölcséleti iskolákba rendelte, így azok helyére tanácsolta a püspök a már említett egyháztörténeti oktatást.³⁵

Véleményének kialakításában ismét szerepet játszhattak a közéleti események. A gazdasági, gyakorlati szakműveltség fejlesztésének igénye ugyanis már az 1825–27. évi diétán megfogalmazódott. Mednyánszky 1842. évi elaborátumában – több ízben a reformellenzékkel megegyező indoklással – indítványozta is a középfokú reáltanodák felállítását. 1846-ban pedig megnyitotta ugyan a kapuit a József Ipartanoda Pesten, a politechnikumra azonban még várni kellett (Bényei, 1994. 226–237).

A tanárképzés kapcsán a főpap az ún. ismétlő kollégiumokat nem támogatta, kizárólag a teológián „dicséretes előmenetellel bevezetett” pedagógiai tanulmányokkal engedett volna oktatni. A

³⁰ Fővárosi újdonságok. *Pesti Hírlap*, 1842. febr. 27. 138.

³¹ Franz Eybl portréja megtekinthető itt: <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/5644>.

³² EPL. Kop. Cat. 41. fasc. 2. (1269.) Lonovics József tanulmánya a gimnáziumi oktatás reformjairól. Temesvár, 1945. nov. 8.

³³ EPL. Kop. Cat. 41. fasc. 2. (1269.) Lonovics József tanulmánya a gimnáziumi oktatás reformjairól. Temesvár, 1945. nov. 8.

³⁴ 1847-ben alakult temesvári vasúti társaság protektorává választotta a püspököt. Egy vasuti részvényes tag: Temesvári vasut. *Pesti Hírlap* 1847. jan. 24. 53–54.

³⁵ EPL. Kop. Cat. 41. fasc. 2. (1269.) Lonovics József tanulmánya a gimnáziumi oktatás reformjairól. Temesvár, 1945. nov. 8. „[...] emlékezve az olly igen gyakorlati angolokra is, kiknél a' »classics and mathematics« példabeszéddé vált, úgy gondoljuk, hogy mathesis, természettan és chemiában előkészítő oktatást lehet is kell is a' humanisticus iránynyal egyesíteni.” Vezér cikk. *Pesti Hírlap* 1841. máj. 10. (Idézi: Borzsák, 1990. 25.)

tanárok „tudományos kimivelése” céljából szót ejtett a külföldön „divatozó”, hasznos iskolai programokról, miszerint egy-egy oktató meghatározott témában tartana év eleji, ünnepi értekezést. A magyar iskolák könyvtári és egyéb felszereltségét nemzetközi szinten a legrosszabbnak vélte. Az iskolai tanításhoz szükséges hazai kézikönyvek hiányát külföldi kiadásokkal pótolta volna, valamint részletezte a kívánt munkálatokat a készítendő könyvek kapcsán. Továbbá célszerűnek vélte magyar viszonylatban is az udvari tanulmányi bizottság által, a testi fenyítés helyett javasolt fegyelmezési lehetőségeket. Zárásként sürgette az új középiskolai terv végrehajtásához szükséges munkálatok mihamarabbi megkezdését.

A pedagógusképzés témája szintén nem meglepő Lonovicstól. A szerzetesi múlttal rendelkező collegium repetentium elvén alapult az 1777. évi Ratio Educationis kétéves, egyetemi tanárképzője, amit azonban II. József megszüntetett, s a II. Ratio sem állította vissza. 1828-ban a Helytartótanács elrendelte ugyan a szerzetesrendeknek a kötelező, tankerületi igazgató előtti vizsgát, valamint az önálló tanárképzőre is érkeztek javaslatok, de 1849-ig megmaradt a szerzetesi forma a képzés kapcsán (Sasfi, 1993. 69).

Közismert, hogy az állami oktatás 1777-től 1848-ig felségjog volt. Az uralkodó körein kívül a társadalom egyes csoportjai az állami oktatási rendszerre szinte alig gyakorolhattak közvetlen, politikai befolyást. Az oktatás feletti ellenőrzés állandó konfliktusforrást jelentett az uralkodó és a rendi országgyűlés között (Sasfi, 1993. 123). A főpap azonban – miként az a fentebbiekből kiderül – több ízben is hivatkozott a diétai fejleményekre, szerepet adva ezáltal a magyar közéletnek az oktatásügyben.

A gimnáziumokat követően több részletben készítette el – József nádor felkérésére – a felsőoktatás átalakításáról szóló javaslatait. Külön foglalkozott a jogi, s a bölcsészeti oktatás megújításával, valamint a tanulmányügy igazgatásával, kormányzásával.³⁶ A felsőoktatás kapcsán szintén közrejátszottak az országgyűlési események. A liberálisok ugyanis egyre inkább érezték, hogy a pesti egyetem tanítási rendszere és gazdálkodása átfogó reformra szorul. Az 1843–44. évi diétán benyújtott feliratjavaslat jól mutatta, hogy a sérelmi politikát felváltotta az intézmény korszerűsítésének igénye. Az ellenzék az országgyűlés hatáskörében látta kivitelezhetőnek a reformokat, míg a főrendek és a katolikus klérus – utóbbi az egyetem katolikus jellegéből kifolyólag – tagadta a diétai intézkedések jogosságát. A diétai események hatására azonban kénytelen volt lépéseket tenni a kormányzat (Bényei, 1994. 200).

Lonovics is kritikusabb volt az egyetemi oktatás kapcsán. A főpap a külföldi tanintézeteket figyelembe véve Mednyánszky tervezetét a gimnáziumi munkálathoz viszonyítva sokkal kevésbé vélte elfogadhatónak.³⁷ Egyetértett például azzal, hogy a jogot oktató intézetekben ugyanazok legyenek a rendes tárgyak, illetve egyes rendkívüli tárgyaknak saját tanszékei legyenek az egyetemen. Ám – szemben az eredeti munkálattal, amely minden intézmény esetében hároméves képzéssel számolt – Lonovics a líceumoknál és akadémiáknál két évfolyamot javasolt, az egyetemre – a tárgyak „kimerítőbb előadása” okán – pedig három évfolyamot és a rendkívüli tantárgyaknak külön még egyet irányzott elő. A két évre rövidítés lehetőségét egyebek mellett azzal indokolta, hogy az iskola nem tudósképző, hanem csak a tudományos szomjat kelti fel, az általános ismereteket nyújtja:

³⁶ EPL Kop. Cat 41. fasc. 1. (1268.) A tanulmányi ügy igazgatásáról és kormányzásáról. (Lonovics József saját kézírású irománya.); A jogászai tanfolyam tanulmányiról (S.k.); Lonovics József levele József nádorhoz. S.l., 1846. ápr. 24. (Tervezet).

³⁷ Vö. EPL Kop. Cat 41. fasc. 1. (1268.) Lonovics József levele József nádorhoz. S.l., 1846. ápr. 24. (Tervezet).

„[...] áll ez a' bölcsészeti s' más tudományokra nézve is, melyeket bár milly hosszú tanfolyam alatt voltakép megtanulni lehetetlen, miután egy-egy közülök e' tekintetben egy egész élet szorgalmát 's verejtékét igényli. Az iskolák nem arra szánvák, hogy azokban tudósok képeztessenek!”³⁸

A kétéves képzésben – szemben az eredeti javaslattal – délutáni oktatást is tervezett, máskülönben azt a tanulók nagy valószínűséggel nem hasznosan (pl. heverészés, mulatságok) töltik el:

„Valamint a' házi ügy iskolai nevelésnek főtítka abban rejlik, hogy az ifjak, a' mennyire az egészségbeli tekintet megengedi, állandóul el legyenek foglalva 's mennél kevesebb üres idejük maradjon fel, mellynek használata szabad tetszésökről függjön.”³⁹

Vázolta a líceumok, akadémiai, egyetemi évfolyamok pontos tantervét is. Ezekben olyan felvetések szerepeltek, miszerint például az államtant (statisztika) ne a bölcséleti, hanem a jogtudományoknál oktassák, a bányajog maradjon rendkívüli tantárgy, hiszen külön iskolatípus kötődik hozzá (vö. Selmechánya). A segédtudományok (oklevél-, címer- és pecséttan) ne kapjanak rendes órát a jogi oktatásban, mivel azok a bölcsészethez kapcsolódnak, ahogy a számadástanra sincs szükség a „jogtanodákban”. Az egyházjogot meghagyta volna rendes óráként az egyetemen, illetve a házasságjogot és az egyházi javadalmakat érintő jogot az akadémiákban, valamint a líceumokban is tanítandónak vélte. Különösen pártolta a római jog rendes tárgyként történő oktatását az egyetemen.⁴⁰

A tanulmányi rendszer igazgatásáról Mednyánszky, az örökös tartományokbéli állapotokat is szem előtt tartó „jeles dolgozata” kapcsán csupán néhány javaslattal bírt a csanádi főpap.⁴¹ Így például az október 15. utáni felvételi kérelmek engedélyét az elnök helyett a kari igazgatókra bízta volna. Helyeselte a felvétést, miszerint a visszaélések elkerülése céljából a szigorlati taxákból ne részesüljenek a tanárok, a dékánok, az igazgatók. Utóbbiaknak az egyetem pénztárából „rendes díjt” szabott volna ki, hogy hivatalnoki munkájukat ne áldozatként, hanem kötelességként végezzék. Külföldi minta alapján javasolta a tanári pályázatok (csőd) helyett „a rendes tanulmányok egy egy ágát előadó”, habilitált docensek és rendkívüli tanárok rendszerének bevezetését. A tanszék által választott docenseket kiadott munkájuk és annak alapján a közvélemény ajánlaná. A rendkívüli tanárok a dicséretesen működő docensek közül lennének kinevezve. Rendes fizetésük nem lenne, azt a diákok utáni tandíj pótolná. Javasolta, hogy a felsőoktatásban (akadémiák, líceumok) helyet kapó hitszónokokat szintén pályázat (csőd) helyett az illetékes püspök vagy szerzetesrendek előljárói nevezzék ki.⁴²

A püspök az egyetemi és akadémiai tanárookra nézve megtartotta volna a három év próbaidőt. Úgy vélte, a testi fenyítés már nem egyezik a „mái nevelési elvekkel”. Külföldi mintákra hivatkozva itt is szót ejtett a délutáni órátartásról az egyetemen és a „főtanodáknál”. Az eredeti tervezetben javasolt, csütörtöki mellett a keddi szünetet – annak céljából, hogy több idő maradjon „a' magán tanulásra, 's a nyelvek, szép művészet és gymnasticai testgyakorlatok tanulására” – nem pártolta.⁴³

³⁸ EPL Kop. Cat 41. fasc. 1. (1268.) A jogászi tanfolyam tanulmányiról (Lonovics József s.k. tervezete).

³⁹ EPL Kop. Cat 41. fasc. 1. (1268.) A jogászi tanfolyam tanulmányiról (Lonovics József s.k. tervezete).

⁴⁰ EPL Kop. Cat 41. fasc. 1. (1268.) A jogászi tanfolyam tanulmányiról (Lonovics József s.k. tervezete).

⁴¹ EPL Kop. Cat 41. fasc. 1. (1268.) A tanulmányi ügy igazgatásáról és kormányzásáról. (Lonovics József s.k. tervezete.)

⁴² EPL Kop. Cat 41. fasc. 1. (1268.) A tanulmányi ügy igazgatásáról és kormányzásáról. (Lonovics József s.k. tervezete.)

⁴³ EPL Kop. Cat 41. fasc. 1. (1268.) A tanulmányi ügy igazgatásáról és kormányzásáról. (Lonovics József s.k. tervezete.)

1845-ben nyilvánossá vált az elemi iskolák szabályzata, Lonovics azonban – szintén nádori kérésre – az alsóbb oktatási intézmények felügyeletéről⁴⁴ is kifejtette véleményét, miszerint azt a püspökségekre ruházta volna. Úgy gondolta, a tankerületi főigazgató túlterheltségéből kifolyólag nem képes a különböző szintű iskolák felügyeletét ellátni, valamint az elemi oktatás (pl. kántorok) kapcsán súrlódásba is kerülhet az illetékes egyházmegyei vezetővel.⁴⁵

Tervét elküldte Barkóczy László székesfehérvári püspöknek is. Az egykori egri kanonoktárs felvetette: vajon a javasolt, a püspöki hivatalnál fogva személyes püspöki „terhek” székiüresedés esetén kihez kerülnének? Túl sűrűnek vélte egyúttal a heti tanácskozás tartását és ahhoz kapcsolódóan, a Helytartótanács részére készített jegyzőkönyvvezetés gyakorlatát, valamint hiányolta a törvényi szabályozást az uradalmi tanítók kiválasztását, kinevezését és elbocsájtását illetően.⁴⁶ Ám általánosságban hasznosnak vélte a felvetést:

„De mindezen némi ellenvetéseim mellett semmi kétségem h. sokkal több siker várhatni ha népnevelés tökéletesen a püspökök kezébe tétetik le áttalában is és elvileg.”⁴⁷

A csanádi püspök oktatásügyi igyekezete érthető volt. Apponyi György 1846. január 26-i, az adminisztrátori rendszer bevezetését értékelő memorandumában ugyanis Lonovicsot javasolta a Pesti Királyi Egyetem elnökének, amely döntés a váci püspökség élére történő áthelyezéssel is együtt járt volna (Bárány, 2024a. 234).

Külföldi iskolalátogatás

A reformkor kezdetén a kormányzat rendeletekkel gátolta a külföldi egyetemek látogatását. Az 1832–36. évi, valamint az 1839–40 évi diéta vallásügyi javaslatokban kíváncsianként vetették fel, hogy mind a katolikusok, mind a protestánsok a külföldi tanintézeteket szabadon látogathassák.⁴⁸ Az 1840-es években könnyebben utazhatott külföldre a magyarországi diákság. Az 1843–44. évi országgyűlésen már nem vallási kérdésként, hanem a „hon polgárainak” jogainak megsértéseként merült fel a téma, amelyet az utolsó rendi diéta nem is tárgyalt (Bényei, 1994. 140–149.; Bárány, 2024a. 234).

Egyelőre nem bizonyított, hogy Lonovics 1840–41. évi római kiküldetése kedvező hatással volt a protestáns iskolalátogatások újbóli engedélyezésére, de a katolikus ügyben jelentős előrelépést jelentett. A csanádi püspök Rómában először Jan Philipp Roothaan jezsuita generálishoz fordult a Collegium Germanicum et Hungaricumba küldendő magyar diákok ügyében, csak ezt követően vetette fel a csanádi püspök a Collegium ügyét az egyházfőnek. A püspöki karban a soron következő

⁴⁴ A szóban forgó felügyeletet a tankerületi főigazgatónak alárendelt, királyi kinevezésű, tehát állami hivatalnok, az elemi iskolai felügyelő látta el (Bényei, 1994. 45–46). Csak a hitoktatás tartozott püspöki felügyelet alá (Mészáros, 1980. 256).

⁴⁵ EPL Kop. Cat 41. fasc. 1. (1268.) Lonovics József levele József nádorhoz. Makó, 1846. szept. 20. (Másolat).

⁴⁶ Noha a falusi és mezővárosi tanodák irányítója a plébános volt, felügyelői hozzájárulással a fenntartó (földesúr, község, város) választotta a tanítókat. A fenntartónak – a tanulmányi és fegyelmi kérdéseket leszámítva – volt beleszólása az ügyintézésben. Mivel a vonatkozó rendeletek nem tartalmaztak határidőket, normatívákat, így szankcionálni sem lehetett a mulasztásokat: tulajdonképpen a földesurakra és a községekre volt bízva az iskolaépítés, illetve az, hogyan dotálják a tanítókat (Bényei, 1994. 46–47).

⁴⁷ OSZK Kt. Fol. Hung. 1920. II. fol. 246–247. Barkóczy László levele Lonovics Józsefhez. Székesfehérvár, 1846. dec. 24.

⁴⁸ Mindeközben a külföldről érkező, nem intézményes keretek között zajló oktatásnak is igyekeztek gátat szabni. Az egyik tagja (Johannes Mühlhäuser) által letartóztatásban is érintett Bázeli Missziós Társaság tevékenysége kapcsán Reviczky felhívta a figyelmet – egyebek mellett – az alapelvre, miszerint a tagok jogosultak és képesek legyenek a szentírási értelmezésre lelkész vagy vallásánár nélkül. MNM KK OSZK Kt. Fol. Hung. 1920. I. Reviczky Ádám levele Lonovics Józsefhez. Baden, 1834. aug. 22.

diéta idején tárgyalták a kérdést. 1843 nyarán Lonovics tájékoztatta a generálist, hogy a következő tanévtől küldenék a növendékeket, valamint információt kért a kollégiumra és a kiküldendő személyekre vonatkozólag. A generális visszajelezte, hogy abban az évben felvesznek két magyart, majd évente kettőt–kettőt, hogy nyolc magyar növendék legyen. Összességében, több mint hatvan év után, 1844-ben egy, majd 1845-ben újabb három magyar növendék tanulhatott a kollégiumban (Bárány, 2024a. 235–237).

A régi–új lehetőség után a magyar főpapok mellett a diákok is hamar érdeklődni kezdtek: a bécsi Pázmáneum teológiai hallgatói közül egyesek római kiküldetésüket kérték.⁴⁹ Az Örök Városban azonban számos kihívással kellett szembesülnie az ifjaknak. A jezsuita intézmény sajátos működéséhez történő alkalmazkodás mellett a tanulók például – társaik révén – bepillantást nyerhettek a nemzetközi politikai viszonyokba:

„Hannoverából királyi parancs következtében senkinek sem szabad jőni; s így már most csak rajtunk a sor, a mi bizonyosan megtörténik, mert azon bizonyos notabilitások, kik a majom szerepét viselik, következetlenek lennének, ha ezt nem tennék.”⁵⁰

De a megszokottól eltérő éghajlat is megpróbáltatást jelenthetett számukra:

„Azt tapasztalni Romában, hogy minél erősebb és egészségesebb valaki, annál rosszabból érzi magát, ha az ugynevezett scirocco szél beköszönt [...]”⁵¹

Összefoglalás

Lonovics József polgári családban nőtt fel. Pap és orvos is található testvérei között, akik feltehetőleg támogatták őt papi pályáján. A számos, oktatást, tudományt szolgáló intézménnyel rendelkező Egerben végzett tanulmányai, fiatalkori működése komoly hatással lehettek rá, egykori egyházmegyéjére hivatkozott például a temesvári líceumalapítási terveiben. Az 1840-es évek közepére az iskolaügy kiemelt fontosságúvá vált számára: Mednyánszky Alajos munkássága kapcsán az alap-, közép-, és felsőfokú oktatásra, valamint a tanügyigazgatásra vonatkozóan készített reformtervezeteket vagy véleményezte a már meglévőket. Az aktív politikus javaslataiban szerepet kaptak a magyar országgyűlés fejleményei – új törvények, törvényjavaslatok – súlyt adva ezáltal a diétának az oktatásügy terén. Felvetéseiben egyúttal olyan elemek jelentek meg, mint a birodalmi oktatási rendszer összehangolásának szükségessége, a magyar nyelv ápolásának jelentősége, a reáltudományok középiskolai hiánya és fontossága, a pedagógusképzés hangsúlyozása, a testi fenyítés megszüntetése, egyetemi docensi rendszer bevezetése vagy az elemi iskolák püspöki felügyelete.

Jelen tanulmány jól mutatja, hogy Lonovics reformkori oktatásügyet érintő működése rendkívül szerteágazó volt, ami további kutatásokat igényel. Érdemes lenne például közelebbről megvizsgálni a terjedelmes, jogi oktatásra vonatkozó reformtervezetet, de a soknemzetiségű területet kormányzó, a magyar nyelv ügye melletti elköteleződéséért akadémiai tagságot elnyerő csanádi püspök nemzetiségekkel való viszonyának feltárása szintén fontos információkkal szolgálhat, s nem csupán a pedagógiatörténet számára.

⁴⁹ EPL Kop. Cat. 6. No. B. (1211.) Krotky József levele Kopácsy Józsefhez. Weidling, 1843. szept. 13. (Nr. 840.); EPL Kop. Cat. 6. No. B. (1211.) Blümelhuber Ferenc levele Kopácsy Józsefhez. Bécs, 1844. máj. 9. (Nr. 391.)

⁵⁰ EPL Kop. Cat. 6. No. B. I. 12. (1211) De Apollinari Romano relatio unius alumni de anni 1846.

⁵¹ EPL Kop. Cat. 6. No. B. I. 12. (1211) De Apollinari Romano relatio unius alumni de anni 1846.

Rövidítések

MNM KK OSZK Kt. = Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ, Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára,

Fol. Hung. 1920. Lonovics József iratai

EPL = Esztergomi Prímási Levéltár,

Kopácsy József érsek (1838–1847) iratai

Kop. Cat. 41. Scholae triviales, nationales [...]

Kop. Cat. 6. Seminararia

Források

Fővárosi újdonságok. *Pesti Hírlap* 1842. febr. 27. 138.

Kevermes. *Jelenkor* 1840. okt. 3. 318.

Szeged. *Pesti Hírlap* 1841. nov. 11. 832–833.

Temesmegyei: Jelentés a' Temes megyében felállítandó magyar iskolákrul. *Társalkodó* 1839. szept. 21. 301–302.

Temesvári vasut. *Pesti Hírlap* 1847. jan. 24. 53–54.

Temesvárott. *Jelenkor* 1841. máj. 8. 146.

Vezér cikk. *Pesti Hírlap* 1841. máj. 10.

Böjtös Imre (1838): N[eme]ls Temes v[ár]megyében a' nemzeti nyelv terjedése. *Társalkodó* 1838. okt. 24. 333.

Eötvös József (2025): *Levelek II/I. 1848. március 22 – 1848. szeptember 22*. S.a.r.: Balázs Péter – Cieger András – Gángó Gábor. Jegyz. készítette: Bárány Zsófia – Cieger András – Szalisznyó Lilla – Vörös Katalin. Bev. tan. írta: Bárány Zsófia – Cieger András – Gángó Gábor – Vörös Katalin. HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest, 2025.

Ipolyi Arnold (1873): Lonovics József érsek, M. Akadémiai igazgató- és tiszt. tag emlékezete. Tartatott a Magyar Tudom. Akadémiában 1868. május 18. In: *Ipolyi Arnold kisebb munkái II*. Kiadja Ráth Mór, Budapest, 1873. 2–133.

Pyrker János László (2025): *Életem (1772–1847)*. Ford. Kósa Györgyi. Líceum Kiadó, Eger, Megjelenés alatt.

Zeyk Dániel (1841): Pénz van, csak erős akarat legyen. *Társalkodó* 1841. márc. 17.

Felhasznált irodalom*

- Bárány Zsófia (2024a): „*Lelke mélyén szabad röptű szellem.*” *Lonovics József, egy magyar főpap a reformok világában.* HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet – Országos Széchényi Könyvtár, Budapest.
- Bárány Zsófia (2024b): A Magyar Tudományos Akadémia egyházi mecénásai. In: Klement Judit (szerk.): *A Magyar Tudományos Akadémia egyházi mecénásai.* Magyar Tudományos Akadémia – HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest. 135–154.
- Bényei Miklós (1994): *Oktatáspolitikai törekvések a reformkori országgyűléseken.* Csokonai, Debrecen.
- Borzás István (1990): *Kell-e a latin?* Gondolat, Budapest.
- Diósszilágyi Sámuel (1984): *Hollós Kornélia élete és művészete.* Makói Városi Tanács VB., Makó.
- Hamza Gábor (2021): *Emlékezés Lonovics Józsefre (1793–1867), a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti és igazgatósági tagjára.* <https://tinyurl.com/2f6ssk86>
- Keszei András (2018): *A középiskola oktatás felekezeti változatai és társadalmi háttere a 19. század első felében Pesten.* Korall, Budapest.
- Kornis Gyula (1927): *A magyar művelődés eszményei, 1777–1848. II.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Mezey Barna (1998): Deák Ferenc és a büntető eljárásjog reformja 1848-ban. In: Molnár András (szerk.): *A Batthyány-kormány igazságügyminisztere.* Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg. 159–184.
- Mészáros István (1980): Az első hazai állami népoktatás-reform (1845). *Századok* 114(2), 229–259.
- Molnár András (2004): Deák Ferenc és az 1843/1844. évi országgyűlés. In: Molnár András (szerk.): *Zala követe, Pest képviselője. Deák Ferenc országgyűlési tevékenysége 1833–1873.* Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg. 74–90.
- Révész Emese (2021): „A század hőse előtted”. Gróf Széchényi István képi reprezentációja a sokszorosított grafikában 1835–1861 között. *Ars Hungarica* 47(4), 395–432.
- Sasfi Csaba (2013): *Gimnazisták és társadalom Magyarországon a 19. század első felében.* Korall, Budapest.
- Tóth Ferenc (1996): *Makói temetők.* Makó Város Önkormányzati Képviselőtestülete – Belvárosi Római Katolikus Egyházközség, Makó.
- Ugrai János (2022): Reformkori akadémikusok foglalkozása, különös tekintettel a papokra és tanárookra. *Korall* 90, 5–25. <https://doi.org/10.52656/KORALL.2022.04.001>
- Urbán Aladár (1980): Reformtörekvések és történelmi tanulságok. Az alkotmányos fejlődés korabeli eredményei és a politikai publicisztika kezdetei Magyarországon 1841–1842. *Századok* 114(1), 27–51.
- Varga János (1980): *Deák Ferenc és az első magyar polgári büntetőrendszer tervezete.* Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 1980.
- Vargha Domokosné és Kanyó Sándor (1988): *...csillagkoronák éjjeli barátja. Tittel Pál élete és működése.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

* A tanulmányban előforduló webes hivatkozások utolsó ellenőrzési dátuma: 2025. november 3.

A Pulszky gyermekek nevelése és tanulmányai

VISKOLCZ Noémi

DSc, egyetemi tanár | Miskolci Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Történettudományi Intézet

MTMT: 10013254 | ORCID 0000-0002-7526-1817
noemi.viskolcz@uni-miskolc.hu

KEYWORDS

- emigration 1849–1866
- era of dualism
- private tutor
- public school
- university
- girls' education

KULCSSZAVAK

- emigráció 1849–1866
- dualizmus kora
- magántanár
- nyilvános iskola
- egyetem
- lánynevelés

ABSTRACT

The Education and Studies of the Pulszky Children | The study provides insight into the Pulszky family's child-rearing strategy based on surviving correspondence. Despite their different social backgrounds, Ferenc Pulszky and his wife, Therese Walter, agreed that their seven children, born between 1846 and 1861, should receive the best education. Forced into exile after the defeat of the Hungarian War of Independence (1849), the couple raised their five sons and two daughters in an international environment according to very conscious principles and methods, developing each of their abilities to the fullest. The study presents the children's educational path from private tutoring to university graduation.

ABSZTRAKT

A tanulmány a Pulszky család gyermeknevelési stratégiájába nyújt bepillantást a fennmaradt levelezés alapján. Pulszky Ferenc és felesége, Therese Walter különböző társadalmi hátterük ellenére abban egyetértettek, hogy a lehető legjobb oktatást kell megadni az 1846–1861 között született hét gyermeküknek. A szabadságharc leverése miatt emigrációba kényszerült házaspár nemzetközi környezetben nevelte fel az öt fiút és két lányt, nagyon tudatos elvek és módszerek szerint, mindegyikük képességeit a lehető legjobban kibontakoztatva. A tanulmányban bemutatásra kerül a gyermekek tanulási útvonala a szülői és magánoktatástól kezdve az egyetem elvégzéséig.

A Pulszky család

A Sáros vármegyei köznemesi családból származó Pulszky Ferenc (1814–1897) a 19. század második felének meghatározó kulturális szereplőjévé vált. A jogi végzettséget szerzett tehetséges és sokoldalú fiatalember az 1830–1840-es években kipróbálta magát a politikában, a tudományban és az újságírásban is. A reformkor forгатagában Kossuth Lajos hívéként a politikai szerepvállalása erősödött meg. 1845 augusztusában összeházasodott a zsidó bankárcsaládból származó, de már református vallású, művelt és ragyogó intellektusú Therese Walterrel (1819–1866), aki ettől kezdve Pulszky Teréznek nevezte magát. Nem sokkal később megvásárolták a Forgáchok szécsényi birtokát és gazdálkodni kezdtek. Első gyermekük, Ágost 1846. július 3-án született Bécsben, őt követte Gábor 1847 júniusában. Az 1848-as forradalom és a szabadságharc eseményei Pulszkyt államtitkári pozícióba repítették. Decemberben Kossuth megbízására nyugatra igyekezett, hogy tárgyalásokat folytasson, de elfogták a porosz határon, ám sikerült megszöknie és Angliába távozott. Therese Walter 1849 áprilisában Gömör vármegyében, menekülés közben szülte meg harmadik fiukat, Gyulát. A gyerekeket hátrahagyva 1849 júniusában kalandos úton ő is Londonba érkezett, a gyermekeket jószágigazgatójuk, Tanárky Gyula vitte utánuk szeptemberben. Pulszky Ferencet a szabadságharc leverése után vagyonek Kobzásra és halálra ítélték távollétében, még a felesége nevén lévő szécsényi kastélyt is elvették tőlük.

Az emigrációban Pulszkyék elsősorban újságírásból tartották fenn magukat s közben Kossuth politikai mozgalmát szervezték Angliában. A család tovább gyarapodott: Harriet 1850-ben, Károly 1853-ban, Polyxéna 1857-ben született Londonban. A Pulszky házaspár 1860 májusában anyagi okokból úgy döntött, hogy Olaszországba, Torinóba teszik át a székhelyüket, ahol 1861 márciusában született meg az utolsó gyermekük, Garibaldi. 1862 augusztusában Firenzébe költöztek, itt temették el 1863 novemberében a tifuszból megbetegedett Gyulát. A meggyűlölt politikai légkörben 1865-ben kezdték a hazaköltözésüket megszervezni, ennek érdekében Theresa és Harriet Pestre utaztak, ahol 1866 szeptemberében életüket vesztették a tifuszból, két héttel később pedig az édesapjával a temetésre érkező Pulszky Gábor is elhunyt a betegségben.

Az özvegyen maradt Pulszky Ferenc, miután az uralkodótól amnesztiában részesült, visszatért Magyarországra. 1866 november végén már Pesten volt és valósággal belevetette magát a közéletbe: 1867 tavaszán országgyűlési képviselőnek választották, 1869. április elsejétől kinevezték a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatójának, amit 25 éven át vezetett. 1897-ben bekövetkező haláláig a magyar kulturális és tudományos élet meghatározó szereplője volt (Csorba, 1997; Gyulai, 2019; Pócsi–Viskolcz, 2022).

A szülők tanulmányai

Pulszky Ferenc tanulmányai során a vidéki nemes ifjak hagyományos képzési útját járta be. Az Eperjesen élő evangélikus Pulszkyak anyanyelve német volt, a kis Ferenc magyarul anyai nagyanyjánál, Komlóskeresztesen és 1826-ban Miskolcon tanult. Különben a regionális felsőoktatási intézményként működő evangélikus helyi kollégiumot látogatta, ahol éppen ezekben az években erősítették meg a jogi oktatást (Durovics–Kónya, 2015. 44). Pulszky 19 évesen végzett jurátusként szülővárosában, majd a két évig tartó pozsonyi joggyakorlatot követően ügyvédi vizsgát tett. Ami a klasszikus köznemesi–vármegyei pályafutástól eltérítette és a környezetéből kiemelte a fiatalembert, az az volt, hogy az 1831-ben hozzájuk költöző nagybátyja, a műgyűjtőként ismertségre szert tevő Fejérváry Gábor észrevette mély tudásszomját és felkeltette az érdeklődését a művészetek, az irodalom és a nyelvek iránt. 1833-ban előbb egy itáliai, 1836-ban egy nyugat-európai körútra vitte magával, az itt szerzett ismeretek és benyomások örökre meghatározták Pulszky életét (Szilágyi, 1997. 26).

A feleség, Therese Walter, egészen más körülmények között nevelkedett: nagyvárosban, Bécsben nőtt fel igen jómódban, a Landstrassén fekvő tágas villájukban. Szülei a lehető legjobb képzést biztosították a művészetekre igen fogékony lányuknak, neves magántanároktól tanult nyelveket és zenét, kiválón zongorázott és énekelt és az átlagot meghaladóan rajzolt és festett (Gyulai, 2019. 225–226). Az 1845-ben szerelemből összeházasodó Ferenc és Therese a kortársak egyöntetű véleménye szerint magas intellektusú, egymást inspiráló és támogató házaspár volt, akik gyermekeik számára is legalább olyan tanulási körülményeket biztosítottak volna, amelyekben ők maguk is részesültek. A forradalom és a szabadságharc leverése azonban emigrációba kényszerítette a családot, amely átírta a lehetőségeiket.

Tanulmányok Angliában

A Pulszky házaspár az angol iskolarendszert és nevelési elveket akkor ismerte meg igazán, amikor a saját gyermekeik tanítását kellett megszervezniük, ennek a hátterét Pulszky Ferenc az *Életem és korom* című önéletrajzi művében írta meg. Londonban a Pulszkyak egy olyan nemzetközi környezetbe kerültek, ahol a befogadó–támogató angol szellemi eliten túl egy színes, főként német, francia és orosz emigránsokból álló kör képezte a tágabb világukat. A család többnyelvű volt, éppen a sok nyelven való magabiztos kommunikációnak köszönhetően a sikereiket. Therese megtanult magyarul, ő németül, Pulszky Ferenc magyarul beszélt a gyerekekkel. Tudatosan nevelték őket magyarnak, naponta magyar regényeket, verseket és történelemkönyveket olvastak velük. Kezdetben a szülők maguk tanították a kisfiúkat, hiszen állandó nevelőt nem tudtak megfizetni (Pulszky, 1884. II. 226–227). Az apa naponta két órát szánt a foglalkozásokra, egy későbbi leveléből pedig tudjuk, hogy még a matematikaoktatást is magára vállalta, ehhez Euklidész könyvét használta.¹ Időnként a velük lakó Tanárky Gyula is besegített: magyarul írni és olvasni tanította a gyerekeket vagy egyszerűen csak sétált velük és mesélt nekik (Tanárky, 1961. 25, 49, 70). Az 1860-tól a Pulszky-háztartást vezető fiatal lány, Nagy Lilla, szintén magyar irodalmat olvasott fel, amikor a szülők nem értek rá.² Az anya elsősorban a művészeti képzésért volt felelős, muzsikálni és festeni tanította a gyermekeit (Gyulai, 2019–2020. 223). A későbbiekben elterjedt az a gyakorlat a Londonban élő emigránsok között, hogy óraadással segítettek egymásnak. Pulszky feljegyezte, hogy egy időben Eugen Oswald – menekült német újságíró és filológus – oktatta a fiait (Pulszky, 1884. II. 430).

Ágost, Gábor és Gyula az 1850-es évek közepére iskoláskorúak lettek. Nemcsak az iskolák magas tandíja okozott nehézséget a rendszeres jövedelemmel nem rendelkező családnak, de a megfelelő oktatási intézmény megtalálása is. Végül a University College Schoolra esett a választás: ez a fiúiskola ahhoz a viszonylag új alapítású Londoni Egyetemhez tartozott, amit az iparosodás és urbanizáció által keltett társadalmi változásokra reagálva kifejezetten a nagy brit egyetemi intézményekből kirekesztett rétegek – menekültek, nonkonformisták, katolikusok és zsidók – számára hoztak létre 1826-ban. Az új intézmény fontos alapelvei voltak, hogy a vallás nem volt sem a belépés feltétele, sem a tanítás tárgya, illetve, hogy modern természettudományokat és élő nyelveket oktattak. A vallási tolerancia, a személyes tanár–diák viszony és a széleskörű modern tanterv miatt az iskola nagy népszerűsége telt szert Londonban (Harte et al., 2018). Az egyetem néhány tanára, Theodor Goldstücker, Francis William Newman, Eugen Oswald mellett a szanszkrit nyelvészeti tanulmányai révén Pulszky jól ismerte a fiúiskola igazgatóját, Thomas Hewitt Key-t is. Kifejezetten tetszett neki, hogy az iskolában „sokkal nagyobb súlyt fektetnek a jellem kiképezésére, mint a gyermekek tudományokkal való megtömésére”. A tanítás 9 és 16 óra között zajlott, a szünetekben játszhattak, sőt, verekedhettek is a tanulók, „ez edzi a fiúkat s megtanítja az önvédelemre, csak az orvtámadás hátulról tilos köztük...” (Pulszky, 1884. II. 142–143.).

A szülők elképzelése az volt, hogy diplomáciai szolgálatra irányítják a fiúkat, Indiára és az Egyesült Államokra is gondoltak, ám az angliai drágaság és a tandíjak igen megnehezítették a megélhetést, ezért felmerült, hogy az olcsóbb és Pulszky szerint szabadabb Olaszországba költöznek. 1860 március végén már azzal a céllal utazott Itáliába, hogy „többé állandó lakásra vissza, nem jövök s hogy családom követni fog” (Pulszky, 1884. II. 145, 217–218.).

¹ Pulszky Ferenc Pulszky Gábornak, Firenze, 1864. július 16. OSzKK Fond VIII/1665 Nr. 23.

² Székács József Pulszky Ferencnek, Pest, 1860. március 8. OSzKK Fond VIII/1707 Nr. 1.

Tanulmányok Olaszországban

Az 1860 tavaszán történt torinói költözésük után minden más tanács ellenére az olaszul nem tudó fiúkat nyilvános középiskolába, a Torinóban a legjobbak közt jegyzett Il Liceo Gioberti-be írtatták be Pulszkyék:

„miután én fiúkra nézve a nyilvános oktatást tartottam mindig a legjobb nevelésnek, ennek dacára mindjárt bejelentettem őket a, turini iskolában. A vizsgáló tanárok csóválták fejüket, midőn hallották, hogy ezek nem tudnak olaszul s csak tolmács közbenjárásával tehették le a felvételi vizsgát; figyelmeztettek is arra, hogy jobb volna talán, ha a gyerekek félesztendeig otthon tanulnának olaszul s csak akkor küldeném őket iskolába, ahol egy szót sem értenek abból, ami előadatik; de én bíztam az ifjúkor tanulmányosságában s az iskolatársak befolyásában s csakugyan már kevés hét múlva látszott az eredmény, az iskolaév végével pedig fiaim csakúgy beszéltek olaszul, mint az olaszok magok, sokkal jobban, mint mi öregek.” (Pulszky, 1884. II. 429.).

Az érettségit is Torinóban tették le: Ágost 1862-ben, Gábor 1863-ban, Gyulának már nem sikerülhetett, mert röviddel a család Firenzébe költözése után 1863 novemberében tifuszban elhunyt. Ezekben az években a két legidősebb fiú egyetemi tanulmányairól kellett dönten. Pulszky határozott elveket vallott: nem foszthatja meg a fiait a hazájuktól, ezért Ágost menjen Pestre jogot tanulni és ha nem tetszik neki, visszatérhet Olaszországba. Torinóban biztatást is kapott Pasquale Sanislao Mancinitől – a későbbi olasz külügyminisztertől –, hogy az ottani jogi egyetem elvégzése után beveszi az ügyvédi irodájába (Pulszky, 1884. II. 429). Gábort, felfigyelve matematikában mutatott tehetségére, 16 évesen Angliába küldték vissza a szülei, hogy a King's College-ban „a technikára képezze ki magát” (Pulszky, 1884. II. 430). Ez a szintén új alapítású egyetem élen járt a természet-tudományos oktatásban Londonban.

Mindkét fiú messze került firenzei otthonuktól, ám szoros felügyelet alatt maradtak. Szüleiknek gyakran be kellett számolniuk a tanulmányaikról, költségeikről, s általában az életükről. Ágost anyjával németül és angolul, apjával magyarul levelezett, Gábor anyjának angolul és alkalmanként magyarul, húgának, Harrynek, angolul írt. A levelezések szórakoztatóak és informatívak, egyrészt az angol és a magyar diákéletéről, másrészt a szülői elvárásokról, utóbbiakat jól tükrözik Pulszky Ferenc Gábornak szóló szigorú sorai is:

„megelégszem, ha minden tanulmányaidban szorgalmas voltál s magadat mérnöki pályára becsületesen előre készíted. Remélem, hogy két év múlva annyit fogsz tudni, mennyi szükséges, hogy hasznavehető mérnök lehess. Nevelésed Angolországban természetesen sokba kerül, ellenben azt reméljük, hogy jóra való ember válik belőled, ki meg tud élni a világon akár a maga esze által is. Nagyon kíváncsi vagyok már rád, szeretném tudni, lett-e már belőled érett ember...”³

Amikor Gábor betöltötte a 18. évét, apja a következő, emelkedett hangú sorokkal köszöntötte:

„Kedves Fiam, Gábor! Ma van születésnapod, tizennyolcadik évedet fejezted be, emberré lettél, ki képes kötelességeit s felelősségét felfogni. Mikor még gyerek voltál, sokszor búsultam miattad, de meg kell vallanom, hogy két év óta meg vagyok veled elégedve, s hiszem, hogy hasznos tagja leszel nemzetednek s az emberiségnek. Haladj úgy, mint eddig haladtál, ez az én kívánságom és reményem.”⁴

Közben Firenzében Károly is jól haladt előre a tanulmányaiban, erről egy nyelvtani hibákkal tarkított levélben számolt be a Pulszky családban Bácsinak vagy Csikunak nevezett Tanárky Gyulának 1864-ben, 11 éves korában:

³ Pulszky Ferenc Pulszky Gábornak, Firenze, 1864. július 1. OSzKK Fond VIII/1665 Nr. 21.

⁴ Pulszky Ferenc Pulszky Gábornak, Firenze, 1865. június 2. OSzKK Fond VIII/1665 Nr. 50.

„Engedj meg nekem ez egyszer hogy mindjárt Nem feleltem neked, de sok tanulni valóm volt, és különösen a földleírásban. Ezen a héten 3 5-öm, 1 4 5/6-om és 1 4 7/8-om volt. A leczkémet mindég tudom, Lilla kisasszony-nál pedig Vörösmarty Salamonját tanulom.”⁵

Károly Firenzében előbb egy svájci magániskolába járt, ahonnan 1865-ben kivették, majd a francia republikánus menekült tanárhoz, Joseph Domangéhoz adták – korábban a neves orosz gondolkodó, Alexander Herzen fiának nevelője volt –, akitől matematikát és latin nyelvet tanult (Pulszky, 1884. II. 452).⁶

A Pulszky házaspárnak két lánya is született, Harriet 1850-ben és Polyxéna 1857-ben. Harry a jelenleg ismert adatok szerint nem járt nyilvános leányiskolába, hanem otthon oktatták a szülei. Különösen tehetségesnek mutatkozott a zenében, s Firenzében az egykor ünnepelt operaénekesnő, az egyébként magyar származású Caroline Sabatier-Unger tanította énekelni (Pulszky, 1884. II. 447). Hangját, előadásmódját, kiejtését már 16 évesen nagyon képzettnak tartották.⁷ Feltehetőleg az énekesnői pályára lépett volna, ha ebben nem akadályozza meg tragikus halála 1866-ban.

Mindenképpen meg kell említeni, hogy Pulszkyék nemcsak a saját gyermekeiket nevelték, hanem a velük barátságban lévő Kossuth család lányát is magukhoz vették egy időben. Kossuth Vilma hét éves volt, amikor 1850 júniusában két fivérével, Ferencel és Lajos Tódorral együtt Londonba engedték a hatóságok a már ott tartózkodó szüleikhez (Rainer, 1995). Kossuthék londoni családi életéről többek között Tanárky Gyula leveleiből alkotható kép. 1850–1860 között szoros kapcsolatot tartottak Pulszkyékkal, gyakran összejártak s még a nyarakat is együtt töltötték a Wight-szigeten. A két család között ingázó, csendes és mindig szolgálatkész Tanárky – aki a Pulszkyaknál lakva nagy tapasztalatra tett szert a gyerekek fejlődését illetően – idegenkedve figyelte Kossuth Lajos és Meszlényi Terézia nevelési módszereit és a következő sorokat küldte nővérének:

„szegény Vilmát annyit guggoltatja otthon, hogy már egészen elsárgul és elbetegeskedik; a fiúkat meg agyon tanultatják a szó teljes értelmében, Lajos csak pár nap előtt töltötte be a 14-ik esztendejét és már ő is az egyetem van, pedig azon classisban, amiben bátyja, t.i. felső mathesis osztályban. Mi nem helyeseljük ezt a par force tanítást, és mindég mondjuk és óvjuk az öregeket tőle. Nincs az ilyen áldás! – De hiába, az öreg maga azt képzei, hogy ő úgy se soká él és szeretné fiait még élteben kenyérben látni...”⁸

Kossuth Vilma 1859 tavaszán kezdett betegeskedni, ennek az évnek a nyarán Kossuthék felszámolták a londoni lakásukat és Svájcba utaztak, ahonnan augusztus végén tértek vissza. Pulszkyék ekkor magukhoz vették a lányt és a Wight-szigetre, Ventnorba (Tanárky, 1961. 85, 96, 305; Pulszky, 1884. II. 212) is elvitték, innen írt Therese a Kossuth-házaspárnak, hogy szeretné magánál tartani,

„hogy én Vilmánknak, kit mint leányomat kedvelek, többet használhatok tanulmányainál, mint valamely idegen tanító, mivel én nemcsak fejemmel, de szívemmel is tanítanám őt... miután a ventnori levegő az egészségét erősíti és az új szállás sincs rendben, az ideiglenesben pedig zongorája se volna Vilmának, talán célszerűnek fogják találni, hogy a kedves leány velünk maradjon addig, míg én magam őt karjaikba visszavihetném.”⁹

Egy másik levelében arra hívta fel Kossuth figyelmét, hogy a zongorázást ne erőltessék, mert Vilmának a rövidlátása miatt előre kell hajolnia és a ruhavállában lévő vas nyomja a mellét és ez az

⁵ Pulszky Károly Tanárky Gyulának, Firenze, 1864. november 24. MNL OL P 195 7. tétel Nr. 190.

⁶ Pulszky Ferenc Pulszky Gábornak, Firenze, 1865. június 2. OSzKK Fond VIII/1665 Nr. 50.

⁷ Therese Walter Pulszky Gábornak, Firenze, 1864. december 24. Fond VIII/1705 Nr. 4.

⁸ Tanárky Gyula Tóth Dánielné Tanárky Augusztának, London, 1858. május 7. MNL OL P 195 8. tétel Nr. 17.

⁹ Pulszky Teréz levélfogalmazványai, OSzKK Fond VIII/2040.

egészsége rovására megy. Pulszkyné szabadkozott, hogy javaslatai nem egyeznek meg Meszlényi Terézia nézeteivel és ezért kérte Kossuth közvetítését, végül hozzátette:

„én azonban azt tartom, hogy az egészség erősítése a nevelés legfőbb eszköze, mely lehetéssé teszi, hogy bármi talentum, ami Vilmánál valóságban megvan – habár valamivel később, jobban kifejtessék.”¹⁰

Végül Kossuthék beleegyeztek, hogy Vilma egészsége érdekében 1860 szeptemberétől az akkor már néhány hónapja a Turinban élő Pulszkyéknál lakjon. Nem csak tüdőbetegsége lehetett, hanem karja érzéketlen volt, azaz lebénulhatott és az orvosok tanácsára le kellett kötni, emellett nyílt sebek is voltak a testén. A fiatal lány állapotában valóban javulás állt be, sőt, teljes felépülést ígértek az orvosok (Pulszky, 1884. II. 339–340, 344). Meszlényi Terézia leveleiben azt kérdezgette Pulszkynétől, hogy Vilma gyakorolja-e a nyelveket, mert fontos, hogy megfelelő stílusa és jó helyesírása legyen, illetve, hogy vajon a zenében tanultak, amelyre oly sokat költöttek, megmaradnak-e, nem felejtik-e el.¹¹

Időközben Kossuth és Pulszky viszonya politikai okokból rendkívül megromlott, s ez következményekkel járt a családokra nézve is. 1861. május 19-én Kossuthné megjelent Torinóban és magával vitte Vilmát, az elválást és Meszlényi Terézia rideg viselkedését Tanárky Gyula és Pulszky Ferenc is megörökítette (Tanárky, 1961. 263; Pulszky, 1884. II. 347–348). Kossuth Vilma – bár szülei Genovába költöztek az érdekében – nem gyógyult meg, Nerviben 1862. április 22-én hunyt el, Genovában temették el a protestáns temetőben.

A gyermekek tanulmányai Magyarországon és külföldi egyetemeken

A Pulszky családot 1866 őszén, amikor a hazatelepülést tervezgették, óriási tragédia sújtotta: szeptemberben Pesten két héten belül meghalt egy járványban Therese és két gyermekük, Harriet és Gábor. Pulszky Ferencnek özvegyemberként nemcsak a Firenzéből Pestre költözést kellett megszerveznie, emellett állást és lakást szereznie, hanem a már egyetemre járó Ágostot kivéve a három kiskorú gyermeke, Károly, Polyxéna és Garibaldi iskoláztatását vagy tanulását is át kellett gondolnia.

A legidősebb fiú, Ágost, 1862 őszétől a pesti Királyi Tudományegyetemen tanult jog- és államtudományt. Szüleinek részletesen beszámolt a tanulmányairól, 1864 áprilisában például elküldte a tavaszi félév tanrendjét:¹²

Előadás neve	Tanár	Óra/Hét
Római jog	Récsi Emil	7
Jogtörténet	Wenzel Gusztáv	5
Magyar alkotmány története	Kautz Gyula	3
Módszertan	Pauler Tivadar	1
Római perrendtartás	Vécsey Tamás	2
Összehasonlító nyelvészet	Riedl Szende	2
Classicaei encyclopaedia	Télffy Iván	1
Cicero fordítása görögre	Télffy Iván	1
		összesen 22 óra

1. táblázat: Pulszky Ágost tanrendje a Jog- és Államtudományi Karon 1864 áprilisában

¹⁰ Pulszky Teréz levélfogalmazványai, OSzKK Fond VIII/2040.

¹¹ Kossuthné Meszlényi Terézia Pulszkyné Therese Walternak, 1860. december 15. OSzKK Fond VIII/1434 Nr. 1.

¹² Pulszky Ágost Pulszky Ferencnek, Pest, 1864. április 10. OSzKK Fond VIII/836 Nr. 16.

Ágost jó viszonyt alakított ki a tanáraival, Wenzel Gusztáv egy könyvet kért tőle Olaszországból, amit Pulszky Ferenc meg is küldött és amikor nem akarta az árát elfogadni, Ágost azt írta: „*kedves Papa, nem adhatom neki ajándékként tőled, úgy venné, mintha Isten tudja, a vizsgákra akarná az ember megvesztegetni*”.¹³ Míg a tanáraival általában elégedett volt a legidősebb Pulszky-fiú, a körülményekkel már kevésbé. Egy alkalommal megjegyezte, hogy a városban tifuszbajrány dül, s ők kis alacsony termekben hallgatják a háromórás előadásokat, háromszáz ember zárt ajtók mögött lélegzi a rossz levegőt, szerinte könnyen elterjedhetett volna köztük is a betegség.¹⁴ Kritikus szemmel figyelte a magyarországi politikát és társadalmat és pontos kontextusba tudta helyezni az egyik fiatal oktatója, Vécsey Tamás egyetemi kinevezését 1864-ben:

„Mostan Wenzel német történetét tanulgom, azután majd előveszem a Római Históriát, melyet kölcsön kérek Vécseytől, aki Eötvös Lóránt nevelője és akinek előadásait a Római perrendtartásról szorgalmasan hallgatom. Egészen fiatal ember, a múlt héten tartott először életében előadást. Eperjesen tanult, tanárrá történt kinevezése igen fontos azon körülmény miatt, hogy ez az első eset, amelyben a hittani kar óvása dacára protestáns emeltett jogi tanárrá a pesti egyetemen.”¹⁵

Ágost egyetemi közéleti szerepet is vállalt, a joghallgatókat segélyező egyesület bizottmányának tagjává választották 1863-ban, majd jogásztársaival együtt 1864 júniusában megalapított egy irodalmi önképzőkört.¹⁶ 1865-ben az egyetem által meghirdetett, magyar börtönviszonyokat bemutató pályázatra akart jelentkezni, de lemondott róla, mert „*a magyar statisztikai adatok szerzése igen nehéz, s több időt igényel, mint amennyit rá fordíthatok*”.¹⁷ Végül 1866-ban mégis megírta a tanulmányt Tauffer Emillel együtt, aki a téma történeti részét dolgozta ki, míg Ágost a törvényi szabályozást, valamint a magyar és nemzetközi gyakorlatot tekintette át. Még a Pest vármegyei börtönben is járt tapasztalatszerzés céljából és lesújtó véleménnyel volt a hazai fogházakról.¹⁸ A dolgozattal első díjat nyertek az egyetemen és könyvformában is sikerült megjelentetni (Pulszky Ágost és Tauffer Emil (1867): *A börtönügy multja, elmélete, jelen állása, különös tekintettel Magyarországra*. Emich, Pest).¹⁹ Pulszky Ágost 1868 februárjában tette le az államvizsgát kiváló eredménnyel és megszerezte a jogi diplomáját (A Pulszky család levelezése, 2025. 132). A tanulmányai mellett sokat írt és fordított, neveléstörténeti szempontból említésre méltó egy Pesten 1865-ben megjelent fordítása *A hősök. Görög tündér-mesék gyermekek számára* címmel. Charles Kingsley angol lelkész gyermekeknek szóló és a görög mitológiát feldolgozó mesekönyvét ültette magyarra. Pulszky a magyar kiadáshoz írt előszavában indokolta a választását:

„Nálunk Magyarországon, amennyire észrevehettem, a fiatalság nem méltányolja eléggé az ókor költői termékeit és emlékeit. Okát könnyen megmagyarázhatni. Csak száraz iskolai föladványokból és unalmas nyelvtani boncolgató leckékből ismer belőlök majd mindent s mint elmekínzó gyakorlatokat magolja be a görögök eleven képzelete által alkotott gyönyörű meséket. Pedig e mesék megérdemlik, hogy most is kedveltessenek; hiszen örök ifúságuk varázsa harminc századdal dacolt már és a mély erkölcsi érzés, mely minden szavukat átlengi, az egyszerű szépségek, amelyek legkisebb mozzanataikra is derült fényt árasztanak, nemzedékről nemzedékre meghatották és elbájolták az embereket... Kingsley ... elhagyja száraz, költőietlen, számító korunkat; élénk vezeti az ókor hőseit, ifjonti tíziükkel és lelkesedésükkel; és felhív bennünket is, hogy tanuljunk tőlök; tanuljunk hideg közönyösségünkben kivetkőzni, tanuljunk túrni és fáradni, szenvedni és remélni.” (Kingsley, 1865. VI–VII.)

¹³ Pulszky Ágost Pulszky Ferencnek, Pest, 1864. április 10. OSzKK Fond VIII/836 Nr. 16.

¹⁴ Pulszky Ágost Tanárky Gyulának, Pest, 1864. december 23. MNL OL P 195 7. tétel Nr. 193.

¹⁵ Pulszky Ágost Pulszky Ferencnek, Pest, 1864. április 17. OSzKK Fond VIII/836 Nr. 17.

¹⁶ Pulszky Ágost Pulszky Ferencnek, Pest, 1863. november 1. és 1864. június 20. OSzKK Fond VIII/836 Nr. 9. és Nr. 22.

¹⁷ Pulszky Ágost Pulszky Ferencnek, Pest, 1865. december 2. OSzKK Fond VIII/836 Nr. 41.

¹⁸ Pulszky Ágost Pulszky Ferencnek, Pest, 1865. december 26. és 1866. március 12. OSzKK Fond VIII/836 Nr. 44. és Nr. 50.

¹⁹ Pulszky Ágost Pulszky Ferencnek, Pest, 1866. június 29. OSzKK Fond VIII/836 Nr. 58.

Ágost szavai érzékeltetik, hogy a Pulszkyak jó érzékkel figyeltek fel a 19. század közepén kibontakozó új irodalmi tendenciára, amely az olvasó gyermekeket vette célba nevelési szándékkal és ezzel létrehozta a kifejezetten a gyermekeknek szóló irodalmat. A Pulszky családban már korábban szokás volt, hogy karácsonykor meséket adtak elő közösen, sőt, Therese Walter három zenés gyermekdara-
bot írt és adott ki Leopold Jansa zeneszerző és hegedűművész közreműködésével (Gyulai, 2019–2020. 222).

Pulszky Károly magyarországi taníttatásának kérdése 1866 nyarán került elő, amikor édesany-
jával, nővérével és húgával Pesten töltötte a nyarat. Miközben Therese Walter a visszakapott
szécsényi birtok ügyeit intézte, Károllyal valakinek foglalkoznia kellett. Próbálkoztak azzal, hogy
Ágost egyetemista társa, Mayr Aurél ad neki órákat, de sem az anya, sem Károly nem volt megelé-
gedve a „tanmódjával”.²⁰ Így Ágost vállalta el az oktatását, aki folyamatosan bosszankodott és
apjának is elpanaszolta, hogy öccse okos, de figyelmetlen.²¹ Pulszky Ferenc azonnal megrögtta
Károlyt a válaszlevélben:

*„Úgy hallom, hogy nem tanulsz egész szorgalommal, mert oly jól mulatsz Magyarhonban, légy azon, hogy
Guszt megelégedjék veled, mert jobb tanítót még sem kapsz, s azt kívánnám, hogy az iskolában az első közt
lehesz vagy a legelső. Fiaimnak helye elől van, nem hátul.”²²*

Ágost ekkoriban kért és kapott tanácsot a pesti evangélikus gimnázium igazgatójától, Greguss
Gyulától, hogy Károlyt hogyan készítse fel az iskolára,²³ így a 14 éves fiú 1866 őszén itt kezdhette
meg a negyedik évfolyamot, ez alkalomból egy olyan növénygyűjteményt ajándékozott az iskolájá-
nak, amelynek példányait a Wight-szigeten és London körül gyűjtötte (Értesítő, 1866. 12). Károly
1868-ban már osztályelsőként végzett, így édesapja kívánsága is teljesült, ezt írta neki:

*„sietek téged értesíteni felőle; classificatióm következő: Erkölc jó. Figyelem éber. Szorgalom dicséretes. Írásbeli
munkák rendesek. Vallás kitűnő. Latin kitűnő. Görög dicséretes. Magyar dicséretes. Német kitűnő. Történet
kitűnő. Számítan kitűnő. Ásványtan kitűnő. Általános dicséretes. Ennek folytán első vagyok.” (A Pulszky család
levelezése, 2025. 128.)*

Az érettségit viszont már a Pesti Királyi Állami Főgimnáziumban tette 1871 júliusában kiváló
eredménnyel (Tudósítvány, 1871. 14), az iskolaváltás oka nem ismert. 1871 őszétől a Magyar Királyi
Tudományegyetem orvostan hallgatója (Almanach, 1872. 64), majd 1872 tavaszán Bécsben folytatta
orvosi tanulmányait.

*„Az egyetemen javában folynak a beiratások és annyi hallgató van, hogy alig lehet hozzáférni, de reményem,
hogy holnap elkészülök vele. A felolvasások semmi esetre sem fognak a hónap közepe előtt megkezdődni; csak a
rendes órákat vettem és azonkívül egy cursust, melyet Eitelberger tart Raphael és Michelangelo felett szomba-
tonként, úgy sincs akkor más dolgom.” (A Pulszky család levelezése, 2025. 232.)*

Már ekkor világosan látszott, hogy Károlyt nem az orvostudomány, hanem a művészettörténet
érdekelte. Édesapja megbízásából a bécsi évek alatt múzeumi feladatokat is végzett: részt vett a bécsi
világkiállítás magyar pavilonja szervezésében és megrendezte az első kiállítását a Magyar Nemzeti

²⁰ Pulszky Ágost Pulszky Ferencnek, Pest, 1866. június 18. és 29. OSzKK Fond VIII/836 Nr. 57. és 58.

²¹ Pulszky Ágost Pulszky Ferencnek, Pest, 1866. június 29. OSzKK Fond VIII/836 Nr. 58.

²² Pulszky Ferenc Pulszky Károlynak, hely és dátum nélkül [Firenze, 1866. augusztus előtt] OSzKK Fond VIII/1712 Nr. 1.

²³ Pulszky Ágost Pulszky Ferencnek, Pest, 1866. július 4. OSzKK Fond VIII/836 Nr. 59.

Múzeumban. 1874-ben abbahagyta az orvostant és átiratkozott a lipcsei egyetem művészettörténet szakára, ahol 1876-ban doktorált. Fennmaradt Károly lipcsei egyetemi indexe,²⁴ amelyből látható, hogy milyen kurzusokra járt: a legtöbb előadást Johannes Overbeck régész és művészettörténész professzor tartotta, aki nem mellékesen Pulszky Ferenc barátja volt. Az apa egyébként Károly egyetemi mindennapjait is igyekezett ellenőrizni, sokszor intette meg könnyelműsége miatt és megkövetelte tőle, hogy részletesen vezesse kiadásait (A Pulszky család levelezése, 2025. 293). Tény, hogy a fiatalember szívesen járt koncertekre, múzeumokba és vásárolt szakkönyveket, de nem vetette meg a pezsgős vacsorákat sem. Lipcsében összebarátkozott az akkor történészhallgató Marczali Henrikkel, aki így jellemezte Károlyt:

„veszett híre volt az egyetemi hatóságokkal való folytonos összeütközése miatt. Egy közös diákvacsoránál mellém ült, kijelentette, hogy tetszem neki, mert szabadon és okosan merek beszélni, és felajánlotta barátságát, melyet nagy megtiszteltetésnek vettem, és köszönettel fogadtam. Csinos, de vézna, kicsi termetű legény, nagyon nyugodt, szinte apatikus, de ha a reneszánszról volt szó, akár Cesare Borgiáról, akár Rafaelról vagy Leonardóról, felvillant a szeme, és különben akadozó beszéde ékesszólóvá és meggyőzővé emelkedett. Éppúgy tudta bámulni a nagy tettet, mint a sikerült gonosz csíny, mindent a szép szempontjából ítél meg. Eredetileg orvosnak készült, de a családi hagyomány csakhamar a művészet és történet felé vonta, és anatómiai ismeretei kétségtelenül nagy hasznára váltak későbbi pályáján is. Akkor doktori értekezését dolgozta ki Rafael és az antik viszonyáról, melyben máris megmutatta oroszláncarmát.” (Marczali, 2000. 73–73.)

A legkisebb fiú, Garibaldi, a hazaköltözköztetésekor csupán hatéves volt. Kezdetben a nővérével együtt a szécsényi kastélyban lakott, ahol rokonok és ismerősök gondoskodtak róluk. 1868-ban a joghallgató Óvári Kelemen – Pulszky Ágost egyetemista társát – alkalmazták tanítónak, aki

„a család ifjabb sarjait: Pulszky Károlyt, Garibaldit és Polixenát vezette, mint házitánító, iskolai kiképzetésük útján végig. A fiatal Óvári Kelemen Pulszky Ferenc nagyon megkedvelte s háza, mely az akkori tudományos élet és a politika előkelőségeinek állandó találkozóhelye volt, az akkor fejlődése teljében álló fiatalemberre soha nem múló hatást tudott gyakorolni.” (Kolosváry, 1931. 3–4.)

Garibaldit 1870-ben iratták be nyilvános iskolába, a IV. kerületi Főreáltanodába, ahol 1877-ben érettségizett. A csendes, visszahúzódó fiú szinte eltűnt a tehetséges és színesebb egyéniségű testvérei között, pedig nagyon szép karriert futott be. A Királyi Tudományegyetem bölcsészkarára mellett a Királyi József Műegyetem mérnök szakára járt, majd 1880–1882 között a zürichi Polytechnikumot végezte el. Az 1855-ben alapított svájci egyetem a kiváló természettudományos oktatásáról vált híressé és számos, a későbbiekben Nobel-díjat nyert hallgató szerzett itt diplomát. Garibaldi nővérének, Polinak mesélte el leveleiben zürichi élményeit:

„Akarjátok tudni időm beosztását? Bíz ez igen egyszerű: 8-tól 12-ig előadás, 2-től 6-ig szintén felváltva rajz és előadás. Így csak a vasárnap marad szabadon, mikor is a délelőtti alvással, fürdészel és vívással telik el. Így hát még nem sokat láttam a Schweizből, csak az Ütlibergre és Rapperswylbe rándultunk ki.” (A Pulszky család levelezése, 2025. 318.)

Garinak tehát a tanulás, sportolás és hegymászás tette ki tehát az egyetemista életét. A mérnöki diploma megszerzése után a Korinthoszi-csatorna és a beszkid–munkácsi vasúti pálya építésében szerzett tapasztalatot (A Pulszky család levelezése, 2025. 505).

²⁴ Collegien-Buch für den Stud. Karl Pulszky, OSzKK Fond VIII/2068.

Az alábbi táblázat a Pulszky-fiúk tanulmányairól ad áttekintést, összességében elmondható róluk, hogy nemzetközi környezetben nevelkedtek, jól beszéltek nyelveket és minden diplomát szereztek, ezzel komolyan megalapozták a sikeres életpályát.

	Ágost (1846–1901)	Gábor (1847–1866)	Gyula (1849–1863)	Károly (1853–1899)	Garibaldi (1861–1926)
Iskolák	University College School, London Il Liceo Gioberti, gia di San Francesco da Paola, Torinó	University College School London Il Liceo Gioberti, gia di San Francesco da Paola, Torinó	University College School London Il Liceo Gioberti, gia di San Francesco da Paola, Torinó	Joseph Domangé magániskolája, Firenze Pesti Evangélikus Gimnázium (1866–1869) Pesti Királyi Állami Főgimnázium (1870–1871)	IV. kerületi Főreáltanoda (1870–1877)
Egyetem	Magyar Királyi Tudomány- egyetem (1863–1867), jog- és államtudomány	King's College London (1863–1866), alkalmazott tudományok		Magyar Királyi Tudomány- egyetem (1871), orvostudomány és (1873), bölcseztudomány Bécsi egyetem (1872–1874), orvos-tudomány Lipcsei egyetem (1874–1876), művészettör- ténét	Budapesti a Magyar Királyi Tudomány- egyetem (1877), bölcseztudomány Királyi József Műegyetem (1877–1879), mérnöki- gépészmérnöki szakosztály Polytechnicum, Zürich (1880–1882), mérnök
Végzettség	jogász	elhunyt 19 évesen	elhunyt 14 évesen	művészet- történész	mérnök
Foglalkozás	egyetemi tanár, országgyűlési képviselő			múzeumigaz- gató, országgyűlési képviselő	államvasutak igazgató

2. táblázat: a Pulszky fiúk iskolái és pályafutása

Pulszky Harriet halála után a család egyetlen lánya nagy figyelmet és szeretetet kapott az édesapjától és a fivéreitől. A költözés utáni időszakban egy jó német nevelőnő megtalálása okozott fejfájást,

olyané, aki nem távozik az első alkalommal – mint azt tette egy év után az 1867. január óta alkalmazott Johanna Müller –, hanem a kislány mellett marad annak felnőttkoráig (A Pulszky család levelezése, 2025. 80). A nevelőnő keresésébe Walter nagymama nemhogy beleszólt, de nem is hagyta a vejét ebben a kérdésben dönteni. A Magyarországra szintén visszaköltözött Tanárky Gyula is próbált beleavatkozni a Poli körüli nevelési ügyekbe. Ő azt az Euphrosinát ajánlotta Pulszkyknak, aki korábban Kossuth Vilma nevelőnője volt Londonban, s mindenki jó kedélyű, művelt lányként ismerte. Legnagyobb hátránya azonban az volt, hogy németül alig beszélt,²⁵ ehhez a család viszont ragaszkodott. Így 1868-ban a hamburgi Anna Voigt került Polyxéna mellé, aki egészen a házasságkötéséig, 1883-ig állt a család szolgálatában. Az érzékeny fiatal nő tapintatosan és együttérzéssel irányította a kislányt, amelyre nagy szükség is volt az állandóan elfoglalt apa és a csak időközönként felbukkanó nagymama mellett. Anna Voigt mindkettőjüknek rendszeresen beszámolt Poli fejlődéséről (Pálóczi, 2020. 220). A nevelőnő mellett a fiúk tanára, Óvári Kelemen is tanította, Polyxéna különösen sokat küszködött a magyar nyelvvel és a helyesírással, Óvári egy levelében tréfásan írta neki, hogy összesen kilenc hibát talált a szövegében, mindegyik akkora, mint a szécsényi kastély, ezért inkább most nem ad jegyet rá.²⁶

Ahogy korábban Harriet, úgy Polyxéna esetében is nagy gondot fordítottak a nyelvi és művészeti nevelésre: a német és magyar mellett folyékonyan beszélt angolul, franciául és olaszul, ügyesen zongorázott és kiválóan rajzolt. Utóbbit olyannyira, hogy az Országos Magyar Királyi Mintarajztanodába is felvették – ebbe a felsőoktatási intézménybe járhattak először nők Magyarországon –, itt 1872–1874 között fejlesztette rajzképességét és a növendékek kiállításán elismerésben is részesült. A természetes intelligencia mellett az elsajátított ismeretek és az óriási tudásszomj tették alkalmassá Polyxénát, hogy édesapja híres múzeumbeli szalonjait szervezze és vezesse egészen az 1883-ban történt házasságkötéséig (Merényi, 2004). Bár tervezte, hogy a tanítónőképzőt is elvégzi, gyenge egészségi állapota megghiúsította. Fiatal nőként kiterjedt levelezést folytatott, szellemi fejlődésére az is nagy hatással bírt, hogy édesapja tudós és művész barátai tanították és támogatták, így Szilágyi Sándor történész–könyvtárigazgató, Fraknoi Vilmos történész, Bubics Zsigmond püspök, Ipolyi Arnold püspök–művészettörténész vagy éppen Liszt Ferenc. A tudomány is érdekelte, kifejezetten elmélyült a textiltörténetben, néhány tanulmánya is megjelent e témában – ezzel az első magyar kutatónők közé tartozott –, de ilyen jellegű munkásságát végül nem folytatta. Pulszky Polyxéna meghatározó alakja volt a dualizmus kori intelligenciának és az ekkor induló nőmozgalmaknak (Pálóczi, 2020).

Összefoglalás

A tanulmány a Pulszky család gyermeknevelési stratégiáját mutatja be az emigrációban (1849–1866) és az 1866. évi hazaköltözés után levéltári források alapján. Pulszky Ferenc és felesége, Therese Walter kiemelt figyelmet fordított a hét gyermekük oktatására, amely nagy anyagi terhet rótt rájuk. A londoni, torinói és firenzei évek alatt a gyerekek többnyelvű nemzetközi környezetben nevelkedtek. Kezdetben a szülők tanították őket magántanárok bevonásával, majd a fiúkat nyilvános

²⁵ Tanárky Gyula Pulszky Ferencnek Pest, 1868. március 11. OSzKK Fond VIII/1033 Nr. 15.

²⁶ Óvári Kelemen Pulszky Polyxénának, Pest, 1868. augusztus 19. OSzKK Fond VIII/2301 Nr. 1.

iskolákba írták be. A gyermekek képességeinek és tehetségük kibontakoztatása nyelv-, zene- és rajzoktatás, valamint testedzés révén is kiegészült.

Gyula és Gábor fiatalon elhunyt, a másik három fiú egyetemen folytatott tanulmányokat, Ágost Pesten, Károly és Garibaldi külföldön, amely megalapozta későbbi sikeres életútjukat. A lányok esetében Harrietnél különös hangsúlyt fektettek az éneklésre, az édesanyja nélkül maradt Polyxéna mellé pedig nevelőnőt vettek fel, sőt, ő már nyilvános felsőfokú intézménybe, a Mintarajztanodába is járhatott Pesten.

Rövidítések

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
OSzKK = Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár

Források

- A Pulszky család levelezése 1867–1911* (2025). S. a. r.: Viskolcz Noémi és Amriskó-Pálóczi Ágnes. Magyar Nemzeti Múzeum – Országos Széchényi Könyvtár, Budapest.
- Almanach (1872): *A M. Kir. Tudomány-Egyetem Almanachja 1871–1872*. Buda.
- Értesítő (1866): *A Pesti Ág. Hitv. Gymnasium Értesítője*. Pest.
- Kingsley, Károly (1865): *A hősök. Görög tündér-mesék gyermekek számára*. Ford.: Pulszky Ágost. Emich, Budapest.
- Marczali Henrik (2000): *Emlékeim*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest.
- Pulszky Ferenc (1884): *Életem és korom*. I–II. Franklin Kiadó, Budapest.
- Tanárky Gyula (1961): *A Kossuth-emigráció szolgálatában. Tanárky Gyula naplója (1849–1866)* S. a. r.: Koltay-Kastner Jenő. Szépirodalmi Kiadó, Budapest.
- Tudósítvány (1871): *A Pesti Kir. Kath. Állami Főgymnasium Tudósítványa az 1870/1-iki tanévről*. Pest.

Felhasznált irodalom

- Csorba László (1997): Pulszky Ferenc életútja. In: Marosi Ernő, Laczkó Ibolya, Szabó Júlia és Tóthné Mészáros Livia (szerk.): *Pulszky Ferenc emlékére (1814–1897). Kiállítási katalógus Magyar Tudományos Akadémia, Művészeti Gyűjtemény*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 11–18.
- Durovics Alex és Kónya Péter (2015): *Az eperjesi kollégium felsőfokú hallgatói. 1667–1850*. MTA – ELTE Egyetem történeti Kutatócsoport, Budapest.
- Gyulai Éva (2019): Egy református politikusfeleség a bécsi „zweite Gesellschaftból”. Pulszky Terézia (Therese Walter, 1819–1866). In: Dienes Dénes, Kegyes Erika és Veres Ildikó (szerk.): *A nők jelenléte és szerepe a magyar protestáns szellemiségben*. Hernád Kiadó, Sárospatak. 211–264.
- Gyulai Éva (2019–2020): Pulszky Terézia és Malwida von Meysenburg rajzai az angliai emigrációban. (Ventnor és környéke, Wight sziget, 1855–1856). *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* LVIII–LIX. 205–241.
- Kolosváry Bálint (1931): *Óvári Kelemen lev. tag emlékezete*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Merényi Hajnalka (2004): A Pulszky-szalón. *Budapesti Negyed* 12. 331–349.
- Pálóczi Ágnes (2020): A legtevékenyebb mozgatóerő. Pulszky Polyxéna (1857–1921). Egy különleges életpálya a dualizmus korából. In: *Doktorandusz hallgatók X. konferenciájának tanulmányai*. Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Líceum Kiadó, Eger. 215–227.
<https://doi.org/10.17048/DoktoranduszhallgatókIX.2020.215>
- Pócsi Emese és Viskolcz Noémi (2022): Hidd el, életem olyan volt, mint az ezeregy éjnek bármely regénye. Pulszky Ferenc önéletrajzi levelei 1869-ből. *Magyar Könyvszemle* 138. 511–534.
<https://doi.org/10.17167/mksz.2022.4.511-534>
- Rainer Pál (1995): Kossuth Lajos házassága (1841) és a Kossuth gyerekek menekítése (1849). In: T. Horváth Lajos (szerk.): *Előttem állott nemzetem ébredése. Kossuth Lajos 1802–1894*. Athenaeum R. Társulat, Veszprém. 23–38.
- Szilágyi János György (1997): „Ismerem helyemet” (A másik Pulszky-életrajz). In: Marosi Ernő, Laczkó Ibolya, Szabó Júlia és Tóthné Mészáros Livia (szerk.): *Pulszky Ferenc emlékére (1814–1897). Kiállítási katalógus Magyar Tudományos Akadémia, Művészeti Gyűjtemény*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 24–46.

Egy MTA elnök viharos fél esztendeje Kornis Gyula 1945

DÉVÉNYI Anna

PhD, programkoordinátor | MCC Debreceni Képzési Központ

MTMT: 10015837
devenyi.anna@mcc.hu

KEYWORDS

- Hungarian Academy of Sciences
- Gyula Kornis
- sovjetisation
- People's Court
- 1945

ABSTRACT

A Turbulent Half a Year of a President of the Hungarian Academy of Sciences – Gyula Kornis 1945 | 1945 was in many respects a year of contradictions. Liberation and occupation, new beginnings and reckoning, extreme deprivation and the hope of reconstruction were all simultaneously present. The social tensions that had accumulated during the Horthy era and the atrocities committed under the Arrow Cross regime awaited remedy, while the emerging democracy was being distorted by the Soviet occupying army. The war had ended, but violence and uncertainty persisted. It was in this milieu that the ambitious public intellectual and scholar Gyula Kornis was elected president of the Hungarian Academy of Sciences (MTA). It soon became apparent, however, that in the constantly shifting political and power landscape, previously accumulated knowledge, experience, and prestige did not yield the expected results. This study follows, in parallel with the Academy's struggle for survival, the personal battle of the private individual to preserve the integrity of his own life path. As President of the Hungarian Academy of Sciences, Gyula Kornis had to face political attacks, the devaluation of the institution's prestige, and severe financial incapacity. And while he was the president of what had once been the country's most prestigious institution, he was forced to defend himself before a People's Court as a "fascist criminal".

KULCSSZAVAK

- Magyar Tudományos Akadémia
- Kornis Gyula
- szovjetizálás
- népbíróság
- 1945

ABSZTRAKT

1945 sok tekintetben az ellentmondások éve volt. Felszabadulás és megszállás, újrakezdés és leszámolás, rendkívüli nélkülözés és az újjáépítés reménye egyszerre volt jelen. A Horthy-korszakban felgyülemlett társadalmi feszültségek és a nyilas uralom rémtettei orvoslásra vártak, a kibontakozó demokráciát a szovjet megszálló hadsereg deformálta. A háború véget ért, de az erőszak és a bizonytalanság nem. Ebben a miliőben választották meg a Magyar Tudományos Akadémia elnökének a közéletben is ambiciózus tudóst, Kornis Gyulát. Csakhamar kiderült azonban, hogy a folyton változó hatalmi-politikai konstellációban a korábban felhalmozott tudás, tapasztalat és tekintély nem a várakozások szerint kamatozik. A tanulmány az MTA létéért folytatott küzdelem első állomásaiival párhuzamosan a magánember harcát követi nyomon személyes életútja integritásának megőrzéséért. Kornis Gyulának az MTA elnökeként politikai támadásokkal, az intézmény presztízsének devalválódásával és szinte teljes anyagi ellehetetlenülésével kellett szembenéznie. S miközben az ország egykor legtekintélyesebb intézményének volt elnöke, mint „fasiszta bűnös” a népbíróság előtt kényszerült védekezésre.

Emelkedő pályáiv: Kornis Gyula az MTA élén

Út az MTA elnökségig

Kornis Gyula a Magyar Tudományos Akadémia ezidáig egyetlen neveléstudós, pedagógus elnöke. Hivatalát 1945-ben, Budapest ostromának befejeződése után kezdte meg, a háború és a Horthy-korszak romjain, az Akadémia szétbombázott épületében, a közélet demokratikus újjászervezésének reményében, a szovjet megszálló hadsereg árnyékában.

Kornis Gyula a két világháború között nem csak szerteágazó témájú (filozófia, pszichológia, pedagógia, kultúrpolitika) és mennyiségileg is tetemes tudományos teljesítményével, a társasági

életben elismerést kiváltó ragyogó szellemével és tanítványai által igazolt nagyhatású egyetemi tanári munkájával, hanem politikai szerepvállalásával is kitűnt. Édesapját 9 éves korában elveszítette, neveltetéséről a Kegyes Tanítórend gondoskodott. A piarista szerzetes–pap–tanár–tudós életesményt követve 1906-ban tett ünnepélyes szerzetesi fogadalmat, de pozsonyi egyetemi tanári kinevezése miatt 1914-től a renden kívül élt.¹ Trianon után a Magyar Királyi Pázmány Péter Tudományegyetemen folytatódott karrierje, 1920-tól 1948-ig a filozófia professzora, Fináczy Ernő nyugdíjba vonulása után, 1931–1934 között emellett a pedagógia tanszéket is vezette. 1933/34-ben a bölcsészkar dékánja, 1935/36-ban az egyetem rektora, mindezek mellett az Országos Középiskolai Tanárvizsgáló Bizottság elnöke is volt.

Az első világháborút követő nemzeti katasztrófák sorozata figyelmét a kultúrpolitika felé fordította. 1920-ban kiadott tanulmánya, a *Kultúrpolitikánk irányelvei* – több tucat, később önálló kötetekben is publikált (Kornis, 1928; Kornis, 1934) további kultúrpolitikai témájú írása mellett – minisztere, Klebelsberg Kunó oktatáspolitikáját is orientálta (Ujváry, 2014. 132.; Ujváry, 2024. 19). 1927-ben meghívást kapott tőle az oktatásügyekért felelős államtitkári posztra. Kornis a keresztény–nemzeti–konzervatív kurzus egyik ideológiai megalapozója lett (Somos, 2003. 63–78.; Somos, 2019. 178.; Hunyady, 2016). Klebelsberg és Bethlen István lemondása után a társasági pletykák (és saját maga) szerint esélyes volt a kultuszminiszteri bársonyszékre (Püski, 2016. 72.; Somos, 2019. 209.). Ezt végül nem nyerte el, helyette 1931-től a parlamenti politizálás porondjára lépett Vác országgyűlési képviselőjeként, a kormánypárt színeiben. 1935-ben a Képviselőház alelnökévé, 1938 májusában pedig a Ház elnökévé választották. Imrédy Béla regnáló miniszterelnök közismert politikai pálfordulásával azonban nem értett egyet, diktatórikus törekvéseit, konkrétan a felhatalmazási törvény megszavazását nem támogatta. Miután négy szemközt nem sikerült lebeszélnie erről, mintegy 60 képviselőtársával kilépett a kormánypártból, s kulcsszerepet játszott a korszakban egyedülálló parlamenti botrány, a miniszterelnök képviselőházi leszavazásának lebonyolításában (Dévényi 2020. 175–177., 195). A puccs azonban nem sikerült, Kornis kénytelen volt lemondani házelnöki tisztségéről, s a politikától lényegében visszavonult. 1942–1944 között már csak a felsőházban vállalt szerepet, mégpedig a Magyar Tudományos Akadémia küldötteként.

Az Akadémiával már egyetemi éveit alatt kapcsolatba került, hallgatóként az MTA által szerkesztett lexikonokba írt szócikkeket.² 1916-ban, 31 évesen lett a tudós testület levelező, 1928-ban pedig rendes tagja. 1933-ban választották meg a II. Osztály elnökének, s csakhamar az Igazgató Tanácsban is helyet kapott.

1945-ben, a front elvonulása után ő volt a legrégebb óta osztályelnökként tevékenykedő akadémikus. Ráadásul Pesten tartózkodott, vagyis a hidak felrobbantása miatt megbénult közlekedési viszonyok közepette is intézkedni tudott az Akadémia székházában. Mivel az MTA ezidejű elnöke, a nyilasokkal kollaboráló Habsburg József főherceg nyugatra menekült, erre szükség is volt. E konstelláció eredménye, hogy 1945. március 7-én a romok közül előbújt akadémikusok hadra fogható (vagyis a fővárosban tartózkodó) része őt választotta meg a tudós testület ideiglenes

¹ PMKL I.1.b Iktatott iratok / külföldi piaristák 2362/1915. Kornis Gyula künnlakhatási engedélye generálistól (1915. október 23.).

² Philosophiai Lexikon és A magyar nyelv szótára (PMKL I.1.b Iktatott iratok / Budapest Kalazantinum, Prefektusi jelentés a budapesti Kalazantinum növendékeiről 1905/1906. II. félév, 1906/1907. I. és II. félév).

elnökének.³ Az 1945 májusában immár szabályosan összeülő nagygyűlés csaknem egyhangú szavazással megerősítette elnöki tisztségében (AkÉrt, 1946. 7–8).

Kornis kultúrpolitikusként nagy rendszerekben és átfogó programokban gondolkodott. 1943-ban már távlati célokat vázolt az Akadémia nagygyűlése elé nem csak a magyar, de az európai, sőt Európán kívüli nemzetek tudományos akadémiáinak háború utáni szerepéről és feladatairól is (Kornis 1943). Személye az új politikai miliőben korábbi diktatúraellenes kiállása miatt is alkalmasnak tűnt az Akadémia érdekeinek képviselésére.

Az elnöki program

Kornis március 7-i ideiglenes elnöki megválasztásakor rögtönzött beszédében hangsúlyozta, hogy a tudományos munka tervszerű irányítása mellett most még fontosabb a tagok közötti egyetértés, megértés, a kölcsönös tisztelet és szeretet kialakítása. Az anyagi károk rendezése mellett kiemelte a nemzetközi tudományos kapcsolatok újjáépítésének fontosságát, ami a megbékélés útját is egyengeti. Valószínűleg az első világháború utáni tapasztalatokra épített, amikor a tudománypolitika mint a diplomácia eszközére utalt. Hasonló ihletésű lehetett a következő, pár hónap múlva már kevésbé hangoztatott kijelentése is:

„A húszas évek trianoni korszakában, amikor a mostani halálosnak látszó betegséggel szemben csak vörhenyen mentünk keresztül, gróf Klebelsberg Kunó kultúrpolitikai iskolájába jártam...”⁴

Májusi újraválasztásakor tartott programbeszédében – a közéletben tapasztaltakra és az április 26-i összes-ülésen Szent-Györgyi Albert vezetésével megfogalmazott kritikákra (Péteri 1989. 18) is reflektálva – már azt tartotta szükségesnek e tárgykörben, hogy

„az eddig szellemi érintkezés szempontjából sokszor zárójelbe tett szomszédos nemzetek tudományosságával is szorosabb kapcsolatba jussunk, főképp pedig a legújabban nagyra fejlett orosz tudományos élettel a termékeny érintkezés fonalát felvegyük.”⁵

Némi túlzással hangsúlyozta az Akadémia demokratikus jellegét (*„demokratának születtünk és senkinek sincs joga bennünket demokráciára oktatni”⁶*) és a tudomány demokratizálása jegyében szorgalmazta az ismeretterjesztés előtérbe helyezését. Célul tűzte ki a természettudományok tervszerű fejlesztését – az orosz tudományos akadémia mintájára. Ennek, és a tagság megújításának érdekében az alapszabályok módosítására reformbizottságot küldött ki. Munkatervének legelső pontja ugyanis a *„személyi megújulás”* volt a *„főlős hagyományoktól meg nem kötött, de a történelmi folytonosság fonalát nyersen el nem tépő szellemben”*. Hangsúlyozta, hogy az igazi tudós nem lehet sem bal-, sem jobboldali, csakis az igazság tárgyyszerű kutatója. Beszéde végén apologetikus hangnemre váltva kitért a háborús bűnösök kérdésére is, ezzel kapcsolatban elhárította az Akadémia felelősségét.

„Vajjon tehet-e az Akadémia arról, hogy 30 egynéhány éves korában megválaszt egy kiváló fiatal történészt, aki azonban később a politika terére lép és szélsőséges jobboldalivá torzul?”

³ MTA KIK KRKGY RAL 20/1945. Jegyzőkönyv az MTA elegyes üléséről, 1945. március 7.; Pach, 1975. 349.

⁴ MTA KIK KRKGY RAL 20/1945. Jegyzőkönyv az MTA elegyes-üléséről, 1945. március 7.

⁵ MTA KIK KRKGY RAL 48/1945. Elnöki beszéd leirata.

⁶ MTA KIK KRKGY RAL 48/1945. Jegyzőkönyv az MTA összes-üléséről, 1945. május 9.

– utalt Hóman Bálintra, de a „nyilassá váló orvosbuvár” Orsós Ferenc esetét is felemlegette. Tiltakozott az akadémia elöregedését súlykoló vádak ellen is:

„vajjon a legmagasabb rangú magyar tudományos intézmény tagjai kannibálok-e, hogy öregjeiket felfalják vagy a sivatagba kiteszítik?”

Tevékenysége az MTA élén

Mint elnök – Voinovich Géza főtitkár hathatós segítségével – azonnal nekilátott a károk felmérésének, a vagyon mentésének és amennyire a kaotikus viszonyok engedték, az újjáépítésnek fizikai és szervezeti, működési értelemben is. Legfőbb gondjuk ekkor az 1945 márciusában kihirdetett földrendelet nyomán elkobzott birtokokból menteni, ami menthető (jóformán semmi nem volt menthető), hozzáférni a bankokban zárolt vagyonhoz, megkezdeni a tető nélkül maradt székház és a némi bevételt jelentő bérházak felújítását, a kisajátított földeknek legalább ingóságait (az állatállományt, a gépeket éppúgy mint a kastélyok műkincseit) menekíteni.⁷ Nem csak a működés, az Akadémia autonómiája szempontjából is fontos kérdés volt, hogy miként oldható meg a finanszírozása, miután saját vagyona szinte teljesen elpusztult.⁸

Az anyagi talpra állásnál is súlyosabb kihívást jelentett az új – és folyton változó – politikai-hatalmi viszonyok közepette az Akadémia pozíciójának megőrzése. A nem csak konzervatívnak, de reakciónak is bélyegzett intézmény vezetősége azonnal felismerte a változás szükségességét és belső megújulási folyamatot kezdeményezett, melynek középpontjában a „haladó” természettudományok előtérbe helyezése, illetve a tagok és a vezetőség személyi összetételének a közvélemény előtti elfogadhatóvá tétele volt. Szent-Györgyi Albert javasolta a teljes tagság lemondását és az arra méltók újraválasztását, Moór Gyula pedig az akadémikusok külön igazoló eljárásának megindítását. Utóbbira az eltérő jogszabályi rendelkezés miatt nem került sor, előbbi komoly gyakorlati problémákat vetett fel. Ha a teljes tagság nem is, áprilisban a teljes tiszti kar, beleértve az igazgató tanács tagjait is, lemondott tisztségéről, hogy egy új – a Kornis elnöki mandátumát is megerősítő május 28–30-i nagygyűlés által megválasztott – vezetőség végezhesse el az Akadémia „öntisztulását”.⁹

Ennek első konkrét lépése – a Kornist az elnöki székből 1945 októberétől felváltó jogtudós, Moór Gyula kezdeményezésére – a német megszállás, illetve a háború alatt kompromittálódott, háborús bűnösnek minősített tagok kizárása volt 1945 nyarán. A tagkizárást az Akadémia alapszabálya nem tette lehetővé, de Kornis partner volt abban, hogy ezt megváltoztassák (Ujváry, 2018. 48.; Gellért, 2016. 8).¹⁰ Ennek eredményeképpen az MTA összes-ülése július 20-án három tudóst: Hóman Bálint történészt, egykori kultuszminisztert, Orsós Ferenc orvost, a Magyar Orvosok Nemzeti Egyesületének volt elnökét¹¹ és József főherceget, az Akadémia korábbi elnökét kizárta a

⁷ MTA KIK KRKG K 135 Jegyzőkönyv az MTA igazgató tanácsának üléséről, 1945. június 6.

⁸ A felújítási és működési költségek mellett az államtól próbáltak pénzt szerezni Lenin és Sztálin műveinek magyar nyelvű kiadására is, melyre 1945 nyarán érkezett felszólítás a VKM-ből. MTA KIK KRKG K 135 Jegyzőkönyv az MTA igazgató tanácsának üléséről, 1945. június 19.

⁹ MTA KIK KRKG RAL 57/1945. Jegyzőkönyv az MTA zárt összes-üléséről, 1945. április 26.

MTA KIK KRKG RAL 94/1945 Moór Gyula beadványa az akadémikusok igazolásáról, 1945. május 18.

¹⁰ MTA KIK KRKG RAL 157/1945. Jegyzőkönyv az MTA külön kiküldött vegyes bizottságának üléséről, 1945. július 13.

¹¹ Orsós Ferenc esetének külön pikantériája, hogy a nyilas hatalomátvétel után, 1944 novemberében megtartott akadémiai nagygyűlés az Akadémia nagydíját adományozta a szélsőjobboldali, antiszemita orvosprofesszor – egyébként kiváló tudós – részére. Orsós azért is vörös posztónak számított, mert patológusként tagja volt 1943-ban a katyn-i

tagok sorából. Döntetlen szavazási eredmény miatt nem került sor Szily Kálmán mérnök, egykori VKM államtitkár kizárására (AkÉrt, 1946. 13). Az eset körül a kommunista sajtó vert vihart – számon kérve a reakciónak titulált testületen az ellenszavazatokat (2-2-2, illetve 5 ellenszavazatról volt szó).¹²

Kornis mindössze 7 hónapig volt az Akadémia elnöke. Korai távozásának egyik okát a szervezeti átalakulás körüli harcokban kereshetjük. Az 1945 májusától 1949 októberéig zajló, az MTA szovjetizálásához vezető, fordulatokban, intrikákban és reformbizottsági javaslatokban bővelkedő eseménysor részletezése nem lehet e tanulmány tárgya (ld. erről: Pótó, 1994.; Péteri, 1989). A kormány(ok), helyesebben a kommunista párt álláspontja sokáig nem volt világos az Akadémiával kapcsolatban. Ami érzékelhető volt: az anyagi „kíéheztetés”, és a kommunista hatalom erősödésével párhuzamosan a teljes mellőzés, ignorálás.

Már Kornis elnöksége idején is komoly feszültséget okoztak az 1947-es emigrációjáig Rákosival naivan jó viszonyt ápoló, akadémiai elnöki székre is pályázó Nobel-díjas tudós, Szent-Györgyi Albert nyilvános támadásai¹³ és lobbija a természettudományok akadémián belüli pozíciójának erősítése érdekében. Szent-Györgyi erősen támadta az Akadémiát konzervativizmusa, a szellemi tudományok túlsúlya, az alkalmazott tudományok hiánya, a tagság összetétele miatt és nyíltan a kommunista párt propagandája mögé állt tudománypolitikai kérdésekben, különösen 1945. május–júniusi szovjetunióbeli látogatását követően (Péteri, 1989. 18–19). Ott szerzett tapasztalatai arra a következtetésre juttatták, hogy az MTA megújulása nem képzelhető el külső, politikai beavatkozás nélkül,¹⁴ amit az intézmény autonómiáját féltő elnökkel is közölt.¹⁵ Elképzeléseinek keresztülvitele érdekében 1945 nyarán megalapította a Magyar Természettudományi Akadémiát, szakadást idézve elő a tudós társadalomban. Az immár nyílt konfliktusba Teleki Géza vallás- és közoktatásügyi miniszter szeptember 6-i leiratával avatkozott be, melyben javaslatot tett a két intézmény egyesítésére, a TTA összes tagjainak felvételével és az MTA szervezetének és ügyrendjének erőteljes átalakításával (Péteri, 1989. 22). Az akadémiai osztályok és a reformbizottság azonmód megkezdték a javaslat megvitatását, ám ezekben Kornis már nem vett részt.¹⁶ 1945. október 12-én kelt lemondó levele szerint

„Akadémiánk most szervezetében gyökeresen átalakul. Természetesnek és helyesnek tartom, hogy ügyeit új erők intézzék.”¹⁷

tömegsírokat feltáró nemzetközi bizottságnak és (az 1945 utáni narratíva szerint: hamis) szakvéleménye a szovjetek ellen szólt (Vizi E. 1994. 326–328).

¹² Szabad Nép 1945. július 22. 3.

¹³ Szent-Györgyi Albert „Ha nem megy szép szóval, erőszakkal is átalakítjuk a Tudományos Akadémiát” a Nobel-díjas tudós feltűnést keltő előadása az egyetem, az Akadémia és a tudomány válságáról. *Délmagyarország* 1945. július 26. 1–2.

¹⁴ Pár hónappal korábban még éppen azzal érvelt a teljes tagság lemondása és az arra érdemesek újraválasztása mellett, hogy az akadémikusok külső befolyás nélkül, maguk végezhesék el a szükséges szelekciót.

¹⁵ MTA KIK KRKG Y Ms 951/13. Szent-Györgyi levele Kornishoz, 1945. július 16. Idézi: Péteri, 1989. 20.

¹⁶ MTA KIK KRKG Y RAL 244/1945. Főtitkár levele miniszternek, 1945. október 14.; MTA KIK KRKG Y RAL 48/1945 jegyzőkönyv az Intéző Bizottság által a miniszteri átirat tárgyalására kiküldött szűkebb bizottság üléséről, 1945. szeptember 18.; Jegyzőkönyv az MTA III. osztályának rendkívüli zárt üléséről, 1945. szeptember 25.

¹⁷ MTA KIK KRKG Y RAL 244/1945. Kornis lemondó levele másodelnökhöz, 1945. október 12.

A lejtmenet stációi: Kornis Gyula igazoló eljárása

Az igazoló bizottság előtt

Az MTA elnöki pozíció elengedésében más tényező, nevezetesen Kornis igazoló eljárásának kimenetele is szerepet játszhatott (Ujváry, 2023. 116). Bár az Akadémián is felmerült ezek lefolytatásának kérdése, az akadémikusokat végül munkahelyük szerint citálták a bizottságok elé. A Pázmány Péter Tudományegyetemen 1945. március 7-én, éppen Kornis ideiglenes elnöki kinevezésének napján kezdődtek meg az igazolások (N. Szabó, 1999. 979).

Az eljárásoknak legalább annyira volt politikai, mint igazságszolgáltatási funkciója. Az ítélet sok esetben nem pusztán az eljárás alá vont tetteit minősítette, hanem az elmarasztalni és meghaladni kívánt korábbi politikai–társadalmi berendezkedést bélyegezte meg.

Budapesten a hadicselekmények lezárulta után azonnal megkezdődött a hét tagú Igazoló Bizottságok megszervezése, melyekbe öt tagot delegáltak a politikai pártok, rajtuk kívül egy jogilag képzett személy és az igazolás alá vont intézmény egy képviselője kapott helyett.¹⁸ Az így felálló testületek a vizsgált személyekkel kapcsolatban háromféle határozatot hozhattak meg: 1. igazolhatták, ha nem találtak kifogásolhatót viselkedésében; 2. népbíróság elé utalhatták, ha háborús bűncselekmény gyanúja merült fel; 3. különböző szankciókat fogantatosíthattak ellene, úgymint feddés, áthelyezés, vezető pozíciótól vagy előléptetési lehetőségtől való megfosztás. A szankciók köre később bővült, többek között az elbocsátással és a nyugdíjazással (Papp, 2009. 171–172).

A több mint 600 budapesti igazoló bizottság 1945 márciusa és októbere között több mint 41 ezer határozatot hozott, 19%-uknál alkalmazott valamilyen szankciót, 81%-ban igazolta a vizsgált személyeket. Az igazoltak aránya az eljárások végső lezárásáig, 1948-ig 88%-ra módosult (hozzávetőleg 131 ezer határozatból).¹⁹

Az igazolásokat egy 53 tételes kérdőív alapján adott önbevallás, valamint az esetleg jelentkező tanúk vallomásai alapján folytatták le. Egyes esetekben – így Kornisnál is – a kitűzött tárgyalás előtt hirdetményt ragasztottak ki a vizsgálat alá vont lakóhelyén, melyben felszólították a szomszédságot,

„hogyan amennyiben valaki nevezettnek nyilas, vagy kimondottan németbarát magatartásáról bármilyen adatot tud, úgy azt írásban a bejelentő nevének és lakcímének feltüntetésével az Igazoló Bizottság Elnökéhez (...) juttassa el.”²⁰

A kérdőív főbb szempontjai a következők voltak: Volksbund, Wehrmacht, SS-tagság, német kapcsolatok; zsidótörvényekkel kapcsolatos szerep (döntéshozásban, végrehajtásban, zsidó vagyon megszerzésében); vagyoni helyzet alakulása 1937 és 1945. január 1. között; kapcsolat a nyilaskeresztes mozgalommal; 1933 óta bekövetkezett előléptetések; 1920. január 1. óta betöltött párt- és egyesületi tagság; kitüntetések, címek; tudományos tevékenység stb. (Zinner 1985. 130).²¹

¹⁸ 1945 májusától a bizottságok kiegészültek egy nyolcadik taggal a szakszervezetek képviselésében (Papp, 2009. 171).

¹⁹ Zinner Tibor kutatásai szerint. Ismertek azonban ettől eltérő számítások is (Zinner, 1985. 130., 132).

²⁰ BFL XVII. 1709./1945. 404a Közlemény a Kornis Gyula ellen a Franklin Társulat elnökeként lefolytatott igazoló eljárás kapcsán, 1945. október 23.

²¹ BFL XVII. 1709./1945. 404a Nyilatkozat magánalkalmazottak részére. Kornis Gyula által kitöltött nyomtatvány a Franklin Társulat elnökeként vele szemben lefolytatott igazoló eljáráshoz, 1945. július 11.

Ez utóbbi Kornis Gyula esetében is relevánsnak bizonyult. A vele szemben fogantatosított eljárás, illetve annak kimenetele időben egybeesett akadémiai elnöki tevékenységével. Esete így a kor minden ellentmondását sűríti. A háborús rendszerösszeomlást követő újrakezdést, az ország újjáépítését, a hatalmi viszonyok alakulását és a társadalom regenerálódását végletes ellentmondások jellemezték (Gyarmati 2015. 14–25). A heroikus erőfeszítések és az alig elviselhető nélkülözés, az új csillagzat alatt fölívelő karrierök és tragikus bukások, a jövővel kapcsolatos félelmek és várakozások a bizonytalanság és kiszámíthatatlanság érzését a hétköznapiakat meghatározó tényezővé tették. A közéletben való érvényesülés lehetőségei – értelemszerűen – szintén megváltoztak a „polgári” korban bejáratott drillhez képest, de úgy, hogy e tekintetben nem alakult ki a többség által elfogadott, vagy legalábbis értelmezhető új protokoll. A „*demokratikus elköteleződés*” normája irányt mutathatott ugyan, de csak addig, amíg annak vélelmezett jelentését nem írták felül (megint csak kiszámíthatatlan) aktuálpolitikai–hatalmi szempontok vagy éppen a jogkövetést relativizáló ügymenet. Az egyéni és közösségi erőfeszítéseket és lehetőségeket nem csak a jelen szédülete és a jövővel kapcsolatos várakozások alakították, hanem a múlt terhe is. A világháború szörnyűségei után méltán volt elvárható a társadalmi igazságtétel és elégtételszerzés, amelyet nemzetközi kötelezettségek is nyomatékossítottak. Az e tárgykörben, az igazgatásrendészeti–igazságszolgáltatási forrásbázison fölidézhető történetek azonban inkább a korabeli hektikus Alltagsgeschichte, mint a jogtörténet lenyomatai.

A budapesti egyetem bölcsészkarán az igazoló bizottság 319 személyt vizsgált, ebből mindössze egy tanárt ítelt állásvesztésre, kettőt nyugdíjazásra, nyolcat igazolt feddével (N. Szabó 1999. 979). A Kornis ügyében 1945. július 12-én született határozat egyik eredeti példánya Kornis hagyatékában maradt fent. A Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karának Igazoló Bizottsága e szerint „a 1080/1945 M.E. sz. rendelet 20.§ 2. bek. értelmében közszolgálatban való meghagyása mellett nyugdíjazását rendeli el.” Az indoklás szerint az 1931 és 1938 között, a Gömbös-, Darányi-, és Imrédy-kormányok alatt betöltött képviselői, illetve házelnöki funkciók vállalásával

„kimagasló szellemének és tudományos munkásságának nagy tekintélyével is fedezte az antidemokratikus kormányokat s ezek politikáját. Az Igazoló Bizottság nem látott biztosítékot arra, hogy a politikus, aki ezt a szerepet a letűnt korszakban önként és meggyőződésből vállalta, az újjászületett demokratikus népi Magyarországon egyetemi tanszékből ugyancsak meggyőződésből abban az új ideológiai oktatásban részesíthetné az ifjúságot, amelyre ez feltétlenül rászorul.”

Az indoklás külön kiemeli, hogy a képviselőház alelnökeként részt vett az első zsidótörvény parlamenti vitájában. Enyhítő körülménynek vették azonban, hogy e törvény elfogadása után, s még a második zsidótörvény tárgyalása előtt lemondott a házelnöki tisztról és kilépett a kormánypártból, valamint

„hogy e kilépéstől kezdve 1945-ig kifejezetten németellenes és antifasiszta magatartást tanúsított, 1944. március 19. után pedig e magatartása miatt súlyos üldöztetésnek, sőt bántalmazásoknak tette ki magát”.²²

A német megszállást követően a Gestapo kétszer kihallgatta, a nyilas hatalomátvételt követően pár hétig fogságban is tartotta. Szabadulása után rokonainál bujkált.²³ Az „*enyhítés*” annyit jelentett,

²² MTA KIK KRKGy Ms 4285/50. A Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karának Igazoló Bizottsága határozata Kornis Gyula igazoló eljárásában, 1945. július 12.

²³ MTA KIK KRKGy Ms 4285/60 Kornis fellebbezése, 1945. július 20.; MTA KIK KRKGy Ms 4285/111 Kornis levele Eduard Sprangernek, 1945. október 5.; MTA KIK KRKGy Ms 4285/68 A Gestapo fogházviseltek köre 1945. ápr. 3-i 2. számú ülésének napirendje.

hogy bár a katedráról eltávolították az (éppen az MTA elnöki posztját is betöltő) professzort, nyugdíját nem vonták meg.

A fellebbezés – tanár és tanítványok közös harca

Az ügynek a sajtóban is volt visszhangja. A *Vasárnap* 1945. július 15-én „*Nem igazolták Kornis Gyulát?*” címmel közölt cikke Kornis államtitkári érdemei mellett kiemeli a dékánként a zsidó hallgatók melletti kiállását, rektorként pedig bátor németellenes megnyilatkozásait, valamint az Országgyűlés elnökeként Imrédyvel szemben folytatott alkotmányvédő harcát. Szóvá teszi, hogy a Gestapo fogságában is hű maradt elveihez.

„Alig tudtuk elhinni, hogy az egyetemi igazoló bizottság Kornis Gyulát fasiszta bűnösnek találta és kényszer-nyugdíjazásra ítélte.”²⁴

A hírre Kornis tanítványai és kollégái körében egész kis mozgalom szerveződött. Füst Milán az alábbi levélben tájékoztatta erről a cikk megjelenését követő napon:

„Kegyelmes Uram!

Két nagyon kedves és okos diákom járt nálam, akik nagy szeretettel szóltak Rólad. Somlyó Gyurika az egyik, Somlyó Zoltánnak egykori költőnknek és kedves barátomnak nagyon kedves fiacskája, a másik nevét nem sikerült megjegyezni. Ezek kérésre megígérték nekem, hogy memorandumot fognak körözni aláírás végett az egyetemi ifjúság köreiben, amelyben tiltakozásukat fejezik ki az ítélet ellen. Addig is megfogtam egy fiatal író társamat, bevittem egy papírkereskedésbe és leírtam vele irántad való háláját, hadd legyen ennek is nyoma abban az aktában, amelyet számodra és javadra akarunk kieszelni és létrehozni. Fogadd szívesen mindezt a csekélységet.

Igaz tisztelettel vagyok, mindenkor lekötözött híved: Füst Milán.”²⁵

Kornis hagyatékában egykori tanítványai mellett váci választóitól is maradt fenn tanúskodásra felajánlkozó levél. Ezek jobbára Kornis zsidókkal szembeni emberséges és segítőkész magatartását és demokratikus nézeteit igazolják.²⁶

Kornis 1945. július 20-án (éppen Hóman akadémiaiáról történt kizárásának napján) kelt 12 oldalas fellebbezésében ezek mellett, saját életművét elemezve, rámutatott írásainak és gyakorlati munkásságának demokratikus mozzanataira, például arra, hogy oktatáspolitikai programjában fontos szerepet kapott a (dolgozó) nép egészének felemelése.

„A demokrácia gondolata végighúzódik egész elméleti és gyakorlati tevékenységemen. De milyen is lehetett volna a szellemi politikai habitusa egy szegény, mindig csak önerején emelkedő fiúnak, akinek édesapja vidéki orvos volt ugyan, de mikor fia 9 éves volt, meghalt s nyomorban hagyta nagy családját?”

1931 és 1938 közötti politikai szerepvállalásával kapcsolatban rámutat az egykori kormánypárt meglehetősen heterogén összetételére, melynek ő egyértelműen a baloldalon helyezkedett el („*legfeljebb a belső ellenzék irányítója voltam*”) és a figyelmet a kormánypárttal és Imrédyvel történt – bár eredménytelen, de mégis kivételes jelentőségű – szakítására irányította. Felsorakoztat-

²⁴ MTA KIK KRKGy Ms 4285/54 Újságkivágás Kornis Gyula hagyatékában.

²⁵ MTA KIK KRKGy Ms 4285/62 Füst Milán levele Kornis Gyulához, 1945. július 16.

²⁶ MTA KIK KRKGy Ms 4285/53 Dr. Boros Ferenc levele Dr. Halász Aladár ügyvédnek, 1945. augusztus 27.

MTA KIK KRKGy Ms 4285/61 Dr. Várnai Nagy István levele Kornis Gyulának, 1945. szeptember 29.

ja a személyét ért német és szélsőjobboldali támadásokat (sajtó, diáktüntetések, személyes szóbeli sértések formájában) hosszasan citálja a nemzetiszocializmust és a diktatúrát bíráló 1936-os rektori beszédét. Számos zsidó barátját és tanítványát említi név szerint, akiket bejuttatott az egyetemre, segítette tanulmányaikat, illetve akiket 1944-ben a gettóban segített, vagy közbenjárt munkaszolgálatról való hazarendelésükért. Az első zsidótörvény megszavazása és az igazoló bizottság által kifogásolt irodalmi munkássága (pl. Horthy születésnapján méltató írása) kapcsán rámutatott, hogy a jelenleg hatalmon lévő demokratikus koalíció tagjai, így a szociáldemokrata párt képviselői pontosan ugyanígy jártak el a '30-as évek végén. Ennek alátámasztására a *Népszava* számos cikkét csatolta is fellebbezéséhez. Kornis védekezésében felhívta a figyelmet arra is, hogy a határozatba foglalt enyhítő körülmények a felsorolt „bűnöknel” finoman szólva is erősebb és nem csupán enyhítő, hanem a felmentés, az igazolás jogosságát alátámasztó érvek.²⁷ Bár Kornis fellebbezésében bizonyítani igyekszik kezdettől fogva demokratikus beállítottságát, világnézetének minden irányváltástól mentes következetességét, korábbi írásai és tevékenysége ismeretében ez aligha állja meg a helyét. Még akkor sem, ha esetleg maga is valóban elhitte eme retrospektív életkép hitelességét. A narratíva változása a tények tiszteletben tartása mellett is új színt ad Kornis korábbi munkásságának. Ahogy a vád, úgy a fellebbezés is megidézi az e kor szinte minden szereplőjére jellemző privát felejtési akarást és a szelektív kollektív amnézia jelenségét (Gyarmati, 2015).

A népbíróság előtt

A fellebbezéssel Kornis ügye az egyetemi igazoló bizottságtól a budapesti népbíróság elé került. Bár a népügyészség vádirata nem maradt fenn, arról a *Demokrácia* 1945. augusztus 19-i száma majd egész oldalas cikkben tudósított „A népügyészség feltűnő kiállása Kornis Gyula mellett” szalagcímmel. A cikk szerzője „valóságos védőiratnak” nevezi Dr. Szegő Vilmos főállamügyész-helyettes állásfoglalását, melyben lényegében magáévá tette Kornis védekezését, a végkövetkeztetésben pedig amellettt tört lándzsát, hogy

„a közérdek szenved azonban kárt, ha Kornis magasszínvonalú tudományos munkásságát az ifjúság nem közvetlen és szuggesztív előadásai révén, hanem csupán egészen ritkán és esetenként elérhető irodalmi munkásság megismerése után teheti magáévá.” Valamint: „kétségtelen, hogy Komisnak az ifjúság szellemi irányításától való megfosztása helytelen, annál is inkább, mert teljes élete munkássága azt bizonyítja, hogy a demokratikus Magyarország felépítésénél szükséges új nemzedék szellemi fegyverekkel való felszereléséhez Kornis Gyula további működése nélkülözhetetlen.” (Mátrai, 1945. 3.)

Az 1945. október 3-ra kitűzött fellebbviteli tárgyalás jegyzőkönyvén azonban már nem Szegő Vilmos, hanem Resofszy Sándor szerepel népügyészként, aki a tárgyalás kezdetén meglepő fordulatot adott az ügynek.

„Népügyész bejelenti, hogy az iratoknál lévő 1945.Nü.5664/1. számú 1945. augusztus 13. napján kelt népügyészi indítványt visszavonja és helyette a következő indítványt terjeszti elő: Indítványozza, hogy a 4080/1945. M.E. sz. rendelet 10.§-a alapján a népbíróság az igazoló bizottság határozatát hagyja helyben, mert annak adatai helytállóak és indoklása megfelel a valóságnak.”²⁸

²⁷ MTA KIK KRKGy Ms 4285/60 Fellebbezés a budapesti Népbírósághoz a budapesti magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Igazoló Bizottságának 1945. július 12-én Kornis Gyula nyilvános rendes tanár ügyében hozott határozata ellen, amely nevezettnek nyugdíjazását rendeli el, 1945. július 20.

²⁸ BFL XXV. 1b 1093/1945. Kornis Gyula igazoló fellebbezési ügye. Jegyzőkönyv az igazoló fellebbezési bíróság 1945. október 3-i tárgyalásáról.

Az indítvány alátámasztására felhozott még néhány kifogásolható Kornis idézetet. A tárgyaláson a professzor részéről elhangzott választ kis túlzással megsemmisítőnek értékelhetjük. A védőügyvéd ezen felül kilenc zsidó származású prominens személyiség (tudósok, művészek, rabbik) írásbeli tanúvallomását nyújtotta át.²⁹ A népbíróság a határozathozatalt október 10-re halasztotta el.

A Kornis-mentő akció új lendületet kapott. Egyetemi hallgatói kiáltványban követelték vissza tanárukat. Az irat nem csak Kornis és tanítványai kivételesnek tűnő viszonyát érzékelteti szemléletesen, de a kor érzelmileg felfokozott miliójét is.

„AZ EGYETEM IFJÚSÁGA KÖVETELI KORNIS GYULÁT!

Ismeretes, hogy a Pázmány Péter Tudományegyetem igazolóbizottsága július 12-én Kornis Gyulát kényszer-nyugdíjazásra ítélte. Ugyanakkor pedig kifejezést adott annak a reményének, hogy ez az elmarasztalás nem fogja őt gátolni abban, hogy ezután is változatlan erővel folytassa tudományos munkásságát. Nem tudjuk, mit vétett az egyetem ifjúsága, hogy éppen azzal büntették az üldözötteket számtalanszor támogató, Gestappó- (sic!), majd nyilas fogságban sínylődő Kornis Gyulát, hogy az ifjúságot megfosszák tőle? [...]

Néhány nap van még hátra, addig kell felráznunk a főváros, az ország közvéleményét, hogy demokráciánk megtisztítási folyamatának e végzetes tévedése ne láthasson napvilágot. A mi közvéleményünk, az egyetemé, már felzúdult. Felzúdult és forr, ordítva követeli az igazságot: követeli Kornis Gyulát, mert szereti, mert pótolhatatlan szüksége van rá és mert nem nézheti némán, hogy igazságtalanság történjék azzal, aki mellett egyöntetűen hitet tesz.

Kornis Gyula ügyét egyedül mi vagyunk hivatottak eldönteni, mert most már egyesegyedül rólunk van szó, itt mi vagyunk a tét. [...]

Ne féltsen minket a Népbíróság; ugyan ne habozzék miattunk. Ne akarjon éppen ebben az esetben szigorú lenni. Itt nem kisdíjakról van szó, akiknek gyámolításra van szükségük. Legtöbbnek közülünk az ország irányítását eldönteni hivatott választásokon is van már szavazati joga, miért ne volna hát szavazati joga akkor, midőn a saját szellemi irányításáról akarnak egészen mások ítélni? Ha másképp nem tudnak igazságot tenni, ajánljuk: szavazzassák meg azokat, akiknek kizárólagos ügye ez, akik egyedül hivatottak erre; szavazzassák meg a Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészeti karának hallgatóságát és egyedül akkor fogják megtudni, mint hiteles forrásból, van-e joga Kornis Gyulának a katedrához?

Mi időben megnyugtattunk mindenkit, aki aggódva félt minket attól: Kornis Gyula sohasem mételyzett és sohasem fog minket megméltatni. Éppúgy, mint eddig soha, eztán sem fog antidemokratikus eszméket hirdetni a katedráról. Megnyugtattásul...

Még nem hangzott el az esetleg végzetes ítélet, még nem késő. Még időben el lehet fojtani a merényletet, mely az igazi tudományra vágyó ifjúság ellen készül. Mi az ítélethirdetés után boldogan, felszabadultan akarunk mosolyogni Kornis Gyulára, amint áldott értelmével, aranyos jóságával ismét megjelenik közöttünk. Mi reméljük, hogy van igazságérzés.[...]”³⁰

Az október 10-én kihirdetett határozat indoklása két sűrűn gépelt oldalon foglalja össze a tárgyalás során pro és kontra felmerült érveket. E summázat végén a határozat maga – katonai zsargonnal élve – a „rugalmas elszakadás” kategóriájába sorolható, a megalázó visszavonulást az eufemikus kommunikáció igyekszik leplezni.

„A népbíróság nem alkalmas fórum arra, hogy szellemi értékét és irodalmi munkásságát méltassa az igazolás alá vontnak, de ez nem is tartozik feladatához, mert a bíróság csupán abból a szempontból vizsgálja igazolás alá vont tudományos munkásságát, hogy az valamely részében ellenkezik-e a demokratikus népi gondolattal és felfogással. Ebből a szempontból a kifogás alá eső tényeket a bíróság az igazolás alá vont terhére írt és az összes

²⁹ Rappaport Béla, Dr. Schönfeld Miklós, Benoschovsky Imre, Scheiber Sándor, Berényi Manó és társai, Székely Endréné, Dr. Bródy Ernő, Dr. Darvas István, Dr. Szemere Samu.

³⁰ MTA KIK KIRKGY Ms 4285/52 (Kiemelések az eredetiben.) A kiáltványt feltehetően az a Török Tamás jegyzi, aki 1945-ben, 20 évesen a Pázmány Péter Tudományegyetem magyar–filozófia–esztétika szakos hallgatója, később Jászai Mari-díjas, érdemes művész, a Magyar Rádió, a győri Kisfaludy Színház és a Hunnia Filmstúdió rendezője és dramaturgia lett.

enyhítő körülmények figyelembe vétele után is a tárgyi bizonyítékokkal alátámasztott terhelő adatokat oly súlyosnak látta, hogy az igazolás alá vont ügyében a kényszernyugdíjazást tartaná igazságos határozatnak. A népbíróság kizárólag azért hozott enyhébb döntést, mert az egyetemi tanács által kiküldött egyetemi tanár véleménye alapján is ehhez nemzeti illetve nemzetközi érdek fűződik.”³¹

Az egyetem részéről a bizottságba delegált kolléga a már említett Moór Gyula volt.³² Moór Kornis támogatásával került be az MTA tagjai közé (MTA Tagajánlások 1926. 13–14), de minden bizonnyal nem csak emiatt állt ki pályatársa mellett. A népbíróság igazolófellebbezési bizottsága 1945. október 10-én Kornis Gyulát feddéssel igazolta, vagyis visszatérhetett egyetemi tanszékére. A győzelmet magukénak is érző hallgatók ünnepélyes (és patetikus) beszéddel köszöntötték az auditóriumba visszatérő mesterüket.³³

Végjáték

Kornis két nappal később, 1945. október 12-én lemondott a Magyar Tudományos Akadémia elnöki tiszteréről. Hogy az ítélet *miatt*, vagy az ítélet *ellenére*, nehéz megítélni. Az Akadémia jó hírét féltette talán? Vagy megnyugodva, hogy állása, egzisztenciája és szakmai közege megmaradt, megkönnyebbülve vált meg az egyre nyomasztóbbá váló akadémiai pozíciótól?

1945. november 7-én Kornis hosszú levelet ír az Egyesült Államokba Pelényi János egykori washingtoni követnek. Fűtetlen egyetemi irodájában, betört ablakok mellett, éhesen, dideregve veti papírra sorait, melyben arra buzdítja barátját, hogy amerikai egyetemi kapcsolatait kihasználva szervezzen gyűjtést a Pázmány Péter Tudományegyetem felszerelésére, aminek könyvtára, laboratóriumai, tantermei elpusztultak. Magának sürgősen ennivalót és vitaminokat kér. A levélben röviden összefoglalja az elmúlt évek eseményeit: rózsadombi villáját az ostrom alatt találat érte, előbb a Gestapo, majd az oroszok fogságában volt. Az igazoló eljárás körüli hercehurcáról egy szót se szól, akadémiai szerepvállalásáról mindössze ennyit ír:

„megválasztott a Magyar Tudományos Akadémia kétszer is elnökévé. Két héttel ezelőtt erről is lemondtam. Legnagyobb örömöm a sok nyomorúságban tanítványaimban van, akiknek az egyetemen előadok.”³⁴

Ez az öröm sem tartott sokáig. 1946-tól módszeres sajtótámadás indult az egyetem és „reakciós” tanárai, kiemelten Kornis ellen, aki 1948-ban „önként” kérte nyugdíjazását.³⁵ Ugyanekkor lemondott akadémiai tagságáról is, nem várva meg a következő évi nagy tisztogatást (Ujváry, 2023. 117). Ám a csendes visszavonultság sem nyújtott számára menedéket. 1951-ben vette kézhez a kitelepítéséről szóló véghatározatot, mely a „Horthysta képviselőház alelnöke” számára Poroszlót jelölte ki kényszerlakhelyül.³⁶

³¹ MTA KIK KRKGy Ms 4285/59 A budapesti népbíróság igazolófellebbezési tanácsának Nb.Ig. 1093/1945/4. számú határozata (másolat).

³² BFL XXV. 1b 1093/ 1945 Kornis Gyula igazoló fellebbezési ügye. Jegyzőkönyv az igazoló fellebbezési bíróság 1945. okt. 10-i nyilvános határozathirdetéséről.

³³ MTA KIK KRKGy Ms 4285/51 Herrenbacher Gertrud bölcsészhallgató üdvözlő beszéde Kornis Gyulához az igazoló per után tartott első előadása előtt, 1945. október 16.

³⁴ MTA KIK KRKGy Ms 4285/103. Kornis Gyula levele Pelényi Jánosnak, 1945. november 7.

³⁵ MTA KIK KRKGy Ms 4285/37 Kornis Gyula levele az Oktatásügyi Minisztériumnak, 1951. december 3.

³⁶ MTA KIK KRKGy Ms 4285/20 Véghatározat Kornis Gyula kitelepítéséről, 1951. július 4.

Rövidítések

AkÉrt, 1946 = *Akadémiai Értesítő* LIV. 478.

BFL = Budapest Főváros Levéltára

MTA KIK KRKGY = Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye

PMKL = Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára

Források

Kornis Gyula (1928): *Kultúra és politika*. Franklin Társulat, Budapest.

Kornis Gyula (1934): *A kultúra válsága*. Franklin Társulat, Budapest.

Kornis Gyula (1943): Az akadémiák és a tudomány nemzetközi szervezése. *Akadémiai Értesítő* LIII. 297–311.

Mátrai Sándor (1945): A népiügyszég feltűnő kiállása Kornis Gyula mellett. *Demokrácia* 1945. aug. 19. 3.

MTA Tagajánlások (1926): *MTA Tagajánlások 1925-ben*. Kézirat gyanánt. MTA, Budapest.

Felhasznált irodalom

Dévényi Anna (2020): A parlament és elnökei a Horthy-korszakban (1920–1945). In: Gödölle Mátyás (szerk.): *A magyar Országgyűlés képviselőházi elnökeinek arcképcsarnoka*. Országház Kiadó, Budapest. 149–199.

Gellért Ádám (2016): A népbírói jog hálójában. Perújítási eljárás Hóman Bálint ügyében. *MTA LAW Working Papers* 5.

Gyarmati György (2015): Tevéleges és mulasztásos embertelenség. Hol kezdődnek, milyenek, és meddig tartanak a világháborús hétköznapiak? In: Gyarmati György és Pihurik Judit (szerk.): *Háborús hétköznapiak hadszíntéren, hátszágban 1939–1945*. Magyar Történelmi Társulat – Kronosz Kiadó – ÁBTL, Budapest – Pécs. 13–36.

Hunyady György (2016): Kornis Gyula, egy ideális idealista. In: Papp Gábor (szerk.): *Konzervatív gondolkodók a két világháború között*. Kossuth Kiadó, Budapest. 27–68.

N. Szabó József (1999): Tisztogatások a magyar felsőoktatásban (1945–1946). *Magyar Tudomány* 44(8), 977–989.

Pach Zsigmond Pál (szerk.) (1975): *A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Papp Gyula (2009): Az igazoló eljárások és a háborús bűnök megtorlása 1945 után Magyarországon. *Aetas* 24(2), 162–179.

Péteri György (1989): Születésnap ajándék Sztálinnak. Vázlat a Magyar Tudományos Akadémia államosításának történetéhez 1945–49. *Századvég* 1(1–2), 18–35.

Pótó János (1994): Harmadik nekifutásra. A Magyar Tudományos Akadémia „átszervezése”, 1948–1949. *Történelmi Szemle* 36(1–2), 79–110.

Püski Levente (2016): *A Horthy-korszak szürke eminenciása. Károlyi Gyula (1871–1947)*. Kronosz Kiadó, Pécs–Budapest.

Somos Róbert (2003): Filozófia és politika Kornis Gyula munkásságában. *Valóság* 46(2), 63–78.

Somos Róbert (2019): *Kornis Gyula, a filozófus és politikus*. Kairosz Kiadó, Budapest.

Ujváry Gábor (2014): „Egy európai formátumú államférfi.” Klebelsberg Kuno. Kronosz Kiadó, Pécs.

Ujváry Gábor (2018): Kornis Gyula és Moór Gyula a Magyar Tudományos Akadémia élén. *Rubicon* 29(2), 46–51.

Ujváry Gábor (2023): Kornis Gyula és Moór Gyula. In: Szilágyi Adrienn (szerk.): *A Magyar Tudományos Akadémia elnökei és főtitkárai*. Magyar Tudományos Akadémia – HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest. 111–121.

Ujváry Gábor (2024): „Számolni akarunk a haladó korról és számolni akarunk a szülők egy igen számottevő részének óhajaival”. Klebelsberg Kuno és a középiskolák átalakításának háttere. *Pedagógiatörténeti Szemle* 6(2), 7–23. <https://doi.org/10.22309/PTSZEMLE.2024.2.3>

Vizi E. Szilveszter (1994): Az „Orsós-ügy” avagy a tudós felelőssége. *Magyar Tudomány* 101(3), 326–334.

Zinner Tibor (1985): Háborús bűnösök pereit. Internálások, kitelepítések és igazoló eljárások 1945–1949. *Történelmi Szemle* 28(1), 118–140.

Szent-Györgyi Albert az egyetem nevelő szerepéről

PUKÁNSZKY Béla

DSc, egyetemi tanár | Eszterházy Károly Katolikus Egyetem

MTMT: 10001425 | ORCID 0000-0002-7662-1044
bela@pukanszky.hu

KEYWORDS

- university history
- Albert Szent-Györgyi
- history of pedagogical concepts

KULCSSZAVAK

- egyetem történet
- Szent-Györgyi Albert
- pedagógiai koncepciók története

ABSTRACT

Albert Szent-Györgyi on the educational role of universities | Albert Szent-Györgyi's thoughts on school, university, education, and upbringing occupied a special place in the history of pedagogical ideas in the middle third of the 20th century. The Nobel Prize-winning scientist expressed his opinion on this subject on several occasions with great persuasiveness. While discussing pedagogical topics, he strongly criticized the educational and teaching practices of his own time, as well as the world of public education and universities. According to sources, Albert Szent-Györgyi's ideas on pedagogical topics were organized into a concept over the years in terms of individual thought motifs. This concept has both unchanging and changing elements. It is particularly instructive and interesting from a pedagogical history perspective to reconstruct and interpret the process by which his concept of the main task of the university changed between 1930 and 1941.

ABSZTRAKT

Szent-Györgyi Albert iskoláról, egyetemről, oktatásról és nevelésről megfogalmazott gondolatai különleges helyet foglaltak el a 20. század középső harmadának pedagógiai esztétörténetében. A Nobel-díjas tudós több ízben, igen nagy meggyőző erővel fejtette ki véleményét a témáról. A pedagógiai témák taglalása közben erőteljes kritikával illette saját korának nevelési és oktatási gyakorlatát, a közoktatás és az egyetem világát. A források tanúsága szerint Szent-Györgyi Albert pedagógiai témakörben kifejtett elképzelései az egyes gondolat-motívumok tekintetében koncepcióvá szerveződtek az évek folyamán. Ennek a koncepciónak vannak változatlan és vannak átalakuló elemei. Különösen tanulságos és pedagógia történeti szempontból érdekes annak a folyamatnak a rekonstruálása és értelmezése, amelyben az egyetem fő feladatáról alkotott koncepciója alakult át 1930 és 1941 között.

Előzmények: a „pedagógiai század”

A „hosszú” 18. század során átalakuló európai társadalmak közgondolkodásában a nevelés, a pedagógia kérdései egyre inkább a figyelem középpontjába kerülnek. A nevelés erőteljes tematizálódása a 18. századi társadalmi diskurzusokban nemcsak az individuális, gyermekközpontú koncepciók kialakulásának kedvezett. A pedagógiai esszék jelentős része a felnőttek társadalmának gyerekekkel, azok viselkedésével szemben támasztott igényeiről szólt és nem a gyerekek szükségleteiről.

A szigorú és következetes irányításon alapuló nevelés stílusa nyomta rá bélyegét az európai országokban fokozatosan kiépülő és tömegessé váló közoktatási intézményrendszerekben folyó nevelésre-oktatásra is. A felvilágosult abszolutista államberendezkedésű országok iskolái a tudást a társadalmi státusz függvényében porciózták ki a tanulóknak. A fő szempont a „nagy egész” érdekében kifejtett hasznos tevékenységre nevelés volt. A hasznosság elv érvényre juttatása az iskolaügy irányításának központosítása révén volt kivitelezhető. A centralizálás a központilag előírt tantervekben is testet öltött, amelyek a tudatosan kiszemelt és megszűrt művelődési anyag és módszerek révén egységes mederbe terelt neveléssel végső soron a tömegek forradalmi hevületét is le kívánták csendesíteni. A felvilágosult abszolutista központi hatalom a „közjó” érdekében

mindenkit a maga társadalomban betöltött szerepének, helyének, rangjának megfelelően kívánt „állapotbeli-nevelésben” (Standeserziehung) részesíteni.

Német orvosok iskolakritikája a 19. században

A nevelés szükségességéről, szinte korlátlan emberformáló és társadalmi rendszert stabilizáló erejéről folyó diskurzus a 19. századi pedagógiai publicisztikában tovább folytatódott. Az időközben kialakuló és Európa-szerte rendszerbe szerveződő elemi és középfokú oktatási rendszer megerősödése és intézményesülése nem ment zökkenők nélkül. Hamarosan kiütköznek a rendszer hibái is, amelyek közül az egyik legnagyobb visszhangot kiváltó jelenség a középiskolai tanulók túlterhelése volt.

Kevésbé tudott tény, hogy ebben a diszkusszióban a német orvosok is részt vettek. Német földön már 1836-ban megjelent egy cikk egy korabeli újságban, a *Medizinische Zeitung* című lapban. Karl Ignatz Lorinser orvos „Az iskolai egészségvédelemről” [Zum Schutz der Gesundheit in den Schulen] című tanulmányában a gimnazisták túlterhelésére figyelmeztet (Plake, 1991. 149). Véleménye szerint a lélek nyugtalansága, fokozott igénybevétele az idegrendszer tömegének megnagyobbodásához vezetett a generációk során. Ezt a helyzetet az iskola csak rontotta. A tantárgyak és a házi feladatok tömege gátolják a természetes testi fejlődést. „A legszorgalmasabbak a leginkább esendőek, leginkább betegségekre hajlamosak” – írja Lorinser már 1836-ban (Közli: Plake, 1991. 150).

A tanulmány a porosz király kezébe került, aki utasította miniszterét egy tananyagcsökkentéssel kapcsolatos tervet kidolgozására. Ebben a gimnáziumok heti óraszámának felső határát 32 órában szabták meg, s előírták az óráközi szünetek időtartamát is. Szóba került a testnevelés iskolai tanításának bevezetése is, ám erre akkor még nem került sor. Mindenesetre javasolták, hogy a tanulók arra alkalmas tanárok vezetésével – tanítás után – önkéntes sportfoglalkozásokon vegyenek részt (Manoff, 1899).

Egy bresloui orvos, Hermann Cohn kutatásokat végzett, melyek nyomán 1867-ben azt állította, hogy a fiatalok megnövekedett szellemi igénybevétele, a megnövekedett „teljesítményelvárás” rövidlátáshoz vezet. A 19. század hetvenes éveiben publikációk egész sora jelent meg erről, és konferenciákat szerveztek az iskolai túlterhelés témakörében. A szakértők ekkorra már egyetértettek abban, hogy a túlterhelés nem csak a tanórákra korlátozódik. Csökkenteni kell a házi feladatok mennyiségét is úgy, hogy a velük való foglalkozás – a gimnáziumok alsó osztályaiban – ne vegyen igénybe többet napi két óránál. Időközben már orvosok egész sora nyilatkozott egyre kritikusabb hangvételben a gyerekek túlzott iskolai igénybevételéről (Plake, 1991. 151–153).

A század végén a diákok körében elharapódzó öngyilkossági sorozatot is a túlterhelés számlájára írták. A vita egyre jobban kiéleződött, az ellentábor sem várattott sokáig magára. Egy magát meg nem nevező badeni pedagógus nehezményezte, hogy a politikusok az iskola ügyében inkább az orvosokra hallgatnak, mint a filológusokra, a klasszikus nyelvek tanáira. Így az a látszatot keltik, hogy végső soron „minden iskolai tanóra káros lehet az egészségre”. Pedig a nevelés egyik célja éppen az erőfeszítésre való képesség kell, hogy legyen. A túl sok kellemes foglalatosság ártalmas, a 14-16 éves fiatalságnak éppen a szigorú nevelésre van szüksége, mivel amúgy is a lelki erők pazarlása jellemzi ezt a korosztályt (Wendt, 1883).

A század nyolcvanas éveiben Németország egyre több városában alakultak iskolai reformokat sürgető egyesületek. Poroszországban 22.000 aláírást gyűjtöttek a túlterhelés ellenzői, akik a probléma megoldását a klasszikus stúdiumok óraszámának csökkentésében látták. 1890-ben II. Vilmos császár is állást foglalt a kérdésben: egy nevelésügyi konferencia megnyitása alkalmával az ifjúságra nehezedő túlterhelést a túlfeszített íjhoz hasonlította. Szükségesnek tartotta a tananyag jelentős csökkentését. A császári óhajt tett követte: a német gimnáziumok reformja során az 1892-ben életbe lépő tantervben már 16 órával csökkentették a heti óraszámot, jelentősen mérsékeltek a latin és görög tantárgy anyagát, valamint az érettségi vizsgák követelményeit.

A Kolozsvárról áttelepített egyetem első szegedi évei

A 20. század húszas–harmincas éveiben a Kolozsvárról 1921-ben „ideiglenesen” Szegedre telepített egyetem helyzete fokozatosan konszolidálódott. A meginduló fejlődés nagymértékben volt köszönhető Klebelsberg Kunó kultuszminiszter támogatásának. Ennek a fellendülésnek látványos jelei az egyetemi építkezések, amelyek kiváló építészek tervei alapján valósultak meg. Először, 1924 és 1929 között a Tisza-parti klinikák épültek fel, amelyeknek tervezője Korb Flóris volt. Ezt követően, 1929 és 1930 között születtek meg a Rerrich Béla műépítész elképzeléseit megvalósító Dóm téri természettudományi kutatóintézetek.

Az infrastruktúra fejlesztésével párhuzamosan nagyarányú szervezeti fejlesztés is lezajlott a szegedi felsőoktatás történetében akkor, amikor Klebelsberg Kunó kultuszminiszter 1928-ban Szegeden szervezte újjá a fővárosból ide telepített polgári iskolai tanárképző főiskolát. A polgári iskola a 10–14 éves korosztály számára jól hasznosítható, gyakorlatias műveltséget nyújtó középfokú iskola volt, amely számára ettől fogva férfi tanárokat csak Szegeden, tanárnőket pedig itt és két felekezeti intézetben képeztek. A főiskola ennek következtében hamarosan a magyar felsőoktatás egyik legjelentősebb országos beiskolázási rádiuszú tanárképző intézménye lett, amely az egyetemmel kooperálva valósította meg a tanárképzést.

Klebelsberg az új intézmény és a vele szerves kapcsolatban álló gyakorló polgári iskola Szegedre telepítésével több célt kívánt megvalósítani. Egyrészt új alapokra helyezte a tanárképzést, másrészt a szegedi egyetemet is segítette a két intézmény közötti együttműködés koncepciójának megteremtésével és gyakorlati kivitelezésének szorgalmazásával.

A gazdasági válság hatása az egyetemet sem kímélte. Hatása azon is érzékelhető, hogy a tanszékek és a „segédtanerők” (tanársegédek) száma a harmincas évek elejétől csökkent. Ez utóbbiak létszáma 1921-ben 103 volt, 1931-re 177-re növekedett (közülük 59 nem kapott díjazást), majd a válság hatására 1934-ben már csak 98 fizetésben részesülő tanársegéd működött az egyetemen (Vitéz Nagy, 1941).

Szent-Györgyi Albert pedagógiai nézeteinek alakulása

Szent-Györgyi Albert Nobel-díjas biokémikus azok közé a professzorok közé tartozott, akiket az egyetemi és a társadalmi közélet iránti folyamatos és felfokozott intenzitású érdeklődés jellemezett. Szorosan vett természettudományos kutatási témái mellett szüntelenül foglalkozott a filozófia, a társadalomtudományok és művészetek elméleti és gyakorlati kérdései is.¹

Fordulatokban bővelkedő életrajza arról árulkodik, hogy hazaszeretetét élete végéig megőrző világpolgár volt, aki élt a világ számos országában, de hazatért, ha meggyőződött arról, hogy itthon van rá szükség. A húszas-harmincas években kutatóként több-kevesebb időt töltött Prágában, Berlinben, Leidenben, Groningenben és Cambridge-ben, de Klebelsberg Kunó korabeli vallás- és közoktatási miniszter hívó szavának engedve 1929-ben hazalátogatott, majd 1931-ben feleségével hazaköltözött, és Szegeden telepedett le. A nevelés és az egyetem kapcsolatának kérdéskörével legintenzívebben már itt, szegedi egyetemi professzorsága idején (1931–1945) foglalkozott.

Beszéd az Országos Testnevelési Tanács kongresszusán (1930)

Az Angliából hazatérő Szent-Györgyinek a vizsgált időszakba tartozó első beszéde 1930 novemberében hangzott el az Országos Testnevelési Tanács kongresszusán. Felszólalását drámai képpel nyitja:

„Hazánk ma legválságosabb óráit éli, melyekben szüksége van fiainak minden szikrányi képességére, ha nem akarja, hogy neve az élők sorából kitöröltsék. Ez a súlyos próbáltatás iskolarendszerünk elé is egészen új célokat, új követelményeket állít. Az iskola mint az ifjúság, a jövő építője és formálója döntően szól bele a nemzeti létért való küzdelmünk kimenetelébe.” (Szent-Györgyi, 1930.) A válságos időkben tehát az iskola az, amittől az ifjúság helyes nevelése révén a boldogabb jövőt várhatnánk. Az iskolarendszer azonban maga válságban van, „nem felel meg az idők új és súlyos követelményeinek”.

Az ideális iskola hivatását Szent-Györgyi nem a közoktatás iskolatípusain keresztül, hanem az egyetemre vonatkoztatva vizsgálja. Arra a kérdésre, hogy mi az egyetem célja, szemléletes párhuzamot von a két leghíresebb angol magánegyetem, Oxford és Cambridge, valamint a korabeli európai egyetemek között. Az európaiakkal kezdi:

„Az egyetem, mint minden iskola, tanítványaival két dolgot tehet: taníthatja és nevelheti őket. Az európai kontinensen a legtöbb egyetemnek az a felfogása, hogy ő nem nevelő, hanem tisztán tanító intézmény, szakiskola.”²

Szent-Györgyi Albert a kontinentális európai modellel az angol mintát állítja szembe. Oxford és Cambridge falai között kis számban képeznek ugyan kiváló kutatókat, de a fő szerep ott mégis a nevelésé: *„Itt nem jogászokat, kémikusokat vagy doktorokat, hanem elsősorban embereket*

¹ Köztudomású például, hogy szegedi rektorsága idején, 1941 elején az ő támogatásával jött létre a szegedi egyetemisták híres Hamlet-előadása az ígéretes, de fiatalon elhunyt tehetség, Horváth István rendezésében.

² Meg kell jegyeznünk, hogy a szegedi tudós e ponton kissé nagyvonalúan kezeli a történeti egyetem típusokat. Az újkori európai egyetem legjelentősebb archetípusa ugyanis a 18. század végétől kezdve lezajló filozófiai diskurzus eredményeként létrejövő neohumanista műveltségeszményre épül, amelynek legfőbb képviselője Wilhelm von Humboldt (1767–1835). Az ő felfogása szerint az egyetem működését meghatározó alapvető eszme a kutatás és a tanítás egysége, valamint az emberformálás, az emberi tartalmak kiteljesítése a „Bildung” (jellemformáló művelődés) révén. Ezzel párhuzamosan, ezt ellenpontozva alakult ki az a francia koncepció, amely az egyetem szakképző („szakiskola”) funkcióját hangsúlyozza.

nevelnek” – foglalja össze a lényegét. Az angol modell lényegének érzékeltetése érdekében egy személyes történetet mesél el, találkozását egy cambridge-i hallgatóval:

„Először jutottam közelebb a rejtély nyitjához, mikor egyszer egy diákot délután a lakásán próbáltam felkeresni. Mikor becsöngettem délután a diák lakásán, az ajtónyitó csodálkozott tudatlanságomon, mellyel a diákot délután otthon és nem a sportpályán keresem. Beültem a diák szobájába, hogy ott megvárjam. Ebben a szobában feltűnt, hogy ott minden volt: evező, hockey bot, golfütő, criket bot stb. Csak egy dolog nem volt: tankönyv. Mikor hosszú várakozás után a diák végre hazatért, kimelegetve, kipirulva a sporttól, s én az illő bemutatkozás után megkérdeztem, hogy mivel foglalkozik ő itt Cambridge-ben, a válasz az volt, hogy: »Evezek«. Csodálkozott, mikor azt mondtam, hogy: »Nem úgy értem, hanem azt szeretném tudni, hogy mit hallgat?« Rövid gondolkodás után megmondotta, hogy tantárgya filozófia és pszichológia. Mikor megkérdeztem, hogy minek készül, azt felelte, hogy kimegy kereskedőnek Indiába.”

A hazai iskolarendszer problémái nem az egyetemen, hanem a középiskolában kezdődnek. Ez az intézmény abban látja fő feladatát, hogy *„a hallgatóinak fejébe 100 vagy 200 kilónyi könyv tartalmát átpréselje, azután ismét szabadlábba helyezvén őket”*. Ez a lélektelen sulykolás megöli a gyermeket. Az egyetemre kerülő fiatalból már

„12 évi magolás és drukkolás kivert, kigyilkolt minden eredetiséget, minden érdeklődést, azt már semmi más nem érdekli, minthogy hányadik lap aljától hányadik lap tetejéig kell a leckét megtanulni, hogy a vizsgán átcúszhasson, és egyetlen vágya és reménye az, hogy megszerezvén a diplomát valami álláshoz jusson és ilyen módon a saját életének a terhet és nyűgét az állam nyakába varrja. Ma nálunk minden hatéves gyermekkel az történik, ami szokott történni egy apagyilkossal, hogy elítélik 12 évi szabadságvesztésre és szigorított kényszer-munkára. Az iskolában a gyermeki lélek minden erénye, a pajkosság, a vidámság, az elevenesség bűn. A gyermeki lélek tudásra való szomját magolással és fenyegetéssel, élettelen tanítással elégítik ki. És mikor 12 év után ilyen előkészítéssel a serdülő ifjút hozzánk küldik az egyetemre, mi azután tanítjuk, tanítjuk, tanítjuk és tanítjuk őket. És amikor azután további öt év alatt végleg megfosztottuk őket a szabad cselekvés és gondolkodás minden képességétől, akkor hirtelen kilökjük őket az életbe, és még a végén azon csodálkozunk, hogy ott nem tudnak a saját lábukon megállni, és hogy ez a szegény ország nem tud a maga nyomorúságából kivergődni.” És mit tanulnak a fiatalok a középiskolában? Szinte semmit – mondja Szent-Györgyi Albert. „...a középiskolából kikerült ifjúság a természethez vagy természettudományhoz; nem ért, modern nyelvet úgy, hogy egy egyszerű levelet képesek lenne megfogalmazni, vagy egy idegennel beszélni, nem tud.”

A túlméretezett középiskolai tananyag, a házi feladatok kontrollálatlan tömege és a testmozgás hiánya az ifjúság szellemi túlterheléséhez vezet – ez a kritika nem előzmény nélkül való. Szent-Györgyi Albert 1930-ban az egyetemi túlterhelés megoldását keresi:

„Itt az egyetemen az első lépésnek a tanórák drasztikus redukciójának kell lennie, amely déli egy óra után megtilt minden előadást és lehetővé teszi, hogy minden diák legalább minden második délutánját a sportnak szentelhesse.” (Szent-Györgyi, 1930.)

Természettudományi képzés és laboratóriumi munka az egyetemi oktatásban (1936)

Az írás tartalma gyökeres paradigmaváltást jelez. Az évtized elején Szent-Györgyi még az angol nevelő-egyetem modelljét állította példaként, és az egyoldalú szellemi túlterhelés ellen emelt szót. Most viszont már egy kiegyensúlyozott, hármas funkcióról ír, amelyben a tudományok művelése és oktatása mellett helyet kell kapnia az életpályára felkészítő szakképzésnek is. Az egyetemi szakképző funkció felerősödését a tudós azzal indokolja, hogy 19. század végétől kezdve a természettudomány

megváltoztatta az emberiség jelentős részének életmódját, új formákat adva, óriási iparágakat teremtve:

„Ez az új helyzet új feladatokat ró az egyetemre, amelynek szervezete és egész berendezkedése az újkort megelőző időkből származik. Míg azelőtt az egyetemeket s azoknak professzorait a tudni vágyóknak csak kis serege leginkább magáért a tudásért kereste fel, addig ma az egyetem az ifjúság nagy tömegének nyitja meg kapuit, s ennek az ifjúságnak legnagyobb része többé nem a tudományt, hanem szakképzettséget keres, hogy szakképzettségével kenyerét megkereshesse és az életnek hasznos munkása lehessen.” (Szent-Györgyi, 1936.)

Az egyetemnek ezért most már az életre felkészítő szakiskola szerepét is be kell töltenie. Az ifjúságnak ugyanis *„joga van tőlünk azt a tanítást megkövetelni, amelyre őket felvettük, melyért ők a leckeért megfizették.”* *„Nekünk pedig kötelességünk ezt a tanítást megadni.”* De ki nyújtsa a diákságnak ezt a szakmai képzést? Az egyetemi tanár

„méltó felháborodással utasítja vissza a gondolatot, hogy ő órák hosszat álljon naponta az előadóasztal mellett, hogy az elemi anyagot a különböző szakmák szempontjából újra és újra előadja ahelyett, hogy tudományát művelné és tanítaná.”

A szakoktatás igényeit kielégítő kurzusok tartása a tansegédszemélyzet dolga lenne, amelynek létszáma és minősége sürgős fejlesztésre szorul.

A tanulmányban Szent-Györgyi Albert még három olyan témát érint, amelyek vezérmotívumai az egyetem szerepéről megfogalmazott korábbi és későbbi gondolatainak. Az egyiket már láttuk az előbb: ez a szellemi túlterhelés kritikája. 1936-ban tovább fejtegeti az 1930-ban elkezdett témát: Az egyetemen az ifjúságnak nem azt tanítják, amire szüksége lenne, hanem a tudományosságra való hivatkozással rájuk sok terhet raknak rájuk. Az eredmény pedig lesújtó: egy *„görnyedt hátú féltudós, aki az életre alkalmatlan”*.

A következő téma a könyv félreértett szerepe:

„Egy, az egész magyar tanítást átítató tévhit, hogy a könyv arra való, hogy megtanuljunk. Ez alapjában téves. Ha az adatokat a fejünkben tartjuk, úgy minek a könyv? (...) Amit meg kell tanulnunk, az éppen az, ami nincs a könyvben: a nagyobb benső összefüggéseket meglátni, megérteni, s a könyvet magát helyesen használni.”

A fej a gondolkodásra való, nem az adatok sokaságának tárolására – ez a motívum Szent-Györgyi későbbi írásaiban is felbukkan.

A harmadik téma a jó tanítás. Ennek fő ismérve a tanítványok egyéniségének figyelembevétele:

„A tanításnak le kell szállnia a katedráról és tudomásul kell vennie, hogy nem csak agyvelőkkel, hanem fiatal emberekkel van dolga. Különösen a természettudományok terén kell ezt szem előtt tartanunk, ahol az önálló szemlélődés s gondolkodás taníthat csak meg az ismertet megérteni, s az ismeretlent meghódítani.”

Rektori székfoglaló (1940)

A második bécsi döntés nyomán 1940-ben az ideiglenesen Szegeden elhelyezett Ferenc József Tudományegyetem visszatért ősi székhelyére, Kolozsvárra. Az 1940/41-es tanévben – a rendkívül nehéz körülmények ellenére öt karon kezdődött el a munka. Ezek a következők voltak: 1. jog- és

államtudományi kar, 2. orvostudományi kar, 3. bölcsészet-, nyelv- és történettudományi kar, 4. matematikai és természettudományi kar és 5. közgazdaságtudományi kar. A menekült egyetemet hazatelepítő 1940. évi XVIII. törvénycikk Szeged számára kárpótlásul egy új egyetem alapításáról is rendelkezett. Az új Magyar Királyi Horthy Miklós Tudományegyetemen a következő négy kar létesítéséről rendelkezett a törvény: 1. jog- és államtudományi kar, 2. orvostudományi kar, 3. bölcsészet-, nyelv- és történettudományi kar, 4. matematikai és természettudományi kar. A professzorok egy része Kolozsvárra költözött, mások Szegeden maradtak, és az új egyetem tanári gárdájának törzsét képezték. Az utóbbiak közé tartozott Szent-Györgyi Albert is.

A negyvenes évek elején egyetem első számú vezetői még évente váltották egymást a rektori székekben. Hivatalukba való beiktatásuk után székfoglalóval köszöntötték az egyetem polgárait. Ezek a később nyomtatásban is megjelentetett beszédekben az újonnan beiktatott rektorok többnyire saját egyetempolitikai elképzeléseiket vázolták fel.

Szent-Györgyi Albert az 1940/41-es tanévben volt a szegedi Horthy Miklós Tudományegyetem rektora. Székfoglalója tartalmát tekintve abba a sorozatba illeszkedik, amely egy évtizeddel korábban kezdődött, és amelyben szerző a közoktatás és az egyetem kritikájából kiindulva fogalmazza meg a felfogása szerint ideális egyetem fő feladatait.

Figyelemre méltó, ahogyan ezeknek a teendőknél a definiálása változik az egyes publikációkban. A rektori beköszöntő beszédben Szent-Györgyi már az egyetem négy feladatáról beszél: Az egyetem

„legősibb hivatása gyűjteni, terjeszteni, és gyarapítani az emberi tudást. Második feladata kis számban nevelni a jövőnek tudósokat, akik majdan ezt a hivatást tőlünk átveszik. Újabb eredetű, de nem kevésbé magasztos az egyetemnek harmadik hivatása, nevelni a haza számára polgárokat, akik el vannak látva a szellem fegyverével.” Negyedik különleges hivatása, pedig *„hogy a nagy magyar Alföldnek központja legyen”.* (Szent-Györgyi, 1940.)

Az első három feladatkör – mint láttuk – az e tárgyban írt korábbi műveiben is megjelenik, de az utolsó már egy új elem a rendszerben (Ezt az „Alföld-központ”-ra vonatkozó elképzelést olvasva adódik egy gondolattársítás. A magyar iskolák történetéből jól ismerjük az alapfokú képzéstől az akadémiáig felmenő lineáris képzést nyújtó protestáns kollégiumok sajátos tudáskoncentráltó és közvetítő szerepét. Ezek az iskolák – mai kifejezéssel élve – „regionális tudásközpontként” is működtek. Két szempontból is. Egyfelől tehetséges, de szegény sorból származó kisdíjakokat fogadtak be falaik közé, akik az anyakollégiumban váltak értelmiségi szakemberekké. Ez a tehetség-gondozás egy korai példája volt a magyar iskolatörténetben. Másfelől az is évszázados gyakorlat volt, hogy az anyakollégium huszon-egynéhány éves nagydiákokat küldött egy-két évre tanítónak a közelebbi vagy távolabbi városok és falvak iskoláiba. Ezek a „tógás” diák-tanárok pedig élő közvetítő kapocsként közvetítették a magukkal a kollégiumban elsajátított tudást, és átadták azt a gondjaikra bízott kisdíjakoknak.).

Újra felvetődik az ősi dilemma: tudósképző legyen az egyetem, vagy pedig a „közéleti hivatásra” felkészítve nyújtson szakképesítést? Szent-Györgyi Albert ez utóbbi feladatot itt már nagyobb figyelemben részesíti, mint korábban. Azzal érvel, hogy az egyetem megnyitotta a kapuit az ifjúság tömegei előtt, akik nem tudósok, hanem „a közélet hasznos polgárai” akarnak lenni.

A szakképesítést is nyújtó egyetem azonban nem egyenlő a szakiskolával. Az egyetemnek nevelnie is kell a hallgatóit: „jellem- és szellemi tulajdonságok” egész sorát elvárva tőlük, amelyek

között szerepel az alkotás- és cselekvésvágy, a felelősségérzés, a tettekésség, a józan és gyors ítélőképesség, a becsületesség, az érdeklődés és az önzetlenség. Mindemellett az egyetemnek az egészséges életmódra is nevelnie kell. Ahogyan a frissen beiktatott rektor fogalmaz beszéde végén:

„... a hivatás betöltéséhez még egészség is kell, s így az egyetemi polgárt széles vállúnak, egyenes hátúnak, pozsgás képűnek is szeretném látni, amiről szintén egyetemünknek kell gondoskodnia.” (Szent-Györgyi, 1970. 123.)

Előadás a hibás és a helyes pedagógiáról (1941)

Az egyetempedagógiával kapcsolatos publikációk sorát a vizsgált időszakban ismét egy előadás zárja, amelyet Szent-Györgyi Albert a Szegedi Egyetembarátok Egyesületének közönsége előtt mondott, és amelynek szövegét a *Magyar Nemzet* című lap közölte 1941. február 28-án. Szent-Györgyi ebben az előadásában már expressis verbis úgy fogalmaz, hogy az egyetem legfőbb célja a szakemberképzés:

„Az egyetem legfőbb célja nem az, hogy tudósokat neveljen, hanem főleg az, hogy a fiatalságot előkészítse a közéleti pályára. Az egyetem az őt fenntartó nemzettel szemben új, nagy felelősséggel tartozik. Gondoskodni kell arról, hogy az ifjúság ideseregülő tömegei itt az élet és a nemzet hasznos egyedeivé, polgáraivá növekedhessenek.” (Szent-Györgyi, 1941.)

Mielőtt azonban azt a következtetést vonnánk le, hogy a tudós ebben a beszédében már csak a „földhözragadt” utilitarizmus emeli piedesztálra, érdemes tovább olvasnunk:

„Az iskolának célja nem elvont pedagógiai eszmék szolgálata, hanem hasznos, boldog, egészséges honpolgárok nevelése. [...] A szaktudás elsajátíttatása nem elégséges, mert jellembeli, erkölcsi, értelmi és testi sajátosságoknak bizonyos sorozata nélkül a szaktudás magában értéktelen, sokszor meg egyenesen ártalmas.”

A hasznosság-elv tehát kiegészül itt a közösségbe tagolódó egyén boldogságára való törekvéssel, ami a társadalmi életben való boldogulás nélkül nehezen képzelhető el.

Szent-Györgyi Albert gondolatait az élő beszéd sajátosságaihoz igazodva és a retorikai hatáskeltés eszközeivel felékesítve tudta átadni közönségének. Ez a képessége főleg akkor válik szembetűnővé, amikor vitriolos kritikában részesíti a korabeli iskolaügyet. A következő idézet is ezt illusztrálja:

„Elnézem a mi kis 12 éves cserkészünket. Ennyi talpraesettséget, kedvességet, önzetlenséget, életerőt alig találni másutt. Ez nem az ifjúság könnyű lelkendezése, itt még zavartalanul buzog a mi nemzeti erőnk forrása. És mi lesz ezekből az értékekből? Hol sikkadnak el? A középiskolából kikerülő fiatalember látszólag már fáradt, fásult, a 25 éves pedig, aki az életbe lép, már csak valami nyugdíjas állásról álmodozik, ahol semmiféle felelősség nem súlyosodik a vállaira. Itt a nevelésben, az oktatásban, a tanításban kell valami alapvető hibának lennie, amely a 10 és 20 év között kitapossa a lélekből a legdrágább tulajdonait, amelyekre legelsősorban lenne szükség az építőmunkában. Nagy tömeg felesleges tudás ballasztjával kerülnek a mi fiaink az egyetemre.” Figyelemre méltó értékelés...

Szent-Györgyi Albert egyetempedagógiájának summája

Szent-Györgyi Albert egyetempedagógiai tárgykörben közzétett publikációban jól látható módon jelennek meg a változó az állandó gondolati elemek. Három témakör különíthető el e tekintetben:

1. Érzékelhető, hogy az egyetem feladataira vonatkozó nézetei átformálódtak az 1930-tól 1941-ig terjedő időszakban. A kutató, tudóst-képző és szakembert formáló feladatok szerepéről való gondolkodásmódja változott: a hangsúlyok a gyakorlati szakemberképzésre tevődtek át az évtized végére.
2. Az egyetem jellemnevelő, embert-formáló hangsúlyos feladatáról kifejtett meggyőződése viszont nem változott, és ezzel a markáns felfogásmódjával egy fontos irányzatot hozott létre az egyetem szerepéről való gondolkodás hazai történetében.
3. Folyamatosan jelenlévő, de egyre kritikusabb attitűddel kifejtett témája ezeknek a publikációknak az iskolakritika, amely nemcsak a középszintű iskolákat, hanem az egyetemet is érinti.

Mint már említettük, Szent-Györgyi Albert pedagógiai gondolatait nem a neveléstudomány „hivatásos” képviselőjeként, nem pedagógiai szakíróként fejtette ki, hanem a társadalmi élet számos kérdése iránt fokozottan érdeklődő tudósként, az egyetem sorsa iránt felelősséget érző egyetemi polgárként. Felfogásának alakulására hatással volt az a szellemi közeg, amelyben nevelői elképzeléseit megfogalmazta. E témakörben publikált beszédeiben és írásaiban azonban egy olyan sajátosan új tartalom is megjelenik, amely egyedivé és a mai olvasó számára is tanulságossá teszi az ő pedagógiáját. Ez a motívum az emberi teljességre való nevelés igénye, azaz a harmonikus személyiség nevelésének programja a felsőoktatás pedagógiájában is.

Források*

- Bisztray Gyula, Szabó T. Attila és Tamás Lajos (szerk.) (1941): *Az erdélyi egyetemi gondolat és a M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem története*. Budapest.
- Manoff, Wasil (1899): *Das Überbürdungsproblem in den höheren Schulen Deutschlands mit besonderer Berücksichtigung des preußischen Gymnasiums*. Dissertation, Jena.
- Négyszemközt (1941): Szent-Györgyi Albert professzorral. A Nobel-díjas tudós nyilatkozata a diákegység jelenéről és jövőjéről. *Magyar Nemzet* 4(47) 5, 1941. február 26.
- Szent-Györgyi Albert felszólalása 1930 novemberében az Országos Testnevelési Tanács kongresszusán. <http://www.bowen-gyor.hu/szuloknek/szent-gyorgyi-albert/>
- Szent-Györgyi Albert (1936): Természettudományi képzés és laboratóriumi munka az egyetemi oktatásban. In: Mártonffy Károly (szerk.): *Magyar Felsőoktatás. Az 1936. évi december hó 10-től december hó 16-ig tartott Országos Felsőoktatási Kongresszus munkálatai*. Bölcsészeti, Orvosi és Műszaki Szakosztályok, Budapest.
- Szent-Györgyi Albert (1940): Rektori székfoglaló 1940. In: Szent-Györgyi Albert: *Egy biológus gondolatai*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1970. 120–124.
- Szent-Györgyi Albert (1941): Előadás a hibás és a helyes pedagógiáról. *Magyar Nemzet* 4(49) 4., 1941. február 28.
- Szent-Györgyi Albert (1970): *Egy biológus gondolatai*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Szent-Györgyi Albert (1973): Észrevételek a nevelésről. In: Szent-Györgyi Albert: *Válogatott tanulmányok*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Szent-Györgyi Albert (1975): *Az élet jellege*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Szent-Györgyi Albert (1983): *Válogatott tanulmányok*. Gondolat, Budapest.
- Vitéz Nagy Iván (1941): A száműzetés évei Szegeden. 1920–1940. In: Bisztray Gyula, Szabó T. Attila és Tamás Lajos (szerk.): *Az erdélyi egyetemi gondolat és a M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem története*. Budapest.
- Wendt, Gustav (1883): *Die Gymnasien und die öffentliche Meinung*. Karlsruhe.

Felhasznált irodalom

- Kardos István (1975): Beszélgetés Szent-Györgyi Alberttel. In: Szent-Györgyi Albert: *Az élet jellege*. Magvető Kiadó, Budapest, 1975. 53–117.
- Marjanucz László, Antal Tamás és Vajda Tamás (szerk.) (2022): A szegedi tudományegyetem és elődei története. II. rész. *A kolozsvári egyetem története az alapítástól a szegedi újrakezdésig 1872–1921*. Szegedi Tudományegyetem, Szeged.
- Plake, Klaus (1991): *Reformpädagogik. Wissensoziologie eines Paradigmenwechsels*. Waxmann, Münster – New York.
- Pukánszky, Béla (2014): *The thoughts of Albert Szent-Györgyi on pedagogy*. In: *The intellectual heritage of Albert Szent-Györgyi*. Szegedi Egyetemi Tudástár 2. Szegedi Egyetemi Kiadó, Szeged. 153–169.
- Pukánszky Béla (2021): Német orvosok iskolakritikája és pedagógiai munkássága a 19. században. In: Karlovitz János Tibor (szerk.): *Pedagógiai tanulmányok a világjárvány idején*. International Research Institute, Komárno. 36–44.
- Tóth Tamás (2006): Az európai egyetem és a modern filozófiák. In: Tóth Tamás (szerk.): *Az európai egyetem funkcióváltozásai*. Felsőoktatás-történeti tanulmányok, Budapest.
- Vincze Gábor (2006): *A száműzött egyetem*. JATEPress, Szeged.

* A tanulmányban előforduló webes hivatkozások utolsó ellenőrzési dátuma: 2025. november 3.

BEYOND BORDERS: ACTORS AND CANONS OF PEDAGOGY*

Peregrinations of Transylvanian Students in the late Dual Monarchy A Case Study of Confessional Inequalities in Elite Training

Victor KARADY

HAS, DSc, scholarly advisor | John Wesley Theological College, Budapest

MTMT: 10038519 | karadyv2@gmail.com

KEYWORDS

- Dualism
- Transylvania
- academic peregrinations
- confessional connections
- educational inequalities
- elite training

KULCSSZAVAK

- dualizmus
- Erdély
- peregrináció
- felekezeti kapcsolatok
- iskolázási egyenlőtlenségek
- elitképzés

ABSTRACT

This study concerns the places and study tracks chosen by would-be members of educated elites from Transylvania for their higher studies in the pre-1918 decades, following their confessional standing. There is indeed a strong correlation, almost an overlap, between religious and ethnic status in Transylvania (except for Orthodox Romanians and the small Serbian minority on the one hand, Uniate Romanians and Ukrainians on the other hand, as the only relatively significant exceptions to this rule). This cursory investigation is a case study in the exploration of regional specificities together with confessional inequalities in higher education. Its main results cannot be mechanically extended over other regions and even less taken as a general insight into problems of unequal modernity according to cultural-confessional background. Still, whatever 'independent variables' may be hidden behind confessional differences (like social class stratification, property distribution, degrees of urbanization, promotion from outside and sponsorship of educational mobility etc.), the fairly systematic disparities observed above attest to the relevance and legitimacy of two kinds of interrogation, which have remained hitherto far often ignored in the literature of contemporary social history. First, confessions constitute, by themselves, and at least partially independent determinants of educational attainments, which deserve to be analysed in their own right. Second, the mere structure of the institutional market of advanced learning – notably its spatial arrangement as well as the religious affiliation of its institutions – is liable to modify, sometimes substantially, the educational chances, strategies (in particular study options) and achievements of candidates to academic entitlements.

ABSZTRAKT

Az erdélyi diákság külföldi egytemjárása a kettős monarchia utolsó évtizedeiben. Esettanulmány a felekezeti egyenlőtlenségekről | Az erdélyi művelt elit leendő tagjai által felsőoktatási tanulmányaik folytatására választott helyekkel és tanulmányi irányokkal foglalkozunk az 1918 előtti évtizedekben, felekezeti hovatartozásuk alapján. Erdélyben erős összefüggés, szinte átfedés van a vallási és etnikai státusz között (kivéve egyrészt az ortodox románokat és a kis szerb kisebbséget, másrészt az uniátus románokat és ukránokat, mint az egyetlen viszonylag jelentős kivételt e szabály alól). Az esettanulmány feltárta a regionális sajátosságokat és a felsőoktatásban tapasztalható felekezeti egyenlőtlenségeket. Fő eredményeink nem terjeszthetők ki automatikusan más régiókra, és még kevésbé tekinthetők általános betekintésnek a kulturális-felekezeti háttér szerinti egyenlőtlen modernitás problémáiba. Mégis, bármilyen „független változók” is rejtőznek a felekezeti különbségek mögött (mint a társadalmi osztályok szerinti rétegződés, a vagyonmegoszlás, az urbanizáció foka, az iskolázás külső, csoport-sajátosan célzott külső támogatása stb.), a megfigyelt egyenlőtlenségek kétféle vizsgálat relevanciáját és legitimitását bizonyítják, amelyeket a kortárs társadalomtörténeti irodalom eddig gyakran figyelmen kívül hagyott. Először is, a felekezetek önmagukban legalább részben független meghatározói az iskolai mobilitásnak, amelyet érdemes önállóan elemezni. Másodszor, a felsőfokú tanulmányok intézményes piacának pusztá szerkezete – térbeli elrendezése és esetleges felekezeti kapcsolathálója – néha jelentősen módosítja az igazolt tanulmányi jogosultságokra pályázók bekerülési esélyeit az elitképzésbe, iskolázási stratégiáit (így szakválasztási opcióit) és eredményeit.

- The History of Pedagogy Review (Pedagógiatörténeti Szemle) is committed to joining the international scientific discourse. Considering this, we are opening a new section in this issue: Beyond Borders: Actors and Canons of Pedagogy aims to be a forum for biographical sketches and interpretations of pedagogic oeuvre - beyond national and largeregional borders.

Preliminary remarks

This study concerns the places and study tracks chosen by would-be members of educated elites from Transylvania for their higher studies in the pre-1918 decades, following their confessional standing. Some initial specification of all meaningful terms of this statement must be made before starting our investigation.

'Students from Transylvania' refers to those candidates to university graduation born in the region, independently from their residence or places of secondary education – two other definitions of regional ties usually indicated in the files of academic institutions resorted to in this survey.

¹ The scope of places of learning is limited to the student population of the three universities proper in Hungary (Universities of Budapest and Kolozsvár/Cluj as well as the Polytechnical University in Budapest), but to all kinds of institutions of advanced learning in the Austrian part of the Dual Monarchy, Germany and Switzerland – the main targets of student peregrinations from Transylvania in the period under scrutiny.² Thus, the scope of our study excludes the ten odd Hungarian Law academies, vocational (agricultural, commercial, military) colleges and the schools of theology (the Roman Catholic Theological Faculty of the University of Budapest included). The information liable to be exploited here is simply not available for these non university type institutions, where the entitlements granted with the degrees were less large than in universities, the length of study usually shorter (except in Law academies after 1874 and in some theological seminaries³) and access conditions not always demanding the completion of secondary education with *matura*, unlike in universities since the 1849 imperial grounding law on education (*Organisationsentwurf* or *Entwurf*).

The chronological scope of the study is variably restricted to the two to five decades preceding 1918, since the relevant data sets at my disposal have been elaborated for unequal periods of time. Finally, the confessional focus applied here is meant explicitly to stand for the study of the impact of ethnicity. There is indeed a strong correlation, almost an overlap, between religious and ethnic status in Transylvania (except for Orthodox Romanians and the small Serbian minority on the one hand, Uniate Romanians and Ukrainians on the other hand, as the only relatively significant exceptions to this rule). If we had based the study on ethnic data, the differences between Slavs and Romanians among students would have made not much of an impact, since the numbers of students concerned were extremely small, while other relevant distinctions – very important in educated elite groups – as between Magyarized and non Magyarized Jews, Germans and others would have been lost.

¹ If not otherwise referred to, the sources of quantified data quoted hereafter have been computed from the prosopography of students abroad in the period 1850-1919, born in Hungary, and identified by members of the research team organized and directed by László Szögi during the last decades. See the collection of relevant publications: Magyarországi diákok egyetemjárása az Újkorban.

² Over 95% of Hungarian students concerned studied in German universities of the Habsburg Empire (with Vienna and Prague as major centers), Germany (with Berlin, Jena, Leipzig and Munich as the main centers of attraction), as well as, secondarily, Switzerland (particularly Zürich). For Germany see Szögi, 2001. 29–34.

³ University faculties offered since early on 4 years of study to complete a degree, except the medical faculty with 5 years of study.

The meaning of peregrinations for Transylvanians

With these technical clarifications we have not broached as yet the very significance of *locations* or *localities* in university studies. The place of learning had always assumed considerable weight in strategies of higher education because of its investment by qualitative references and value judgements due to the historically accumulated symbolic assets of the institutions (among them their very seniority or anteriority in historic terms), the scholarly prestige of their staff, their urban or natural environment, the quality of their invested equipment – libraries, laboratories etc.). But beyond all this, the location could also matter on the strength of its ideological halo or associations outright. In the period of nation states and mounting movements of nationalist self-identification, many universities – like several other cultural institutions (academies, theatres, museums, libraries etc.) underwent a process of fundamental 'nationalization', or nationalist expropriation, not to mention the possibly confessional ties of many universities, given the fact that most ancient university foundations were made ultimately by a papal charter or, later, by princes and royalties with strong denominational persuasion. In Hungary the University of Budapest, a Catholic foundation during the later period of Counter-Reformation, has kept till late in the pre-socialist 'ancient regime' its Catholic character – let alone by the fact that – as a rule – the majority of its teaching staff had to be Roman Catholic. Ethnic and confessional minorities and majorities could have thus developed very different strategies of student peregrinations – options for places of learning – following a number of motivations as above, besides obvious considerations of costs, but also because of their acceptance or rejection of the latent ideological contents associated with the places of learning accessible to them.

In this context the very notion of peregrination (students studying abroad, or in 'foreign' institutions of higher learning) appears to be problematic by itself in socio-historical terms.

Given the absolute scarcity of universities before the last decades of the 19th century in Eastern and East-Central Europe, the majority of students had to come to their place of study anyhow from far away. In the international academic free market, which emerged in Europe after the fall of feudalism, there were hardly any legal barriers in the options for places of learning. Such choices were thus governed by a balance of factors cited hitherto. But most of these choices involved some displacement to far away regions and the ensuing experience of alienation, especially in places with a vernacular and anthropological culture different from their own. Except for those students – always a minority, to be sure, before modern times – who happened to be brought up close to the premises of their chosen place of learning. Due to their general distance during their studies from their home environment, most students of those days were temporary migrants in university cities. The distance from home could be, obviously enough, not only of geographical nature but entail a measure of what was mentioned above, as cultural or social alienation. This – one should remember – had been the lot of the quasi-totality of students before modern times, that is before the accelerated wave of urbanisation generated by the process of industrialization. It was a fairly recent development indeed, ere the first World War, that an increasing proportion of students was selected among residents in the very town of their university.⁴

⁴ As an example from my former surveys in this respect let me refer to the fact that in 1882-1899-ben 20,5% of the students of the Budapest Polytechnic were natives in the capital city-a, in 1900-1909-ben 22,6% and in 1910-1919 25,3%, as against the inhabitants of the city not exceeding 4-6 % of the national population.

Now in an uniquely multi-cultural region, like Transylvania, with a largely non Magyar population but just one Magyar language university up to 1918, a good part of the potential student clientele had to face a measure of cultural alienation – in fact a 'deculturation' of sorts – while studying in a language different from their home idiom. This applied to Jews, Romanians, Saxons, Serbians or Ukrainians – though differently following their degree of 'Magyar acculturation' (notably bilingual or multi-lingual competences).

But this implied that for non Magyar students there was no real difference in cultural terms (whatever other differences there may have been) between attending the University of Kolozsvár/Cluj or that of Vienna. Except for the travel distance, the degree of linguistic alienation was similar, there were no political frontiers to be crossed, there were no 'national associations' attached to studies in the imperial university and, moreover, the diploma to be obtained could be largely used in the whole Habsburg Empire (or even beyond, for some of them, given the prestige of the biggest academic centre in this part of the world). Thus the problem of peregrinations can be considered, for many students belonging to ethnic minorities without institutions of higher education of their own, as a general problem and not a specific one, unlike for students of the ruling majority. It will be reflected in our data via the fact that the majority of student peregrinations to the West will concern students belonging to or descending from ethnic minorities in the Carpathian Basin, not Magyars proper. This will be manifest in the extremely low proportions abroad of students of the 'Magyar religious clusters' (Calvinists and Unitarians) as against a significantly higher proportions of those from 'ethnic minorities'.⁵

One can add that for some minority students, members of the Oriental Christian Churches (to which most Romanians, Serbians and Carpatho-Ukrainians from Transylvania actually belonged), the experience of cultural alienation during studies in a Hungarian, Austrian or other Western university (in Switzerland or Germany, to name the most important places of learning for them) derived from denominational sources as well. The whole scholarly culture developed in modern universities was historically rooted in Western Christianity. In the long 19th century still most of these were actually flanked by a theological faculty, either Roman Catholic or Protestant – except some lately founded ones, like those in post-Napoleonic France or Kolozsvár/Cluj. But Oriental Christians could feel estrangement as outsiders of sorts in these universities due to the fact that most fellow students around them would be either Western Christians or Jews. Going to Kolozsvár/Cluj for them represented an experience close to going to Vienna in this respect too.

Moreover one should not forget that higher studies could be a test of resistance to social pressure for students extracted from the lower social strata, especially for peasant sons whose 'social loneliness' in an environment dominated by offspring of an educated middle classes or even high class majority was intensified by alienation in urban life proper. We know that in Transylvania Romanian and Slav student had on the average much lower social class profile than their Jewish or Western Christian counterparts – due, among other things, to the efficiency of 'sponsored mobility' attributable to Romanian Foundations (Gojdu, Nasaud etc.) supporting students (Nastasa and Karady, 2004. 142–149), so much so that an exceptionally large proportion of them originated from the peasantry.⁶

⁵ As for Transylvania qualifying Greek Orthodox or Romanians a 'minority' is a contradiction in terms. Well since the early 18th century Romanians, for one, represented the majority group in the regional population.

⁶ In the Medical Faculty of the University of Kolozsvár/Cluj in 1872–1918 over 31% of Orthodox and 18% of Uniate students came from families active in agriculture, as against a mere 4,5% of Roman Catholics, 5,4% of Lutherans, 10,2% of Calvinists and 5,2 % of Jews (Nastasa and Karady, 2004. 121–132).

To sum up, the geographical displacement primarily involved in the notion of student peregrinations was far from being the unique aspect of the estrangement while attending a foreign university. It must be complemented by its ethnic-national, denominational and social aspects. This applied especially for students of Eastern Christian background, like Romanians and Slavs in Transylvania. For the latter attending any university in the Habsburg Empire or in the whole Germanic academic market must have comprised not quite incomparable levels of alienation, however different they could appear in concrete terms.

To conclude these important but only preliminary remarks about our topical area, one more observation is in order. In such a study, the question may arise, why focus specifically on Transylvania, when all alumni of elite training in the Carpathian Basin could have been just as well concerned. The reason is offered in the very dimensions of student peregrinations from Transylvania. As for the relative size of educated elites and students born there, the region was a backwater of sorts in the Carpathian Basin, but a paragon in terms of students abroad in the Dual Monarchy. With 14,7% of the population by 1910 in the country (MSÉ, 1911. 11), the region gathered not more than 11,3% of non manual active people (MSK, 56), nor more (11,9%) of those having accomplished at least 8 secondary school classes of study (combined for the two genders).⁷ When examining various relevant categories of the educated elites, the only one with a significantly high record in Transylvania concerns religious services (22,6% and as much as 27,1% for priests and ministers proper) (MSK, 56. 686), while educational (14,8%) (MSK, 56. 690) and justice staffs (15,0%) (MSK, 56. 682) reached the level of the population average, all other 'intellectual' professional fields had much lower scores: public administration (13,6%) (MSK, 56. 678), free professions (11,5%), health care (11,2%) (MSK, 56. 694), scientific societies and agencies of public interest (8,5%) (MSK, 56. 698), literature and arts (6,6%) (MSK, 56. 702). This is a rather archaic, pre-modern socio-economic set-up, in contrast to the markedly 'modernist' Westward orientation of the student body, since over one fifth (20,5%) of all student peregrinators in every decade from 1850 up to 1919 were Transylvanian natives. Peregrinations played in a way a much more important role in the training of the emerging modern educated middle classes in Transylvania than in any other regions of the Hungarian part of the Dual Monarchy (including, unexpectedly, the capital city).⁸

Some of the collective features of Transylvanian student bodies abroad, summarily referred to hereafter may permit to specify the particular importance of peregrinations in Transylvania. First of all some 44% Transylvanian peregrinators visited several Western universities for study trips, as against 37% only for other fellow students. Thus, on the average they collected a wider range of intellectual experiences during their stay abroad. If they were fairly overrepresented among students with one or two years stays abroad (23,1%), the most usual pattern in peregrinations inside study cycles, they were also over-represented among the few, who prolonged their staying abroad for more than five years (43% of all students abroad). Among Transylvanians also a large cluster of peregrinators opted for Vienna (44,4%), but still much less than among other students (55,2%). Transylvanian preferences were directed also to Germany (36,3%) as against only 25,4% among

⁷ See our incompletely published databank on educational inequalities broken down by gender, age, cities and counties realized in a joint venture with Peter Tibor Nagy on levels of education in the Carpathian Basin in 1910. As an example for published data on Transylvania: Nagy and Karady, 2012. computed from pages 290, 296, 302, 308.

⁸ Budapest was the birthplace of 11% of students in our study, which compares favorably with 4-6% of its share in the national population (a growing proportion over time), but rather unfavorably with the much larger proportions of educated people it hosted, that is 17% of all members of the civil service and free professionals in 1910 (MSK, 56. 708).

others, but also to smaller institutions in the Habsburg Empire (8,3%) compared to others (5,5%). Paradoxically enough, though Transylvania was an over-clericalized part of the Dual Monarchy, due to its rather uniquely multi-denominational demographic set-up (with no less the six officially 'received' churches in virtual competition for the souls, disregarding smaller religious cluster), among peregrinators 10% only were Transylvanians. They belonged mostly, as demonstrated in Table 4 below, to the Saxon-Lutheran group. Transylvanian students abroad displayed the lowest proportion of Jews (2,7%), when Jews represented over one quarter (!) of all students abroad (Karady, 2018. 257). This may be explained by the orthodox majority in Transylvanian Jewry, showing mediocre interest for – if not hostility outright to – secular education. Another particularity of Transylvanian intellectual peregrinators was the exceptionally high proportion of members of the gentry (17,5%) against the rather poor nation wide average (8,3%) (Karady, 2018. 257). This may be connected, as a working hypothesis, to the possibly higher intellectual, but also economic agency of the Transylvanian nobility in the period of industrialization and modernization (Gyáni, 2001. 162–163). As to ethnic national composition (a most complex issue in Transylvania), the absolute majority (64,5%) of students abroad from the region were of German speakers as against 14,8% Romanians and 18,8% Magyars. If one tries – as we did in our project – search for ethnic background or origins via surnames, the picture would be similar, but still different due to the presence of 8,2% of 'other' names, escaping national identification. One may presume, that a good part of these 'others' belonged to the both intellectually and economically overactive Armenian cluster, most of whom would identify themselves by the late 19th century as Magyars. This is not the place to offer a detailed presentation of the social background of Transylvanian and other students abroad by their social origins. The results would indicate a relatively more 'democratic' selection of Transylvanian students abroad compared to their fellow peregrinators from other regions (Karady, 2025).

Behind the over-representation of Transylvanians among students abroad our explorations will henceforth focus on inequalities among ethnic, social or denominational clusters, which were more or less connected to basic disparities in the established structure of the emerging educated middle classes.

Confessional disparities in the intellectual professions in Transylvania

Inequalities of cultural nature in student peregrinations cannot be understood without the clarification of the general pattern of cultural inequalities in matters educational. One must though always keep in mind in that kind of investigation that cultural differences have been themselves historically dependent on other kinds of differentials typifying cultural (ethnic, denominational) clusters. Some of them are hard core 'objective' variables, like the one that was referred to above (social origins), among many others, like residence (communicational distance from university centres), family size (the number of children being correlated to basic educational investments in the education of each of them), gender ratio in the family (female children having been largely excluded from higher education during most of the period under scrutiny), the social composition of kins (the presence of intellectuals in the extended family enhancing the chances of access to advanced education), etc.

Unfortunately most of these variables are beyond empirical control at the present stage of research. But we have at our disposal a remarkably refined set of information on the confessional distribution of 'non manually active' professional groups, the average level of education of which is well attested in contemporary Hungarian censuses. Though even there, levels of education differed vastly from one category to another – and these differences have been duely demonstrated –⁹, all 'non manuals' share nevertheless a mean degree of education making them sharply distinct from the rest of the population (except for the most privileged categories of the propertied strata). Moreover, the level of education of some of these 'non manual' categories is strictly connected to their professional standing, like the liberal professionals (necessarily endowed with university degrees), priest (with theological training in academies or seminaries run by respective church authorities) etc.

	Roman Cathol.	Greek Cathol.	Greek Orthod.	Luthe- rans	Calvi- nists	Unita- rians	Jews	all
private employees (agriculture, industry, trade, banks)	20,6	4,6	63	29,3	10,4	5,9	62,0	18,6
free professionals	5,3	4,8	3,2	7,0	5,9	6,6	8,6	5,7
employees in transports	20,9	2,3	1,6	6,5	14,4	12,4	12,3	10,6
civil servants, public employees	28,0	15,0	17,5	13,5	27,7	26,8	6,0	17,9
clerics, priests	6,6	40,5	42,6	13,9	15,2	18,5	4,6	20,1
primary school teachers	14,0	36,0	37,5	24,9	34,1	25,9	6,0	24,0
higher school teachers	4,5	1,8	1,8	4,9	3,6	3,9	0,5	3,2
altogether	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
numbers	3295	2364	2012	2260	2848	541	1309	14 629
A/ % of intellectuals	22,5	16,2	13,7	15,4	19,5	3,4	8,9	100,0
B/ % of active men	13,4	28,7	30,2	8,8	14,5	2,6	1,8	100,0
representation index (=A/B)	1,68	0,56	0,45	1,75	1,34	1,31	4,94	

Table 1. The distribution of selected 'intellectual' professions
in Transylvania by denominations (1900)¹⁰

Table 1. offers for the last decade of the Dual Monarchy a detailed overview of the relative proportion of the 'non manually active' or 'intellectuals' within the professionally active Transylvanian male population (last two lines) on the one hand, the internal set-up or the quantitative distribution of various categories of these 'intellectuals' among all 'non manuals' (first eight lines) on the other hand, the categories figured being broken down by religious affiliations. 'Non manuals' are defined here exclusive of 'independents' in agriculture, industry, trade, transportation, banking and insurance.

If we compare data of the last two lines, a clear pattern of unequal representation of 'intellectuals' among confessional groups becomes already quite apparent. The most striking case of over-

⁹ For a detailed study of educational attainments of various social categories in 1910 see MSK, 56. 28–305.

¹⁰ Cf. MSK 16, 134–236 *passim*.

Women could not be distinguished in the sources from male professionals but, obviously enough, most of these 'non manuals' were men at that time for reasons related to the subsistence of the quasi-exclusion of women from most educational tracks leading to intellectual professions up to the end of the 19th century.

representation is found among Jews – acceding by a factor of five their share among active males. This is not an astonishing finding, since it is confirmed elsewhere in Central Europe wherever there are data on Jewish social stratification, that the intellectual professions were major targets of Jewish social mobility in the period of their intensive assimilation following (sometimes even preceding – like in Russia or Romania) their legal emancipation. The over-representation of Lutherans – less drastic, though very significant – comes second after that of Jews, followed closely by the Roman Catholics and – at some distance – by the other two ‘Western Christian’ clusters. The two Eastern Christian groups are in contrast poorly represented here, the Orthodox even less than the Uniates. These data designate thus a clear hierarchy of the weight of active men with at least some secondary or higher education. With the very small Jewish group on the top, the best endowed clusters are the Lutherans (Saxons for most of them) and the Roman Catholics (mostly of Magyar stock in Transylvania). The two other supposedly ‘purely Magyar’ Western Christian groups Calvinists and Unitarians) display a similar but less prominent position, while the Eastern Christians (with most of the Romanians and Slavs) fall much behind the rest.

This hierarchy of the global share of ‘intellectuals’ is clearly replicated in the internal distribution of the various other categories cited as ‘non manuals’. Here again the main oppositions and distinctions follow a pattern comparable to the global representation of ‘intellectuals’.

The Jews are here again absolutely alone with their majority in private economic employment and with a correspondingly low share among all other categories, except for the free professions (lawyers, doctors, journalists, engineers etc.) – among which the Jewish representation is the largest, compared to all other confessional clusters. Lutherans also stand out of the Western Christian groups with over two fifths of them in private economy (including the semi-private category of employees in transportation) or in the professions as well as a very strong presence among teachers (up to 30%). Roman Catholics come third in the line here too with a similarly high proportion in private or semi-private economic functions (especially in transportation) and in the free professions. But Roman Catholics are also prominent by displaying the largest share among civil servants of all other confessional groups – liable to be related to their close to majority in the population, their possible majority in the aristocracy and the gentry¹¹ their earlier status as members of the former ‘state denomination’ and that of the imperial court. Calvinists and Unitarians show a passably low representation in the private economy, but a fairly high one among civil servants, clerics and teachers. Oriental Christians are on the other extreme pole of this spectrum. The bulk of their ‘intellectuals’ were active in the clerical and teaching corps – especially in primary education –, the two being institutionally connected, since most of the teachers were engaged in schools run by the respective Churches.

Thus the internal structure of the intellectual clusters presents an even sharper confessional polarisation than the global distribution of intellectuals in the active population. Eastern Christians, with very few free professionals or high school teachers – for which a university degree was already a must in the Dual Monarchy – could be but weakly present among students of the same period, in contrast to Jews, Lutherans or Roman Catholics, whose participation in the ‘higher’ intellectual professions was visibly much more significant. Given such basic inequalities, one can also presume

¹¹ This remains to be verified. In the literature dedicated to the nobility this topic is rarely broached (Gudenus and Szentirmay, 1989. 158).

that these patterns may have left an imprint on placement and peregrination strategies of the students concerned.

Peregrination strategies

Thanks to large scale preliminary archival research we have carried out with Peter Tibor Nagy on graduates in Hungarian higher education in the pre-socialist regime, going back to the 1870s, as well as the big investigations accomplished by László Szögi and his collaborators on students from Hungary abroad before 1918, we have an almost exhaustive database at our disposal on the clientele of advanced learning born in the Carpathian Basin in the Dualist period.¹² This includes a number of personal data in form of electronic files on students and graduates, so that most (if not quite all) the places of study can be clearly identified.¹³ Table 2. shows the results for those born in Transylvania only.¹⁴

We can start our overview with the comparison of the last column of the table (population distribution) with all the others (displaying the distribution of student clusters), giving the general trends of representation of Transylvanian confessional groups among the student population in the Dual Monarchy. A very contrasting set of patterns can be thus drawn, in part quite comparable to our findings above as to the general representation of religious groups among 'intellectuals', in part significantly different from this.

The first observation here concerns the general share of Transylvanians in the various student bodies in Hungary and outside (last line of Table 2). There is no reason to be astonished that students from Transylvania gathered in Kolozsvár/Cluj and much less in Budapest. It is however more interesting to note that they were almost as rare in the Budapest Polytechnical University as in the classical university of the Hungarian capital city, though the former was an unique institution recruiting its students country wide, without any institutional competition in the kingdom, except in Austria or abroad. The scarcity of Transylvanian attendance at the Budapest Polytechnics may be attributed to the relative under-industrialization of Transylvania, its backwardness in terms of general economic development, generating less demand than elsewhere in the country for the engineering professions. As a contrast, one can see that Transylvanians were strongly over-represented among students abroad in Vienna and even more in Germany. Thus special motivations

¹² For Hungary, I have resorted here only to data on students and graduates in universities proper, excluding students of law academies and vocational higher education. The latter are included though among data on higher educational agencies abroad (Austria, Germany).

¹³ The only significant exception here concerns students in France, Belgium, Switzerland and Prague. For the first two the sources have not been explored as yet. But this may touch just a handful of students from Transylvania altogether. Contemporary statistics, published since 1881 on students from Hungary abroad, basically ignored all other countries beyond Austria, Germany and Switzerland, presumably because of the very small numbers affected. A dozen odd students start to be signalled in the years after 1900 for France. Some 179 students from Transylvania studied in Germanic Swiss universities between 1867 and 1918 and 21 other ones in French Swiss universities, but there are no indication on religion in Swiss academic files. For Prague the relevant data have not yet been processed separately for students born in Transylvania.

¹⁴ It must be reminded here too, that the place of birth is just one of the empirical definitions of regional ties in our prosopographical lists. Results could be somewhat different if we used the place of secondary studies (*Matura*) or father's residence as indicators of territorial roots.

must have operated for Transylvanians to prefer Germanic institutions of higher education to Hungarian ones, when they decided to pursue their studies outside of their region of birth.

Confession	Budapest University ¹⁵ 1870-1918	Budapest Polytechnics 1870-1918 ¹⁶	Kolozsvár University ¹⁷ 1872-1918	Germany ¹⁸ 1867-1880 1895-1914	Vienna ¹⁹ 1890-1918	Transylvanian population 1910 ²⁰
Roman Catholic	35,9	37,8	30,5	24,0	25,2	13,4
Calvinist	24,2	17,3	28,6	5,2	4,4	14,7
Lutheran	10,9	21,2	10,6	65,0	48,8	9,0
Jewish	11,4	12,8	7,8	2,5	4,2	2,1
Unitarian	3,2	7,1	7,2	0,7	0,5	2,6
Greek Catholic	9,6	2,2	9,9	0,3	6,5	27,9
Greek orthodox	5,1	2,2	5,3	2,4	11,0	30,2
All	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
% Transylvanians*	4,6%	5,7%	44,7%	26,3%	18,2%	14,9% ²¹

Table 2: The distribution of Transylvanian students in major places of higher learning compared to the population of Transylvania broken down by religious clusters

Such motivations can be easily objectified when looking at the distribution of students by religion. Vast disparities following quite similar patterns as above between Jews, Western and Eastern Christians are manifest here too. Jews were rather strongly over-represented everywhere (but much less abroad, especially in Germany, than elsewhere), while Lutherans among all the population or the students of the given university(ies) and Roman Catholics appeared also in larger percentages in every university network cited, as compared to their share in the population. The presence of Lutherans abroad proved to be spectacular indeed, since they made up close to half of all students among Transylvanians in Vienna and as much as two thirds of them in Germany. Calvinists and Unitarians were over-represented though only in Hungary, and their students showed up very rarely beyond the borders of the kingdom. Eastern Christians were underrepresented in all places of learning under scrutiny, but the distribution of students belonging to the two confessions differed significantly. Greek Orthodox displayed a relatively substantial presence in Vienna, exceeding that of Kolozsvár/Cluj, while the Uniates were more visible in the two classical Hungarian universities in Kolozsvár/Cluj and Budapest.

These flagrant inequalities can be interpreted both in the logic of cultural affinities and linguistic competence on the one hand, and following expectable national antipathies or loyalties on

¹⁵ Graduates of the Faculties of Law and Medicine only. The main data source of the Philosophical Faculty at our disposal (the files of the state exam for teacher's degree in secondary schools) lacks information on religion, so that they had to be disregarded here. As to the students of the Catholic Theological Faculty – with Roman and Greek Catholics only –, they are unfit in this multi-confessional context for a meaningful comparison.

¹⁶ Students of the Faculties of Engineering and Chemistry only.

¹⁷ All enrolled students and graduates.

¹⁸ Enrolled students and graduates in universities and vocational institutions of higher education for 1867-1880 and 1895-1914. Source : Szögi, 2001.

¹⁹ Graduates and students of most institutions of higher education (except schools of creative or performing arts) in Vienna. Source : Patyi, 2004.

²⁰ Cf. MSK, 61, 392-427.

²¹ MSK, 64, 85.

the other hand. The two could of course combine their effects for preferential options of several clusters appearing in Table 2.

The logic of cultural affinities did obviously play some role in the decisively frequent choice made by Transylvanian Lutherans (mostly Saxons) for institutions of higher education with German language tuition on the one hand and for Lutheran countries like Prussia on the other. Conversely, Calvinists and Unitarians (mostly of exclusively Magyar stock) may have avoided the same foreign universities in larger numbers because of their frequent lack of indispensable linguistic skills to pursue abroad meaningful higher studies. The same could apply, though less radically, to Roman Catholics, the vast majority of whom were of Magyar background (since 81% of them were speaking only Hungarian in 1900²²) even if there could be a few German speakers, presumably mostly Swabians from the Banat or from Transdanubia among them as well.²³ Roman Catholics were indeed also less often found abroad than in Hungarian universities. The cultural–linguistic connection between German ethnicity and the choice of Germanic universities appears to be thus well established. For Lutherans studying in German language Philosophical Faculties with teacher training programs, this option was clearly guided by an obvious market orientation. Such Lutheran-Saxon students prepared themselves to fill teaching positions available in the relatively large network of gymnasiums of the Transylvanian Universitas Saxorum and ‘philosophy’ – including both humanities, social studies, maths and natural sciences was the very stronghold of German universities.²⁴

But, incidentally, a more ideological motivation of similar choices can equally be discerned in the data of Table 2. Saxon-Lutherans could opt preferentially for Germanic places of learning, even when they spoke Hungarian, in order to avoid strongholds of Magyar cultural nationalism. This may be one of the reasons (besides modernist interest for technical studies) why they attended less often the classical universities in Hungary as compared the Budapest Polytechnics – the latter lacking or being less typical for such nationalist associations. But the same could apply even more to Greek Orthodox students of Romanian or Slav affiliation. It is indeed striking that the latter displayed the relatively highest score of presence in Viennese institutions of higher education, possibly expressing a degree of Habsburg loyalties and – perhaps more importantly – their wish to keep away from (if not properly boycott) academic institutions linked to ‘Magyar imperialism’. Such option was much less marked for Uniate students, who – however they could feel about Magyar nationalism – were linked by religious persuasion but also by the preliminary schooling experience of most of them (as alumni of Hungarian Catholic gymnasiums) to the Catholic Church, dominated in the country by a Magyar majority.

²² Cf. *MSK*, 16. 518.

²³ The 1900 census found 9741 Roman Catholics in Transylvania, speaking only German, that is, 2,9 % of all Roman Catholics in the region. Cf. *Ibid.* 518 and 584.

²⁴ Both in Hungary and in the Austrian part of the Dual Monarchy university populations were dominated by jurists (in Hungary up to some 60 %) as opposed to a relatively small size of ‘philosophy’ students. In Germany it was just the contrary with – for example in 1910 – 26 % of jurists, but over 32% of ‘philosophers’. See Bruckmüller, 2011., 121.

Options for study tracks abroad

Finally we must examine what students from Transylvania actually studied. It is alas impossible to refer in this short article to all the study options involved, including Hungarian universities. But the observation of institution of higher education outside the country offers instructive cues about the nature of 'qualitative inequalities' in advanced learning following confessional membership. For this, two sets of data are at our disposal on students in Vienna and in Germany during the outgoing decades of the Dual Monarchy. The tables demonstrate to what extent various places of learning, belonging apparently to exactly the same cultural sector of the international academic market, could lend themselves to extremely different types of usage by migrant students.

	Engineering	Humanities, Sciences	Medicine Pharmacy	Law, State Sciences	Theology	Other	total	N =
Roman Cath.	17	11	14	25	29	4	100	138
Uniates	27	6	31	27	6	2	100	48
Greek Orthod.	9	20	49	18	–	4	100	76
Calvinist, Unit.	11	22	33	33	–	–	100	9
Lutherans	19,3	10,1	40,1	14,2	8,9	7,2	100	357
Jews	18	9	62	9	–	3	100	34
All ²⁵	17,8	10,9	35,6	17,8	12,5	5,4	100	
N =	122	75	244	122	86	37		686

*Table 3. Study Tracks of Transylvanian Born Students by Religion
in the Universities of Vienna (1890-1918)²⁶*

Vienna, seat of the central educational agencies of the Dual Monarchy, attracted much less students from Transylvania, on the whole, compared to Germany (as attested by figures in the very last lines of Tables 3 and 4.)²⁷ Calvinists and Unitarians from the region were all but inexistent among students, in spite of their being clumped together in Table 3. The relative rarity of Jews appears to be also quite exceptional here, given the very strong Hungarian–Jewish presence in Vienna and in the rest of country' elite training agencies. In the imperial capital city the most frequent study option for Transylvanians was Medicine by far, followed by Law and Engineering. These privileged study choices applied to most confessional clusters except for Greek Orthodox (as for Engineering) and Roman Catholics (as for Medicine). For the latter the Viennese Faculty of Catholic Theology was the most frequent option compared to all other disciplines. This is understandable, due to the prestige of a Faculty which played a major role in the recapture of souls during the century old process of Catholic Counter-Reformation. It is less obvious though, why Vienna had not attracted more Lutheran theologians at the turn of the previous century, since there was a special Lutheran Theological Faculty operating since 1821. (It was founded by the imperial government precisely to divert would-be Lutheran ministers from studies in Prussia.) Thus, though their raw numbers differed vastly, for most confessional student groups from Transylvania Vienna was important in

²⁵ Together with those whose religious affiliation is not known, representing a mere 3,4 % of the total.

²⁶ Source : Patyi, 2004.

²⁷ Even though the time span of the indicator for Germany (23 three years) is shorter here than that for Vienna (28 years).

the Dualist period above all because of its world famous medical school and, secondarily, its Polytechnic as well as its Law school.

In all these respects the distribution of Transylvanian students in Germany constituted a counterpoint of sorts, as demonstrated on Table 4.

Medicine appears, to start with, as a quite marginal study track, even as compared to the Philosophical Faculties (combining the humanities and the sciences), Law schools or engineering, the students of all the latter being on the whole moderately represented among those from Transylvania. The main option for them was theology, with over two thirds of all students. But theology in imperial Germany, the bulk of which was Lutheran Prussia, could not be but Lutheran itself. Indeed, Lutheran students in Germany – much over half of all Transylvanian students in the *Wilhelmine Reich* (as shown on Table 2. above) – got engaged in theological faculties for a large majority of close to two-thirds of them.

	Engineering	Humanities, Sciences	Medicine Pharmacy	Law, State Sciences	Theology	Other ²⁸	total	N =
Roman Cath.	16	28	10	24	–	20	100	64
Uniates	–	54	8	38	–	–	100	13
Greek Orthod.	19	53	10	11	3	3	100	62
Calvinist, Unit.	3	30	–	12	39	12	100	66
Lutherans	10,5	11,9	7,2	9,2	63,4	2,5	100	722
Jews	44	12	8	8	4	24	100	34
All ²⁹	10,8	18,0	10,2	15,6	42,2	3,4	100	961
N ³⁰ =	263	440	250	375	1033	82		2446

Table 4: Study Tracks of Transylvanian Born Students
by Religion in German Universities and Vocational Academies (1895-1918)³¹

This overwhelming strength of Lutheran-Saxon presence among Transylvanians in German higher education automatically enhanced the representation of theology among the global study options under scrutiny. For Protestant students (including Calvinists and Unitarians as well) theology studies in the heart of the Lutheran world provided much more than purely symbolic gratifications. Since Prussian theological faculties were integral parts of universities, studies lasted four years and could lead to a doctorate, generating additional intellectual and social benefits, which were regarded as decisive for prospective candidates to membership in Protestant Church hierarchies. Such promotional profits were not secured by studies in simple Protestant divinity schools (theological academies) of the Hungarian Kingdom.

One has to remark the importance of the German Philosophical Faculties for all other religious clusters, though less for Lutherans and Jews. For the latter, studies of the humanities and the sciences were in those times always a minor (if not necessarily a negligible) study choice, because the main thrust of teaching in the Philosophical Faculties aimed at the preparation for secondary

²⁸ Mostly creative arts, agriculture and forestry.

²⁹ Together with those whose religious affiliation is not known, which was unfortunately a very high proportion in Germany – some 61 % of the total –, Prussian universities usually ignoring confessional qualities in their files.

³⁰ As in the preceding footnote.

³¹ Source: Szögi, 2001.

school teachers' degrees: the market of secondary schooling (especially the classical gymnasium network) being controlled by the state (as in Austria) or the Churches (as in Hungary), it was for most part out of reach for Jewish candidates. The secondary schools without Latin, mostly run by the Liberal state, accepted more often Jewish professors in their staff, but this remained a small sector only of the educational market concerned. It is notable that Eastern Christians together with Calvinists and Unitarians got engaged relatively much more often than others in the 'philosophical' track of German universities. For Greek Orthodox students this was true already in Vienna (as shown on Table 3.). There again, since German was one of the essential subjects in secondary education, taught throughout most of curriculum both in gymnasiums³² and Realschulen³³ (without Latin), its study at the very source of German Bildung contributed to increase the attraction of Philosophical Faculties in the Reich. But many Eastern Christians engaged in German studies could feel themselves justified to reroute their intellectual commitment to German universities, considered as 'neutral' as regards their possibly nationalist inclinations, as against an Austrian imperial academic centre, let alone a Hungarian one.

Conclusion

This cursory investigation is a case study in the exploration of regional specificities together with confessional inequalities in higher education. Its main results cannot be mechanically extended over other regions and even less taken as a general insight into problems of unequal modernity according to cultural–confessional background. Still, whatever 'independent variables' may be hidden behind confessional differences (like social class stratification, property distribution, degrees of urbanization, promotion from outside and sponsorship of educational mobility etc.), the fairly systematic disparities observed above attest to the relevance and legitimacy of two kinds of interrogation, which have remained hitherto far often ignored in the literature of contemporary social history. First, confessions constitute, by themselves, an at least partially independent determinant of educational attainments, which deserves to be analysed in its own right. Second, the mere structure of the institutional market of advanced learning – notably its spatial arrangement as well as the religious affiliation of its institutions – is liable to modify, sometimes substantially, the educational chances, strategies (in particular study options) and achievements of candidates to academic entitlements. One can add, though this lies outside the scope of the present essay, that both the confessional identity and the structure of the educational provision continue, after graduation, to affect – rather systematically and mostly in the same sense as before graduation –, the cluster specific conditions of professional orientation and success of those concerned. The division of intellectual markets between state controlled and private sectors followed, for one, closely (even if not completely) the lines of division between Christian and Jewish professionals active on these markets.

³² According to the 1899 curriculum of gymnasiums in Hungary, German was taught in the six upper classes in altogether 19 accumulated weekly hours. German was thus the fourth most important subject in the curriculum, as against 44 hours for Latin, 30 hours for Hungarian, and 26 hours for Maths. Cf. Mészáros, 1988., 103.

³³ In these secondary schools without Latin, German took the third place among the most important subjects with 24 accumulated weekly hours taught in all the eight classes, as against 31 hours for Maths and 28 hours for Hungarian. Cf. *Ibid. loc. cit.*

References, abbreviations

MSÉ = *Magyar Statisztikai Évkönyv*. [Hungarian Statistical Yearbook.] KSH, Budapest.
MSK = *Magyar Statisztikai Közlemények*. [Hungarian Statistical Reports.] KSH, Budapest.

Bibliography

- Bruckmüller, Ernst (2011): Der Zugang zu den Hochschulstudien im alten Österreich, in Peter Vodopivec and Ales Gabric (Ed.): *The Role of Education and Universities in Modernization Processes in Central and South-Eastern European Countries in the 19th and 20th century*. Zentrum für Soziale Innovation, Ljubjana – Wien. 115–137.
- Gudenus János és Szentirmay László (1989): *Összetört címerek. A magyar arisztokrácia sorsa és az 1945 utáni megpróbáltatások*. [Broken coats of arms. Destiny of the Hungarian aristocracy and their tribulations after 1945.] Mozaik, Budapest.
- Gyáni Gábor (2001): A középosztály és a polgárság múltja különös tekintettel a dualizmus kori Erdélyre. [The past of the middle class and the bourgeoisie with special regards to Transylvania in the dualist age.] In: Pál Judit és Fleisz János (szerk.): *Erdélyi várostörténeti tanulmányok*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda. 157–177.
- Karády Viktor (2018): Egy nagy kutatás margójára. Nemesek, keresztények, zsidók a peregrinus diákságban (1850-1918). [On the margin of a great investigation. Noblemen, Christians and Jews among Hungarian students abroad (1850-1918).] In: Draskóczy István, Varga Júlia és Zsidi Vilmos (szerk.): *Universitas Historia. Tanulmányok a 70 éves Szögi László tiszteletére*. Magyar Levéltárosok Egyesülete, Budapest. 251–263.
- Karády Viktor (2025): *Kolozsvár iskolaváros és egyetemi diáksága a Kárpát-medence elitképzési piacán (1867–1920)*. [Kolozsvár/Cluj, a city of higher learning and the students of the university in the educational market of the Carpathian Basin/, Cluj.] Mega edit.
- Mészáros István (1988): *Középszerű iskoláink kronológiája és topográfiája, 996-1948*. [Chronology and topography of our secondary schools, 996-1948.] Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Patyi Gábor (2004): *Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és főiskolákon*. [Hungarian students in Viennese universities and academies.] ELTE Levéltára, Budapest.
- Nagy, Péter Tibor and Karády, Viktor (2012): *Education and Denominations 1910. Database for Transylvania*. John Wesley Publisher, Budapest.
- Nastasa, Lucian and Karády, Viktor (2004): *The University of Kolozsvár/Cluj and the Students of the Medical Faculty (1872-1918)*. Ethnocultural Diversity Resource Center, Central European University Press, Cluj – Budapest – NewYork.
- Szögi László (2001): *Ungarländische Studenten an den deutschen Universitäten und Hochschulen, 1789-1919*. Eötvös Lóránd Tudományegyetem Levéltára, Budapest.

KÖNYVISMERTETŐ / BOOK REVIEW

A pécsi jezsuita Pius Gimnázium története, 1912-1948.

FORRAY R. Katalin

DSc, professor emerita | Pécsi Tudományegyetem

MTMT: 10001410 | ORCID 0000-0003-3979-2212
forray@ella.hu

[Somodi Imre (2024): *A pécsi jezsuita Pius Gimnázium története, 1912-1948.*
*Jezsuita K., Budapest, . (2. jav. kiad.) 367. | ISBN 978-963-442-084-2*¹

KEYWORDS

- Jesuit education
- Pius Gymnasium
- school history of Pécs
- elite training
- pedagogical tradition
- book review

KULCSSZAVAK

- jezsuita oktatás
- Pius Gimnázium
- pécsi iskolatörténet
- elitnevelés
- pedagógiai hagyomány
- könyvismertető

ABSTRACT

The History of the Jesuit Pius Gymnasium in Pécs, 1912–1948 | The volume offers the first comprehensive monographic study of the Jesuit Pius Gymnasium in Pécs. Although previous works have touched on its history, no full synthesis had yet been produced. The research relies on unexplored archival fonds from three collections. School reports and student newspapers were also systematically examined. Further sources include contemporary press materials and memoirs. Some of these documents are published in the appendix. The study also integrates results from earlier publications. Findings show that the school was far more than an ordinary secondary institution. Its facilities included a boarding house, sports complex, botanical garden, theatre, and rich libraries. The Jesuit staff displayed both strong academic training and deep commitment. Their pedagogy was rooted in the centuries-old traditions of the Society of Jesus. This approach emphasized the holistic formation of body, soul, and mind. The educational program clearly aimed at elite training. The institution influenced both the intellectual life of Pécs and the nation. Its legacy continues to offer lessons for modern educators and leaders.

ABSZTRAKT

A kötet a pécsi jezsuita Pius Gimnázium történetének monografikus feldolgozására vállalkozik. A téma feldolgozása eddig hiányzott, jöllehet több tanulmány és cikk érintette az iskola múltjának részleteit. A kutatás során három levéltár hét fondja került vizsgálat alá, valamint feldolgozásra kerültek az iskolai értesítők és újságok. Forrásként szolgáltak továbbá korabeli kiadványok, sajtóanyagok és memoárok, amelyek közül néhány a függelékben olvasható. A munka épít a korábbi publikációk eredményeire is. Az elemzés rámutat, hogy a gimnázium jóval több volt egy átlagos középiskolánál. Infrastrukturális felszereltsége messze meghaladta kortársait: internátus, sportkomplexum, botanikus kert, színházterem és gazdag könyvtárak álltak rendelkezésre. A tanári kar jezsuita tagjai magas képzettséggel és elhivatottsággal végezték munkájukat. Pedagógiai gyakorlatuk a Jézus Társaság több évszázados hagyományaira épült. E hagyomány a teljes ember (test, lélek és szellem) nevelését helyezte középpontba. A képzés egyértelműen elitképzésként határozható meg. Az intézmény mind a város, mind az ország szellemi életében kiemelkedő szerepet játszott. A kötet bemutatja, miként vált a Pius a korszak meghatározó oktatási intézményévé. Az eredmények nem csupán a múlt megismerését segítik, hanem a jelen pedagógiai gyakorlatában is hasznosíthatók. A Pius Gimnázium példája ma is értékes tanulságokkal szolgál az oktatók és vezetők számára.

A 367 oldalas kötet a szerző doktori disszertációjának korrigált és forrásokkal kiegészített változata. A recenzens, aki az egykori Pius Gimnázium egykori épületében működő Pécsi Tudományegyetem Neveléstudományi Intézetében, illetve annak egyik részlegében, a Romológia Tanszéken dolgozik, sajátos helyzetben érezheti magát, hiszen a Pius Gimnázium egykori tantermeiben végzi jelenlegi munkáját. A személyességtől függetlenül maga az épület is impozáns, szinte önálló rangot ad az ott folyó tevékenységnek, az oktatásnak és az ehhez kapcsolódó teendőknek.

¹ A kötet megvásárolható a kiadó honlapján: <https://tinyurl.com/mtkt8zc3>

Az intézmény alapítását gróf Zichy Gyula, pécsi megyéspüspöknek köszönhetjük, aki más források bevonása mellett, a magánvagyonából építette a gimnáziumot, amiről máig emléktábla tanúskodik az egyetem falán. 1914-től 1948-ig működött itt a katolikus főgimnázium. Párját ritkító oktatási intézmény volt, s máig az, a benne működő egyetemi kar miatt. A hatalmas, rengeteg tantermet magában foglaló épületet sportpálya, uszoda, színházterem, botanikus kert egészíti ki, és mindehhez egy szép templom is tartozik.

A jelentős forrásanyaggal dolgozó szerző a levéltári források mellett természetesen felhasználja a gimnázium saját kiadványait, a memoárokat és a sajtóban megjelent írásokat. Egy kiemelkedően jelentős, máig erő hatású iskola történetét írta ezzel meg.

A kötet erénye, hogy nemcsak egy jelentős iskola létrejöttét és működését mutatja be, hanem kitekint a létrehozó jezsuita rend történetére és magyarországi tevékenységére is. De kiemelkedően fontos vonulata a kötetnek a gimnázium létrejötte és működése: az

1913-14-es évben megindult, majd 1926-ban folytatódó építkezés szakaszainak a bemutatása. A szocializmus magyarországi megtelepedése elhozta a gimnázium államosítását, és ha a bezárását nem is, de kényszerű elköltözését az épületből. Talán hálátlanságnak tűnik leírni, de az egyetem, a munkahelyem ide telepedése pozitív fejleménynek is ítéltető.

Indulásakor két középiskolája volt Pécsnek, egy ciszterci főgimnázium és az állami főreáliskola. A Pius Gimnázium e két középiskola mellé csatlakozott. „Az alapítás és az intézményszervezés évei (1908–1920)” címet viselő fejezet bemutatja azt a hosszú időn át tartó alkut, amelyet a gimnázium alapítója a ciszterciek és a kalocsai érsek mellett a városvezetéssel is folytatott. Az utóbbi arra hivatkozott, hogy Kalocsán van már a jezsuitáknak gimnáziuma, még egyre országosan nincsen szükség. Az alapító keményen érvelt, az iskola fenntartásához anyagilag is hozzájárult, s végül is megkapta a város beleegyezését. A kollégium létesítéséhez államsegélyt kértek, amit szintén sikerült megkapniuk.

A fenti vita jól jelzi, hogy száz éve is hasonlóan vívtak meg egymással az iskola létesítői és potenciális fenntartói, mint olykor napjainkban. Ott, akkor az iskola alapítói győztek, és ennek köszönhetjük a történelmi falak között ma már egészen más formában létező pécsi intézmény szép épületét. 1913-14-ben kezdődött az új intézmény építése, de a világháború megakadályozta az építkezés befejezését. A háború végétől még nehezebb időszak kezdődött Pécs szerb megszállásával. Minden gond ellenére 1920-ban megtartották az első érettségi vizsgákat. Mindkét világháború alatt működött az iskola: tanárokat, diákokat vett fel, és érettségi vizsgát is szervezett. Az első 22 érettségiző egy kivételével eljutott a sikeres vizsgáig.

A húszas években a gimnázium jogállása és hivatalos elnevezése némileg módosult, pontos neve Jézus Társasága Pécsi Pius Gimnáziuma lett. 1926-an ugyanis az iskola a Pius Alap fenntartásából a Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományához került. A jogi és pénzügyi helyzet tisztázása következtében a fenntartó (a jezsuiták) szabadon folytathatta az építkezést. Ekkor – nem utolsósorban a diákság megnövekedett létszáma következtében – új tanárok és kisegítő személyzet felvételére került sor, és lehetővé vált a régóta tervezett templom megépítése is. Az épület korszerűsítése után az 1930-as években sor került a telek mellett elterülő szőlőskert beépítésére is, ahol sportcentrumot

alakítottak ki. Ezeket a hatalmas munkákat új rektorok vezetése mellett vállalta a fenntartó. 1933–1941 között a rendkívül ambiciózus Tüll Alajos volt a rendház rektora és a gimnázium igazgatója, ő kezdeményezte a sportkomplexum és a botanikus kert létrehozását.

A leírásokból pontosan követhetjük, hogy az új rektorok milyen intézkedéseket és fejlesztéseket vállaltak. Az 1943–44-es tanévben történt az ország német megszállása. A tanulókat arra kérték, hogy otthonukat ne hagyják el. A későbbiekben a német hadsereg beszállásolta magát a gimnáziumba is, így az oktatás a még szabadon maradt helyiségekben szerveződött. A szovjet hadsereg bevonulása ismét a gimnázium igénybe vételét jelentette, sőt később a bolgár hadsereg vonult át a városra, és helyezkedett el a gimnáziumban. A háború végével újból a szovjet hadsereg foglalta el az iskolát.

Fontos és érdemes tanulmányozni a 11. fejezetet, amely az „Oktatás és nevelés a Pius Gimnáziumban” címet viseli. Itt részletesen és alaposan megismerkedhetünk azokkal a nevelési–oktatási alapelvekkel és gyakorlattal, amelyek az iskolai munkát meghatározták. A legfontosabb alapelv, amit a gimnázium utolsó rektora (Hemm János) a gimnázium értesítőjében megfogalmaz, az „elitnevelés”, „vezetésre alkalmas embereket kell nevelni az egyház számára”. „A vezérférfiakat pedig öntudatra és komoly munkára kell nevelni.”

Az iskola történetének utolsó fejezete az államosítás és a pécsi jezsuita rendház felszámolása volt 1948-ban. A végső lépés a rend tagjainak rendőrségi elhurcolása és a mezőkövesdi kis templom rendházában való elhelyezése volt.

A záró fejezetben a jezsuita gimnáziumok sok szempontú összehasonlítását találjuk. A szerző a korábbi, a 17–18. században alapított pécsi jezsuita és fumei jezsuita gimnáziumot hasonlítja össze a 20. századi pécsi jezsuita Pius Gimnáziummal, az iskolai szervezet, a napi tanítási idő, az oktatási anyagok, a rendtartás, a fegyelem és a nevelés szempontjából. Az összehasonlítás azonban nem túl revelatív, hiszen kétszáz év alatt sok ponton változott a nevelés. Inkább gondolatébresztő a Pius Gimnázium kortárs intézményeként működő, kalocsai jezsuita gimnáziummal való összehasonlítás. Itt arra érdemes felhívni a figyelmet, hogy az ország két jezsuita gimnáziuma rendszeresen együttműködött a tanárok alkalmazásában. Szinte valamennyi pedagógus, de különösen a kiemelkedő tanárok hosszabb–rövidebb ideig a másik gimnáziumban is dolgozott.

Egyetértve a szerzővel megállapíthatjuk, hogy

„az egész magyar nevelésügy nagy vesztesége, hogy ez a kiváló oktatási intézmény nem folytathatta tovább kulturaközvetítő munkáját. Ezt a veszteséget némileg enyhíti, hogy a Pécsi Tudományegyetem jogelődjei megörökölték a Pius Gimnázium infrastruktúráját, így a Zichy Gyula és a jezsuita rend által létrehozott egykori kulturális intézmény – bár megváltozott formában – ma is a magyar művelődés ügyét szolgálja” (253. o.).

A könyv olvasását, tanulmányozását sokaknak javaslom. Okulásként és szórakozásként azoknak, akiket érdekel egy ilyen intézmény keletkezése és működése. Emellett pedig azoknak, akik példát szeretnének látni hasonló feltáró munkára, vagy más iskolatörténeti kutatásra.

SOPRONI EGYETEM KIADÓ
UNIVERSITY OF SOPRON PRESS